

Tomori Pál Főiskola

TUDOMÁNYOS MOZAIK

*A fenntarthatóság
ismert és kevésbé ismert aspektusai*

/22. kötet

Budapest

2023

TUDOMÁNYOS MOZAIK

Kiadja:

Tomori Pál Főiskola

1223 Budapest, Művelődés utca 21.

<https://portal.tpfk.hu/tudomanyos-mozaik>

Felelős kiadó: Dr. Meszlényi Rózsa, alapító rektor emerita

Megjelenés gyakorisága: évenként egy vagy két lapszám

HU ISSN 3004-0426

ISBN 978-615-6281-12-8

A Tudományos Mozaik szerkesztőbizottsága

Szerkesztőbizottság | Editors

Felelős szerkesztők: Dr. habil. Suhányi László, főiskolai tanár
Dr. Frenyó Zoltán, főiskolai tanár

A kiadvány szerkesztői:

Kissné Dr. Budai Rita, főiskolai tanár
Dr. Fata Ildikó, főiskolai docens
Dr. Busku Szilvia, főiskolai docens

Lektorok | Reviewers:

Dr. Csanádi-Bognár Szilvia, Eglesz Kálmán, Dr. Frenyó Zoltán, Dr. Lakatos Andor,
Dr. Lattmann Tamás, Dr. Lipécz György, Dr. Suhányi László

Idegennyelvi lektor: Rédei Csaba, főiskolai docens

TARTALOMJEGYZÉK

AVCI YUSUF - ERDEM ORHAN - SELIM YAZICI - ÖMÜR ÖNHON - GÖZDE AĞSEREN BAYIR

The Moderator Role of Perceived Capabilities and Fear of Failure as Cognitive Factors on the Effect of Perceived Opportunities on Entrepreneurial Activity6

BÁNYAI KORNÉL

A KKV-k közúti áru fuvarozási gyakorlatának megjelenése és fejlesztési aspektusai a főiskolák gazdasági alapképzéseiben23

CSANÁDI-BOGNÁR SZILVIA

Kortárs kultúra és az utópikus energiák újratöltése31

EGLESZ KÁLMÁN

Mérhető-e és hogyan? Teljesítményértékelési rendszer fejlesztése és bevezetése egy időseket gondozó intézményben 42

FRENYÓ ZOLTÁN

A metafizika megmentése és a civilizáció fenntartása. Problémák és támpontok55

GYULAFFY BÉLÁNÉ DR. BERÉNYI MÁRIA - HOLMÁR KRISZTINA

Fejlődés – fenntartható? Fejlődés és klímaváltozás kérdései73

HEGEDŰS MIHÁLY

Az internet sötét oldala, avagy a kiber bűncselekmények növekedésének társadalmi hatásai86

HOLMÁR KRISZTINA - GYULAFFY BÉLÁNÉ DR. BERÉNYI MÁRIA

Válság – fenntartható fejlődés? Válság és fenntartható fejlődés kérdései99

KISSNÉ BUDAI RITA

Kafka Margit képzőművész regényfigurái117

LAKATOS ANDOR

Katolikus egyházi gazdálkodás a 18-20. századi Magyarországon131

LIPÉCZ GYÖRGY

Gondolatok a világ megismeréséhez vezető utakról144

PÁL MÓNKA ÉVA

Business not as Usual. Some Implications of the Russian Aggression on World Affairs
.....153

SUHÁNYI LÁSZLÓ - SUHÁNYIOVÁ ALŽBETA

A szlovák gazdaság helyzetének értékelése a Covid-19 világjárvány időszakában kiválasztott gazdasági mutatók alapján165

SZALAY GYÖNGY

A Balaton-kocka. A fél-urbánus vidék Kádár-kocka alteregója179

TEWOLDE MELLES HAGOS

Managing Beginning and Ending Inventory Balances Using Variance Analysis Models
.....191

Rektori köszöntő

Tisztelt Olvasó!

„A fenntarthatóság ismert és kevésbé ismert aspektusai” címmel a Tomori Pál Főiskola Tudományos Mozaik című sorozatának 22. kötetét ajánlom figyelmébe.

Főiskolánk 2022 novemberében immár tizenkilencedik alkalommal rendezte meg hagyományos éves konferenciáját és tárja az érdeklődő olvasó elé annak tanulmánykötetbe rendezett anyagát. A kötetben a fenntarthatóság tágan értelmezett témakörében, több tudományterületet érintve olvashatnak tanulmányokat.

A Magyar Tudományos Akadémia által kezdeményezett ünnep alkalmat ad az oktatók, kutatók és egyéb tudományos szakemberek találkozására, új kutatási eredményeik bemutatására és disszeminációjára, de ugyanakkor fórumot teremt az ismeretszerzés számára is.

Bízom abban, hogy a jelen kötet hitelesen tükrözi a Főiskolánkon folyó tudományos munka minőségét, valamint azt a folyamatot is, amely által intézményünk bekapcsolódik a nemzetközi felsőoktatási hálózatba.

Minden érdeklődő számára ebben az évben is jó szívvel ajánlom színvonalas tanulmánykötetünket.

Dr. Meszlényi Rózsa
főiskolai tanár
alapító rector emerita

**THE MODERATOR ROLE OF PERCEIVED CAPABILITIES AND FEAR OF
FAILURE AS COGNITIVE FACTORSON THE EFFECT OF
PERCEIVEDOPPORTUNITIES ON ENTREPRENEURIAL ACTIVITY**

Avcı Yusuf

İstanbul University

yusuf.avci@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5384-5694

Erdem Orhan

Maltepe University

erdemorhan@maltepe.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1031-4738

Selim Yazıcı

Professor, İstanbul University

selim@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7953-2496

Ömür Önhon

Professor, Tomori Pál College

onhon.omur@tpfk.hu

ORCID: 0000-0002-3999-4319

Gözde Ağseren Bayır

İstanbul University

gozdeagserenbayir@ogr.iu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2462-1533

Abstract

Although it is known that cognitive factors have a significant role on entrepreneurial activity, in this article, we tried to understand the moderator role of cognitive factors in the effect of entrepreneurs, who are known to be responsible for seeing opportunities, on their entrepreneurial activities. The data of this study is based on the Adult Population Survey Individual Level Data of the Global Entrepreneurship Monitor (GEM) for Turkey in 2016. The sample of this study consists of 2411 people who participated in the Adult Population Survey in Turkey. The hypotheses we designed based on the moderator effect of the cognitive factors, which we used as “Perceived Capabilities” and

“Fear of Failure”, in the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity, were confirmed within the scope of the research.

Keywords: Entrepreneurship, Cognitive Factors, Fear of Failure, Perceived Capabilities, Perceived Opportunities, Global Entrepreneurship Monitor (GEM).

1. Introduction

Among the many definitions of entrepreneurship, Kirzner and Drucker define entrepreneurship as “perceiving new opportunities” (Drucker, 1985; Kirzner, 1973). Understanding the nature of perceiving new opportunities is therefore a notable area for entrepreneurship studies. In the past studies, the concepts of entrepreneurship and opportunity are commonly used together (Drucker, 1985; Kirzner, 1973), everyone can recognize opportunities (Shane, 2000), opportunities can be a critical factor in business startup (Kelley, Brush, Greene, & Litovsky, 2013), the entrepreneurial situation is on the alert to detect opportunities (Chowdhury, Terjesen, & Audretsch, 2014). Therefore, the development of new opportunities is at the heart of entrepreneurship (Tang, Kacmar & Busenitz, 2012).

To understand how the entrepreneur sees opportunities, it is necessary to investigate cognitive factors. These factors have the potential to influence the perception of opportunity (Shane, 2000). Research in recent years has shown that cognitive factors have the potential to influence perceived opportunities (Tsai, Chang, & Peng, 2016). In addition, considering the learnability of entrepreneurship over time (Drucker, P.F. 1985), the skills that an entrepreneur should have come to the fore (Lazear, 2004). These factors are seen as factors that have the potential to influence entrepreneurial behavior (Shane, Locke, & Collins, 2003). The development of these factors can affect the perception of opportunity (Tsai, Chang, & Peng, 2016). Opportunities can be determined by cognitive factors (Al Mamari, Mondal, Al Shukaili, & Kassim, 2020) and it feeds the potential to create new and creative business ideas increases with prior knowledge (Ward, 2004).

Amongst the cognitive factors, one of the potential variables affecting entrepreneurial behavior is “fear of failure”. Studies show that fear of failure has the potential to be effective on entrepreneurship potential (Sidharta & Kohardinata, 2020; Ng & Jenkins, 2018). One example of the effect of fear of failure is its effect on risk assessment when generating the business idea (Arenius & Minniti, 2005). Another example fear of failure’s role on entrepreneurship is that it can reduce the entrepreneurial intentions by affecting risk attitudes (Alon, Yeheskel, Lerner, & Zhang, 2013).

Research shows that also self-perceived cognitive factors play a vital role in the development of entrepreneurial activities (Al Mamari et al. 2020; Baron, 2007;

Gatewood, Shaver, & Gartner, 1995). Individuals who develop their cognitive factors, to name it “Perceived Capabilities” in this study, are potentially ahead in perceiving opportunities (Tsai et al. 2016).

Although it is known that cognitive factors have a significant role on entrepreneurial activity, the moderator role of self-perceived cognitive factors on entrepreneurial activity is fairly less studied. Therefore, the aim of this study is to examine the moderator role of fear of failure and perceived capabilities as cognitive factors in the relation between entrepreneurs' perception of opportunities around them and their involvement in entrepreneurial activity. By doing so, the contribution of this study will be disclosing the reflection of perceived capabilities and fear of failure in the perception of opportunity and entrepreneurial activities in Turkey.

2. Theoretical development and hypotheses

Entrepreneurship is one of the concepts that has existed since the 12th century and was born in French (Landström, 2005). Since those years, it is known that entrepreneurship exists even if it is not fully conceptual. It is stated that the period of feudalism slowed down the modernization of entrepreneurship (Bloch, Manyon, & Koziol, 2014). Looking at the modern entrepreneurship literature, entrepreneurship has become a worldwide movement since the 1980s (Kirby, 2002). The concept of entrepreneurship, which developed from the 12th century to the 1980s and until today, has been defined in many different ways.

In addition to the conceptualization of entrepreneurship, its relationship with the variables affecting it is one of the important fields of study. In the literature, it is emphasized that the entrepreneur should have various skills that will make her/him successful such as basic literacy and mathematics (Kolstad & Wiig, 2015; Lazear, 2004). If the entrepreneur needs to have certain knowledge, skills and experience, then it must be learned. Drucker was one of the first to argue that entrepreneurship can be learned. According to Drucker: “Entrepreneurship is a lesson and can be learned like any other lesson” (Drucker, 1985; Do Paço, Ferreira, Raposo, Rodrigues, & Dinis, 2013).

According to the European Commission: “Entrepreneurship refers to an individual's ability to turn ideas into action. It includes creativity, innovation and risk-taking, as well as the ability to plan and manage projects to achieve goals” (Communities, 2021). The variables that affect the process of transforming into action, which we have underlined in this definition, are examined under different headings. In this study, we will examine the moderating role of perceived-capabilities and fear of failure as cognitive factors, on the causality of perceived opportunities and entrepreneurial activity, by using Turkey's GEM (Global Entrepreneurship Monitor) data in 2016.

In the literature, the concepts of entrepreneurship and opportunity have been explored together from time to time. Opportunity, literally, is defined as: “A situation or situation that makes it possible for you to do something you want or have to do, or

the opportunity to do something, a chance to find a job” (Dictionary, 2021). In particular, the definition of opportunity took its place in the literature with Schumpeter's metaphor of "gap filler" and after 50 years, Kirzner transformed this definition. Kirzner conceptualizes the entrepreneur as someone on alert to perceive opportunities (Chowdhury et al. 2014; Kirzner, 1973). Shane and Venkataraman consider entrepreneurship as “why, when and how opportunities arise for the creation of goods and services; why, when and how some people discover these opportunities and others not, and why, when and how different forms of action are used to take advantage of entrepreneurial opportunities” (2000). Some studies have found that perceiving business opportunities as opportunities have a significant and positive effect on the development of entrepreneurial activities (Al Mamari et al. 2020). Studies showing that personal perceived opportunities and innovations affect the desire to start one's own business are important (Kelley et al. 2013). According to Baron, there is a need to identify the opportunity to generate a business idea for a product or service (2007). Austrian economists, on the other hand, are very interested in transforming opportunity into behavior. They stated that the opportunity for entrepreneurship cannot be sought because, the existence of the opportunity cannot be known without being aware of it and cannot be transformed into a behavior (Shane, 2000).

Past studies show that, it has been suggested that perceptions are the main cognitive factors that can affect entrepreneurial activity (Arafat, 2020; Boudreaux, Nikolaev and Klein, 2019; Nikolaev & Boudreaux; 2020, Grégoire & Corbett, 2011). Perceptions are not about reality itself, but how a person interprets reality. Two cognitive-perceptual factors, “fear of failure” and “perceived capabilities”, taken responsible for influencing “Opportunity-Based Entrepreneurship Activities” were included in this study. These perceptions will likely help to understand why entrepreneurs start or avoid new businesses in the relation of perceiving opportunities.

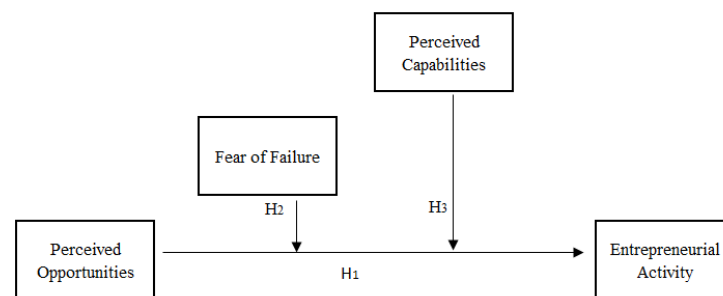

Figure 1. Research Model

In order to ensure methodological consistency, we obtained all our data from the GEM database. Therefore, the definition of our dependent variable, Entrepreneurial Activity, is “18-64 (age) population who are either a nascent entrepreneur or owner-manager of a new business” and “18-64 (age) population (individuals involved in any stage of entrepreneurial activity excluded) who see good opportunities to start a firm

in the area where they live” is the definition of our independent variable, Perceived Opportunities, according to GEM database. In accordance with these definitions, we used the survey responses from the database shared by GEM as our dependent and independent variables. The content and methodology of our moderator variables will be given below.

Considering all the past studies, it can be thought that perceived opportunities are one of the important variables that affect entrepreneurial activity. Therefore, **Hypothesis 1** is that Perceived Opportunities have a significant effect on Entrepreneurial Activity. Detailed research model with other hypotheses can be seen in Figure 1; Hypothesis 2. and Hypothesis 3. will be given in detail in the following sections.

2.1. Moderating role of Perceived Capabilities

Cognitive factors that are effective in recognizing and perceiving opportunities and having a positive effect on entrepreneurial activity is well studied topic on entrepreneurship studies. According to Shane, Locke, and Collins (2003), the cognitive factors include *knowledge, skills, and experience*. In the GEM (Global Entrepreneurship Monitor) data, the data set where we can observe the cognitive factors, these factors are also expressed as knowledge, skills, and experience. One of the vital self-perceived cognitive factor in GEM dataset is perceived capabilities of entrepreneur’s himself, which will be used “perceived capabilities” as a moderator variable in this study.

Cognitive factors have the potential to affect individuals' awareness of entrepreneurial opportunities. Variables such as entrepreneurial personality, attitude towards risk-taking, autonomy, innovativeness, competitiveness, proactiveness, socio-economic status, and entrepreneurial experience have gained intellectual spotlight here (Dheer, 2016). Kirzner's understanding of the determinants of entrepreneurship at the individual level is again remarkable here (1973). Therefore, we argue, self-perceived cognitive factors have its role on entrepreneurial activity as well.

Looking at the *behavioral approach*, it is stated that entrepreneurship is different from individual skills. For example, behaviorists like Gartner define individuals with entrepreneurial behavior, regardless of personal skills(1988). According to the behavioral approach, behaviors can be learned, through both formal and informal processes (Do Paço et al. 2013). This is where “entrepreneurship education plays a critical role in orienting and developing future entrepreneurs, by providing them with the requisite mix of knowledge, skills and aptitude to launch and operate new business ventures” (Dutta , Li, & Merenda, 2010). According to the behavioral approach, entrepreneurship is a supported process. It can be learned, developed and transformed. When individuals think that they have sufficient knowledge, skills, and experience, the possibility of applying entrepreneurial action increases(Sánchez, 2010). Individuals who perceive that they have the knowledge, skills, and experience to get into the entrepreneurship are more likely to perceive opportunities and thus have a

high tendency for risk-taking (Krueger & Dickson, 1994). The study of Ward examines the relationship between prior knowledge and its ability to create a novel or creative business activities (Al Mamari et al. 2020; Ward, 2004). Considering the effects of cognitive factors on entrepreneurial activity, we use the "perceived capabilities" variable as a self-perceived cognitive factor.

Hence, **Hypothesis 2** in this study is "Perceived Capabilities have a moderator effect on the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity".

2.2. Moderating role of fear of failure

Frank Knight (1885-1972) argued that entrepreneurship is mainly characterized by "genuine uncertainty". Opportunities arise from the uncertainty surrounding change, and if change can be predicted, there is no opportunity for profit (Landström, 2005). However, uncertainty is not suitable for everyone. This situation reminds the studies in the entrepreneurship literature that show that entrepreneurs have certain character traits (Brockhaus, 1976; Carland, Hoy, & Carland, 1988). Khilstrom and Laffont's (1979) model suggests that people who enjoy uncertainty more will choose to be entrepreneurs, and people who enjoy uncertainty less will choose to be employees (2000). However, research have made the variables of entrepreneurship other than character remarkable. In the studies, the motivation of individuals has been accepted as a variable in terms of being able to carry out the entrepreneurial activity (Mueller & Dato-on, 2008). There can be many influences that provide this motivation. Some entrepreneurs are motivated when they perceive opportunities, while others are motivated when they receive training. However, it may not always be a source of motivation for entrepreneur candidates to receive training and information at a stage where they are not yet engaged in entrepreneurial activity. Sometimes these trainings may cause individuals to fear about starting a new business (Oosterbeek, Praag, & Ijsselstein, 2010).

The effect of culture is also seen among the variables examined. Culture can make entrepreneurial candidates more fearful. In addition, regional differences also affect the degree of this fear (Bosma & Schutjens, 2010; Dheer, 2016; Davidsson & Honig, 2003).

We observethat there is a common point revealed by all these variables. This common point can also be expressed as "fear of failure". Fear is negative emotions such as a lack of confidence or a sense of threat that can affect decision-making power and create confusion about whether to start a new business (Al Mamari et al. 2020; McKenzie & Woodruff, 2013).

Fear of failure as another cognitive factor is an emotional reaction associated with the decision to start a business (Tsai et al. 2016). Starting a new venture is not just about having the intention, knowledge, and equipment; it also requires taking risks (Laguna, 2013). In the literature, it is seen that the fear of failure that individuals have

for various reasons (incomplete knowledge, culture, family influence, character, etc.) affects the process of creating a new venture (Arenius & Minniti, 2005; Ng & Jenkins, 2018; Wennberg, Pathak, & Autio, 2013). Starting a business is a risky process, aspiring entrepreneurs who want to start a new business may fear failure (Chua & Bedford, 2015). In the study of Ng and Jenkins, it was observed that the fear of failure reduces the intentions of individuals with high entrepreneurial self-efficacy (2018). Besides perceived opportunity, fear of failure is another important cognitive perception factor that influences the development of a new business venture.

The Global Entrepreneurship Monitor (GEM) reported that fear of failure is the critical factor associated with a person's willingness to start a business (Kelley et al. 2013). Therefore, we use the fear of failure as a cognitive factor.

Following this, **Hypothesis 3** of this study is that “Fear of Failure has a moderating effect on the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity”.

3. Methodology

3.1. Sample, Data and Methods

There are institutions that conduct national and international research on entrepreneurship and entrepreneurship ecosystems. One of these institutions, the Global Entrepreneurship Monitor (GEM), has been conducting survey-based research on entrepreneurship and entrepreneurship ecosystems on a regular basis since 1999. There are two studies that GEM conducts annually on a national basis: National Expert Survey (NES), and Adult Population Survey (APS). In line with the methodology it has developed, it publishes detailed reports and rankings on entrepreneurship and entrepreneurship ecosystems in the countries where research is carried out. GEM regularly shares the data set and reports with researchers on an individual and national basis in both surveys (<https://www.gemconsortium.org/data>).

According to GEM, entrepreneurship doesn't take place in a vacuum and all entrepreneurs are different. GEM's National Expert Survey (NES) considers the conditions of the country in which individuals engage in entrepreneurial activities and defines this context as “entrepreneurial framework conditions”. Conditions such as financing, taxes and bureaucracy, governmental, programs support and policies, R&D transfer, cultural and social norms, physical and services infrastructure determine the entrepreneurial framework conditions in the national context. The Adult Population Survey (APS), another research conducted by GEM examines the social attitudes towards entrepreneurship as well as the characteristics, motivations and aspirations of individuals who start a business.

In the model of this study, the variables are Entrepreneurial Activity, Perceived Opportunities, Perceived Capabilities and Fear of Failure. These variables are covered in GEM's Adult Population Survey. Within the scope of this study, it is aimed to examine the sample of Turkey. Although GEM has started to conduct this research in

Turkey since 2006, these researches could not be carried out regularly every year. As per GEM's data sharing policy, full datasets are only made available to the public 3 years after data collection. Unfortunately, since the GEM Adult Population Survey could not be conducted in Turkey in 2017, data for 2016 will be used within the scope of this research. Considering all these facts, the data of this study is based on the Adult Population Survey Individual Level Data of the Global Entrepreneurship Monitor (GEM) for Turkey in 2016. Accordingly, the sample of this study consists of 2411 people who participated in the Adult Population Survey in Turkey. Demographic characteristics of the sample are given in Table 1.

Table 1. Frequency analysis

		Frequency	Valid Percent
Gender	Male	1292	53,6
	Female	1119	46,4
Current age	18-24	511	21,2
	25-34	610	25,3
	35-44	621	25,8
	45-54	387	16,1
	55-64	282	11,7
Income	Lowest	1002	41,6
	Middle	411	17
	Upper	634	26,3
	Missing/cannot code	364	15,1
Work status	Full: full or part time	1294	54,7
	Part time only	56	2,4
	Self-employed	159	6,6
	Retired, disabled	116	4,8
	Homemaker	378	15,7
	Student	44	1,8
	Not working	319	13,2
	Missing/cannot code	45	1,9
Employed in a private business		1033	42,8
Employed by the government		176	7,4
Employed in non-for-profit or voluntary sector		134	5,6
Seeking employment		594	24,9
Total	2411		

Source: GEM Adult Population Survey (APS) 2016

3.2. Research Model and Hypotheses

The model considered within the scope of the research is given in Figure 1. Entrepreneurial Activity is the dependent variable of the study. Entrepreneurial Activity in the GEM's methodology is defined according to the ventures' life cycle phases (nascent, new venture, established venture, discontinuation), the types of activity (high growth, innovation, internationalization) and the sector of the activity (Total Early-stage Entrepreneurial Activity—TEA, Social Entrepreneurial Activity—SEA, Employee Entrepreneurial Activity—EEA). In this study, Opportunity-driven early-stage entrepreneur (TEAyyOPP) in GEM data is taken as a dependent variable. Other variables used in this study is given in the table below.

Table 2. Description of Variables

Variable	Label	Description
Dependent	Entrepreneurial Activity	Involved in Opportunity early-stage Entrepreneurial Activity. The answers for this variable were coded as 0 "no" and 1 "yes".
Independent	Perceived Opportunities	This variable is defined in GEM's methodology as, "In the next six months, will there be good opportunities for starting a business in the area where you live?" seeks an answer to the question. 0 is coded as "no" and 1 as "yes". In the binary logistic regression analysis, the first category was selected as reference.
Moderators	Perceived Capabilities	This variable, "Do you have the knowledge, skill and experience required to start a new business?" is looking for an answer to the question and 0 is coded as "no", 1 as "yes". In the binary logistic regression analysis, the first category was selected as reference.
	Fear of Failure	This variable, "Would fear of failure would prevent you from starting a business?" is looking for an answer to the question and 0 is coded as "no", 1 as "yes". In the binary logistic regression analysis, the first category was selected as reference.

As discussed, the hypotheses developed within the scope of the research are as follows:

Hypothesis 1. Perceived Opportunities has a significant effect on Entrepreneurial Activity.

Hypothesis 2. Perceived Capabilities has a moderator effect on the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity.

Hypothesis 3. Fear of Failure has a moderator effect on the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity.

3.3. Analyses and Results

In this empirical study, frequency analysis was applied to obtain descriptive statistics. Correlation analysis was applied to determine whether there is a relationship between the variables and, if so, its degree. Finally, binary logistic regression analysis was applied to test the hypotheses. Logistic regression analysis was preferred because the dependent variable was binary, and the independent variables were binary or categorical.

According to the frequency analysis results, 38,7 % of the participants think that there will be good opportunities to start a business in Turkey in the next six months, while 38,2 % of the participants think that there will not be good opportunities. Those who say that “I do not know whether there will be good opportunities or not”, constitute 23,1% of the participants. Despite this, the frequency of those who think that they have the knowledge, skill, and experience required to start a new business is higher (54,2 %). Similarly, the frequency of those who do not think that the fear of failure will prevent them from starting a business is high (62,7%). The frequencies, minimum and maximum values, mean and standard deviation values of the variables are given in table 3 in detail.

Table 3. Descriptive statistics

	N	Min	Max	Mean	SD
1. Entrepreneurial activity	2411	0	1	0,12	0,33
2. Perceived opportunities	1853	0	1	0,50	0,50
3. Perceived capabilities	2363	0	1	0,55	0,49
4. Fear of failure	2363	0	1	0,36	0,48

The correlation table (Table 4) shows that all variables are significantly correlated with entrepreneurial activity. According to the results of the correlation analysis, there is a positive correlation between Entrepreneurial Activity and Perceived Opportunities (r:

.150, $p: 0.00 < 0.05$) and Perceived Capabilities ($r: .231$, $p: 0.00 < 0.05$). A positive correlation was found between Perceived Opportunities and Perceived Capabilities ($r: .200$, $p: 0.00 < 0.05$).

According to other findings, a negative correlation was found between Fear of Failure and Entrepreneurial Activity ($r: -.098$, $p: 0.00 < 0.05$), Perceived Opportunities ($r: -.083$, $p: 0.00 < 0.05$), and Perceived Capabilities ($r: -.191$, $p: 0.00 < 0.05$).

Table 4. Correlation Table

	1	2	3	4
1. Entrepreneurial Activity	1			
2. Perceived Opportunities	,150**	1		
3. Perceived Capabilities	,231**	,200**	1	
4. Fear of Failure	-,098**	-,083**	-,191**	1

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

As can be seen in table 5, which includes the binary logistic regression analysis results, Binary logistic regression analysis results in Model 1 support Hypothesis 1. Perceived Opportunities have as significant effect on Entrepreneurial Activity.

Table 5. Binary logistics analysis (Model 1)

	Model 1				95% C.I.for EXP(B)		
	B	S.E.	Wald	Sig.	Exp(B)	Lower	Upper
Perceived Opportunities	-0,882	0,140	39,854	0,000	0,414	0,315	0,545
Constant	-1,393	0,083	284,509	0,000	0,248		

As can be seen in table 6, binary logistic regression analysis results in Model 2 support Hypothesis 2. According to these results, Perceived Capabilities have a moderator effect on the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity.

Table 6. Binary logistics analysis (Model 2)

	Model 2				95% C.I.for EXP(B)		
	B	S.E.	Wald	Sig.	Exp(B)	Lower	Upper
Perceived Opportunities	-0,802	0,152	27,944	0,000	0,448	0,333	0,604

Perceived Capabilities	-1,439	0,186	59,930	0,000	0,237	0,165	0,341
Int. (Opp x Cap)	0,607	0,216	7,919	0,005	1,835	1,202	2,801
Constant	-1,534	0,196	61,066	0,000	0,216		

As can be seen in table 7, binary logistic regression analysis results in Model 3 partially support Hypothesis 3. According to these results, Perceived Capabilities have a moderator effect on the relationship between Perceived Opportunities and Entrepreneurial Activity.

Table 7. Binary logistics analysis (Model 3)

	Model 3				95% C.I. for EXP(B)		
	B	S.E.	Wald	Sig.	Exp(B)	Lower	Upper
Perceived Opportunities	-1,003	0,167	35,969	0,000	0,367	0,264	0,509
Fear of Failure	0,255	0,238	1,142	0,285	1,290	0,809	2,058
Int. (Opp x Fear)	0,628	0,317	3,912	0,048	1,874	1,006	3,491
Constant	-2,048	0,188	118,843	0,000	0,129		

Table 8. Goodness-of-fit statistics

	Model 1	Model 2	Model 3
Omnibus test (sig. level)	0,000	0,000	0,000
-2 Log likelihood	1496,39	1378,95	1466,05
Cox and Snell pseudo-R ²	0,023	0,071	0,034
Nagelkerke pseudo-R ²	0,040	0,126	0,059
% correct	85,43	85,35	85,32

As can be seen in Table 8, the goodness-of-fit of the models is examined by the Omnibus test, Cox and Snell pseudo-R², Nagelkerke pseudo-R² and the rate of correct classification. Omnibus test is significant for all 3 models ($p < 0,0005$). This result can be interpreted as the prediction models that include independent and moderator variables are more successful models than the initial model consisting of only constant terms. It is seen that the -2 Log likelihood value in Model 1 is higher than the -2 Log likelihood values obtained with the inclusion of moderator variables in Model 2 and Model 3. These results show that the unexplained variance is lower than Model 2 and Model 3 where moderator variables are included.

Cox and Snell pseudo-R² and Nagelkerke pseudo-R² statistics show the amount of explanation of the variance of entrepreneurial activity of the variables included in the models. It can be stated that the estimation model established with the Perceived Opportunities in Model 1 explains a part of the between 2% and 4% of the variance in

entrepreneurial activity. In Model 2, with the inclusion of the Perceived Capabilities as moderator variable, it is observed that the explained variance in entrepreneurial activity increased a value of the between 7% and 12% in the estimation model established. In Model 3, on the other hand, it is observed that the explained variance in entrepreneurial activity increased a value of the between 3% to 6% in the estimation model established with the inclusion of the Fear of Failure as moderator variable. It is observed that the variance explained regarding entrepreneurial activity in Model 2 and Model 3 has increased. Since the aim of the study is to examine the relationship between entrepreneurial activity and cognitive factors, to name them “fear of failure” and “perceived capabilities” in this research, the results of pseudo-R² statistics should be interpreted within this framework. Variables related to cognitive factors explain a limited part of the variance in entrepreneurial activity, but new variables can be added to the model in future research. According to the results in Table 8, it is possible to state that the performance of all 3 models is sufficient and significant.

4. Discussion, limitations, and future research

Studies to understand entrepreneurship at both institutional and individual levels are a research topic in the entrepreneurship literature. While at the institutional level, economic, legal, and cultural institutions were the main area of study, at the individual level, this area was more concerned with the cognitive structure. Entrepreneurship is a multi-level phenomenon that depends on critical conditions in which entrepreneurs evaluate potential business opportunities while using their psychological and physical resources. This study followed a quantitative method that focused on the relationship between cognitive factors as well as examining the effects of socio-cognitive factors on opportunity-based entrepreneurship at the individual level.

Findings of this study show that perceived opportunities have a significant positive effect on entrepreneurial activity. Perceived opportunity is defined in GEM methodology as follows: “In the next six months, will there be good opportunities for starting a business in the area where you live?” This result of the first hypothesis shows that potential or active entrepreneurs' perceptions of the opportunities around them go in parallel with the actual entrepreneurial activities.

Other findings, which form the main intention of this research, are on cognitive factors that influence potential or active entrepreneurs' perceptions of opportunity. Findings show that the “perceived capabilities” variable, which specifically questions entrepreneurs' own knowledge and abilities on entrepreneurship by questioning themselves, play a positive moderator role on perceived opportunities. This result, which includes the validation of Hypothesis 2, provides quantitative evidence that the cognitive factors of entrepreneurs in Turkey influence their perceptions of opportunity when the institutional level is excluded.

Another evidence that cognitive factors affect entrepreneurs' perception of opportunity is supported by the confirmation of Hypothesis 3, that is, the finding that

the fear of failure variable affects perceived opportunities negatively, albeit partially. This partial mediating role of the fear of failure also provides evidence that the perception of opportunity, which is the most fundamental perceptual factor of entrepreneurship, is affected by cognitive factors.

However, the primary limitation of the GEM dataset is that it provides snapshots when it comes to individuals' entrepreneurial characteristics, intentions, and behavior. When entrepreneurship is defined as a dynamic and uncertain process that takes place over time and involves making decisions about the future, what this limitation means can be better understood. In particular, to test the validity of our results, which is reached only with GEM data from 2016, will be possible by repeating similar studies for both Turkey and other countries too. In this way, a space will be opened for discussion of potential differences in findings that may arise.

Recommendation for future research is to examine the cognitive factors in-depth, as well as the institutional factors that surround, direct, provide the ground or affect the entrepreneurs' perception of opportunity. For example, variables such as the rule of law in the country, the level of freedom of expression, the institutionalization of the free market, the state of the regulations can be included in the research. Thus, a contribution can be made to the field needed by the literature for meso-level theories on entrepreneurship, which are already being studied.

References

- Al Mamari, F., Mondal, S., Al Shukaili, A., & Kassim, N. M. (2020, July 31). Effect of Self-perceived Cognitive Factors on Entrepreneurship Development Activities: An Empirical Study from Oman Global Entrepreneurship Monitor Survey. *J Public Affairs*, 1-10. doi:10.1002/pa.2363
- Alon, I., Yeheskel, O., Lerner, M., & Zhang, W. (2013). Internationalization of Chinese entrepreneurial firms. *Thunderbird International Business Review Vol. 55, No. ,* 495-512.
- Arenius, P., & Minniti, M. (2005). Perceptual variables and nascent entrepreneurship. *Small Business Economics*, 233-247.
- Baron, R. (2007). Behavioral and Cognitive factors in entrepreneurship: Entrepreneurs as the active element in new venture creation. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 167-182.
- Bloch, M., Manyon, L., & Koziol, G. (2014). *Feudal Society*. London: Routledge.
- Bosma, N., & Schutjens, V. (2010). Understanding regional variation in entrepreneurial activity and entrepreneurial attitude in Europe. *The Annals of Regional Science*, 47(3), 711-742.

- Boudreaux, C. J., Nikolaev, B. N., & Klein, P. (2019). Socio-cognitive traits and entrepreneurship: The moderating role of economic institutions. *Journal of Business Venturing*, 34(1), 178-196.
- Boudreaux, C. J., & Nikolaev, B. (2019). Capital is not enough: opportunity entrepreneurship and formal institutions. *Small Business Economics*, 53(3), 709-738.
- Brockhaus, R. (1976). Risk Taking Propensity of Entrepreneurs. *Academy of Management Proceedings*, 457-460.
- Carland, J., Hoy, F., & Carland, J. (1988). "Who is an Entrepreneur?" Is a Question Worth Asking. *American Journal of Small Business*, 12(4), 33-39.
- Chowdhury, F., Terjesen, S., & Audretsch, D. (2014). Varieties of entrepreneurship: institutional drivers across entrepreneurial activity and country. *European Journal of Law and Economics*, 121-148.
- Chua, H., & Bedford, O. (2015). A qualitative exploration of fear of failure and entrepreneurial intent in Singapore. *Journal of Career Development*, 43(4), 319-334.
- Communities. (2021, 03.10). *Communication From The Commission To The Council*. Communication from the Commission to the Council, The European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Fostering entrepreneurial mindsets through education and learning: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0033:FIN:EN:PDF>
- Davidsson, P., & Honig, B. (2003). The role of social and human capital among nascent entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*, 301-331.
- Dheer, R. (2016). Cross-national differences in entrepreneurial activity: role of culture and institutional factors. *Small Business Economics*, 48(4), 813-842.
- Dictionary. (2021, 03.03). *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/opportunity>
- Do Paço, A., Ferreira, J., Raposo, M., Rodrigues, R., & Dinis, A. (2013). Entrepreneurial intentions: is education enough? *International Entrepreneurship and Management Journal*, 11(1), 57-75.
- Drucker, P. F. (1985). *Innovation and Entrepreneurship Practices and Principles*. New York: Harper Collins Publishers.
- Dutta, D., Li, J., & Merenda, M. (2010). Fostering entrepreneurship: impact of specialization and diversity in education. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 7(2), 163-179.
- Gartner, W. (1988). Who Is an Entrepreneur?" Is The Wrong Question. *American Journal of Small Business*, 47-67.

- Gatewood, E., Shaver, K., & Gartner, W. (1995). A longitudinal study of cognitive factors influencing start-up behaviors and success at venture creation. *Journal of Business Venturing*, 10(5), 371-391.
- Grégoire, D. A., Corbett, A. C., & McMullen, J. S. (2011). The cognitive perspective in entrepreneurship: An agenda for future research. *Journal of management studies*, 48(6), 1443-1477.
- Kelley, D., Brush, C. G., Greene, P. G., & Litovsky, Y. (2013). *Global entrepreneurship monitor 2012 Women's report*. Global Entrepreneurship Research Association.
- Kirby, D. (2002). *Entrepreneurship*. McGraw Hill / Europe, Middle East & Africa; 2nd UK ed. edition.
- Kirzner, I. M. (1973). *Competition and Entrepreneurship*. Chicago: University of Chicago Press (e-book 2015).
- Kolstad, I., & Wiig, A. (2015). Education and entrepreneurial success. *Small Business Economics*, 783-796.
- Krueger, N., & Dickson, P. R. (1994). How believing in ourselves increases risk taking: perceived self-efficacy and opportunity recognition. *Decision Sciences*, 25(3), 385-400. 08 01, 2021 tarihinde alındı
- Laguna, M. (2013). Self-efficacy, self-esteem, and entrepreneurship among the unemployed. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 253-262. doi:10.1080/13215906.2018.1480412
- Landström, H. (2005). *Pioneers in entrepreneurship and small business research*. Boston: Springer Science + Business Media, Inc.
- Lazear, E. (2004). Balanced skills and entrepreneurship. *American Economic Review*, 94 (2), 208-211.
- McKenzie, D., & Woodruff, C. (2013). What Are We Learning from Business Training and Entrepreneurship Evaluations around the Developing World? *The World Bank Research Observer*, Volume 29, Issue 1, 48-82.
- Mueller, S., & Dato-on, M. (2008). Gender-Role Orientation as a Determinant of Entrepreneurial Self-Efficacy. *Journal of Developmental Entrepreneurship* Vol. 13, No. 1, 3-20.
- Ng, L., & Jenkins, A. (2018). Motivated but not starting: how fear of failure impacts entrepreneurial intentions. *Small Enterprise Research*, 152-167.
- Nikolaev, B., Boudreaux, C. J., & Wood, M. (2020). Entrepreneurship and subjective well-being: The mediating role of psychological functioning. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 44(3), 557-586.
- Oosterbeek, H., Praag, M., & Ijsselstein, A. (2010). The impact of entrepreneurship education on entrepreneurship skills and motivation. *European Economic Review*, 54(3), 442-454.

- Sánchez, J. (2010). University training for entrepreneurial competencies: Its impact on intention of venture creation. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 239–254.
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000, 01 01). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review* Vol. 25, No. 1, 25, 217–226. doi:<https://doi.org/10.5465/amr.2000.2791611>
- Shane, S. (2000). Prior Knowledge and the Discovery of Entrepreneurial Opportunities. *Organization Science*, Vol. 11, No. 4, 448-469.
- Shane, S., Locke, E., & Collins, C. (2003). Entrepreneurial motivation. *Human Resource Management Review*, 257-279.
- Sidharta, H., & Kohardinata, C. (2020). Capabilities and failure: Can support a person to start a business? *International Journal of Accounting, Finance and Business*, 90 - 102.
- Tang, J., Kacmar, K. M. M., & Busenitz, L. (2012). Entrepreneurial alertness in the pursuit of new opportunities. *Journal of business venturing*, 27(1), 77-94.
- Tsai, K.-H., Chang, H.-C., & Peng, C.-Y. (2016). Refining The Linkage Between Perceived Capability and Entrepreneurial Intention: Roles of Perceived Opportunity, Fear of Failure, and Gender. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 12, 1127-1145.
- Ward, T. (2004). Cognition, creativity, and entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 173 – 188.
- Wennberg, K., Pathak, S., & Autio, E. (2013). How culture moulds the effects of self-efficacy and fear of failure on entrepreneurship. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25(9-10), 756–780.

A KKV-K KÖZÚTI ÁRUFUVAROZÁSI GYAKORLATÁNAK MEGJELENÉSE ÉS FEJLESZTÉSI ASPEKTUSAI A FŐISKOLÁK GAZDASÁGI ALAPKÉPZÉSEIBEN – AVAGY KELL-E EGY KÖZGAZDÁSZ HALLGATÓNAK ISMERNIE A TACHOGRÁF KEZELÉSÉT?

Dr. Bányai Kornél

főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest

banyai.kornel@tpfk.hu

Absztrakt

A magyarországi KKV-k működése és fejlődése jelentős változásokon ment át az elmúlt 10 évben. Ennek egyik legkönnyebben megragadható területe a közúti áru fuvarozás, ahol a piac és a gazdaság igényeinek változásai jelentős, néhol drámai hatást gyakoroltak a fuvarozási tevékenységre. Mivel hazánkban a közúti áru fuvarozás aránya a többi közlekedési alágazathoz képest kiemelkedően magas, így a logisztika specializáción tanuló hallgatók ismeretei ezen a területen kiemelt fontosságúak. Az ismereteknek a várható vállalati igények alapján időben meg kell jelenniük a tantárgyi programok fejlesztésében is és emellett kellő alapot kell nyújtsanak a szakirányú mesterképzésben folytatott tanulmányok kellő megalapozására is. A tanulmány elsősorban arra keresi a választ, miben és hogyan fog/kell változzon a logisztikai specializáción folyó főiskolai képzés ahhoz, hogy a végzett hallgatók ismeretei minél közelebb legyenek a KKV-k valós igényeihez a jövőben is.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, fuvarozás, szabályozás, képzések

Abstract

The operation and development of SMEs in Hungary has undergone significant changes over the past 10 years. One of the easiest areas to grasp is road freight transport, where changes in market and economic demands have had a significant, sometimes dramatic, impact on transport activity. As the share of road freight transport in our country is extremely high compared to other transport sub-sectors, the knowledge of students in this field is of particular importance for students of logistics specialisation. This knowledge should also be reflected

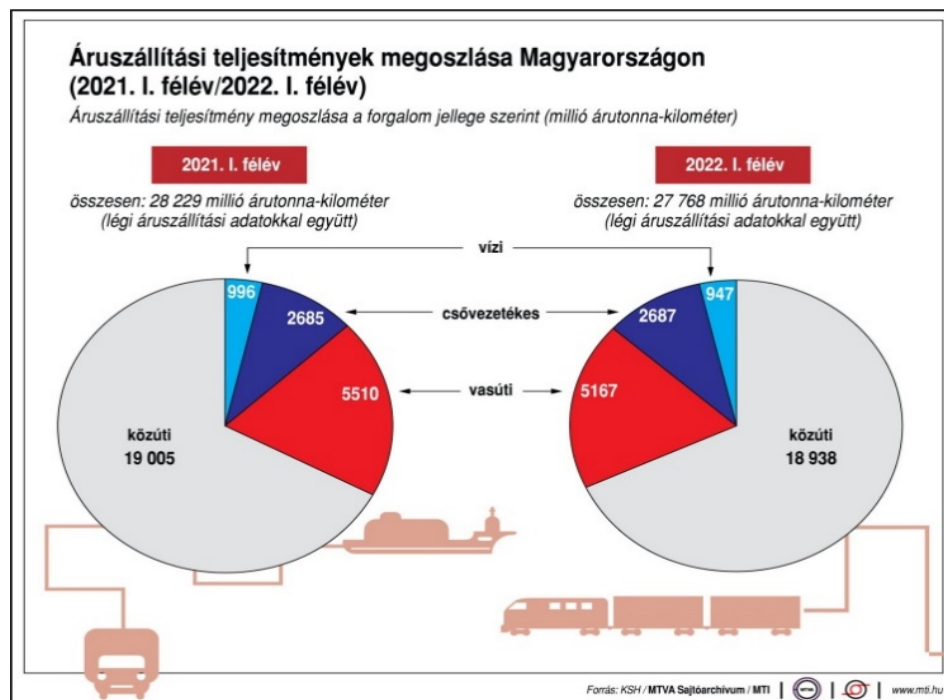
in the development of the curricula in good time, based on the expected needs of companies, and should also provide a sufficient basis for studies in the specialised master's degree. The study will focus on how and in what ways the Bachelor's degree in logistics will/should change in order to bring the knowledge of graduates as close as possible to the real needs of SMEs in the future.

Keywords: labour market, transport, regulation, training

Bevezetés

Minden közgazdász végzettséget adó alapképzésben a logisztika specializáción értelemszerűen meghatározó jelentőségű a szállítás-szállítmányozás tantárgy. A hallgatók ennek során a közlekedési alágazatok mindegyikével megismerkednek, azonban kiemelt súlya van a közúti áru fuvarozásnak. Egy szakmájában elhelyezkedő logisztikai specializációt végzett hallgató akár közvetlenül vagy közvetve, de érintett lesz valamilyen formában az áru fuvarozásban. Akár fuvarozó vállalkozásnál, akár szállítmányozó cégnél helyezkedik el, akár az ezek szolgáltatásait igénybe vevő gyártó/kereskedő/szolgáltató vállalkozásnál fog dolgozni, jó eséllyel kapcsolatba kerül a közúti áru fuvarozással.

A közúti áru fuvarozás magyarországi jelentőségét és súlyát mi sem érzékelteti jobban, mint az alábbi KSH adatsor:

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/sza/hu/sza0050.html Utolsó letöltés: 2022.11.25.

A közút részaránya láthatóan legalább 2/3-os a fuvarozási teljesítményben, és ez az arány már hosszú évek óta szinte változatlan. Ráadásul a 2022. május 22-én életbe lépett ún. „mobilitási csomag”¹ alapvető változásokat hozott az áru fuvarozói szakma több területén is. A legnagyobb változás talán az, hogy a fuvarozó jármű eddig 3,5 tonnától számított megengedett legnagyobb össz tömegét 2,5 tonnára csökkentették, vagyis az eddig akár „B” kategóriás vezetői engedéllyel végzett áru fuvarozási tevékenységet is bevonták a szabályozott körbe.

Ami viszont a képzés szempontjából különösen fontos, hogy a fuvarozást végző vállalkozások számára előírt szakmai irányító alkalmazása „közúti közlekedési szolgáltatást végző áru fuvarozó-vállalkozás szakmai irányító” alapképesítés kiterjed az előbb említett 2,5 tonna megengedett össz tömeget elérő járműveket üzemeltetőkre is. Ahogyan az említett törvény fogalmaz: „Magyarország területén belföldi forgalomban 2,5 tonnát meghaladó megengedett legnagyobb össz tömegű tehergépjárművel díj ellenében végzett közúti árutovábbítási tevékenység közúti árutovábbítási engedéllyel végezhető”². A jogszabály ugyanezt a szabályt kiterjeszti a személyszállításra is.

A változásokra az érintett vállalkozások jól mérhetően készültek, ugyanis 2022. évben már az első 8 hónap után az előző teljes évi háromszorosára nőtt a kiadott alapképzési bizonyítványok száma.³ Ez a növekedés jelzi azt is, hogy a változásban érintett vállalkozások száma jelentős. Egyszerűbben fogalmazva: azok a vállalkozások, amelyek a CEP⁴-piacon, futártevékenységben, az e-kereskedelem házhozszállítási feladatait végezve jellemzően kisebb járművekkel dolgoztak – értsd akár kisebb furgonokkal is – belekerültek az új szabályozás rendelkezései alá.

Mivel a logisztikát tanuló, főiskolai alapképzésben részt vevő hallgatók számára kötelező ismeret a szabályozás és azt ezt befolyásoló mindennapi munka

¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/1054 rendelete (2020. július 15.) az 561/2006/EK rendeletnek a maximális napi és heti vezetési időre, a minimum szünetekre, valamint a napi és heti pihenőidőre vonatkozó minimumkövetelmények tekintetében és a 165/2014/EU rendeletnek a menetíró készülékkel történő helymeghatározás tekintetében történő módosításáról, Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/1055 rendelete (2020. július 15.) az 1071/2009/EK rendeletnek, az 1072/2009/EK rendeletnek és az 1024/2012/EU rendeletnek a közúti fuvarozási ágazati fejleményekre tekintettel történő módosításáról, Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/1056 rendelete (2020. július 15.) az elektronikus áruszállítási információkról, Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/1057 irányelve (2020. július 15.) a közúti szállítási ágazatban dolgozó járművezetők kiküldetésére vonatkozó különös szabályoknak a 96/71/EK irányelv és a 2014/67/EU irányelv tekintetében való meghatározásáról, a 2006/22/EK irányelvnek a végrehajtási követelmények tekintetében történő módosításáról, valamint az 1024/2012/EU rendelet módosításáról.

² A saját termékeiket mozgó áruszállítók (úgy mint gyártó-termelő vállalkozások, őstermelők, építőipari kivitelezők stb.) közül közúti áruszállítási igazolvánnyal továbbra is csak azoknak a vállalkozásoknak kell rendelkezniük, amelyek 7,5t legnagyobb megengedett össz tömeget meghaladó tehergépjárművel végzik szállítási tevékenységüket.

³ Közlekedési Alkalmassági és Vizsgaközpont (KÁV) közlemény: 2022.10.07.

⁴ CEP (*Currier-Express-Parcel*), futár-expressz-csomag szolgáltatásokat nyújtó vállalatok, illetve azok piaca

részleteinek ismerete, joggal vetődik fel a kérdés, mennyire tud megfelelni, illetve megfeleltethető-e a képzés ennek az elvárásnak.

A járművezetők képzése és az előírt képzettségek és vizsgák megszerzése is folyamatosan változik. Jelenleg ahhoz, hogy valaki C vagy C+E járműkategóriákban fuvarozói tevékenységet végezzen, a jogosítvány mellett legalább PÁV III. alkalmassági vizsgát, GKI-vizsgát (gépjárművezetői képesítési igazolvány) kell szereznie, rendelkeznie kell digitális járművezetői kártyával (a menetíró készülék kötelező használata miatt). A jogosítvány megszerzésének feltételeit és módját nem taglalom, bár megjegyzem, a sajtóban a sofőrhiányról folyamatosan megjelenő hírek felvetik a szabályozás további változtatási igényeit is.

Jelenleg egy logisztikai specializációt végzett hallgató – amennyiben a fuvarozásban akar elhelyezkedni, és szakmai irányítói feladatokat akar ellátni –, a diplomájával nem sokra megy, legalábbis a jogosultságokat tekintve. Ugyanúgy el kell végeznie a szakmai irányítói alaptanfolyamot és vizsgát kell tennie.

A szakmai irányítói alapvizsga 3 fő részből tevődik össze:

- számítógépes elméleti vizsga (árufuvarozó-vállalkozás szakmai irányítója esetén 6 vizsgatárgy, autóbuszos személyszállító-vállalkozás szakmai irányítója esetén 5 vizsgatárgy),
- esettanulmány (válaszadás esszé formájában),
- szóbeli vizsga (árufuvarozó-vállalkozás szakmai irányítója esetén 6 vizsgatárgy, autóbuszos személyszállító-vállalkozás szakmai irányítója esetén 5 vizsgatárgy).

A vizsga tantárgyai a jogszabályok alapján a következők:

- a) Jogi ismeretek
- b) Gazdasági és pénzügyi vezetői, valamint adózási ismeretek
- c) Munkaügyi ismeretek
- d) Árufuvarozási ismeretek / személyszállítási ismeretek
- e) Jármű műszaki, üzemeltetési, valamint közlekedésbiztonsági ismeretek
- f) Vámismeretek

Mentesül az adott tárgyi (rész)vizsga alól az, aki a 261/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet 1 sz. mellékletében megadott végzettséggel rendelkezik. Ennek alapján egy logisztikai specializációt végzett közgazdász hallgató a „b”, a másoddiplomás nemzetközi szállítmányozási és logisztikai menedzser szakon végzett hallgató pedig a „d” vizsgatárgy alól mentesülhet.

A főiskolai képzés curriculumát tekintve viszont jogosnak tűnik a felvetés, hogy logisztikai specializációt végzett hallgatók miért nem mentesíthetők a jogi, gazdasági és pénzügyi, árufuvarozási ismeretek és vámismeretek modul alól? A főiskolai képzésben tett kisebb változtatással akár a munkaügyi modul is a felsorolásba illeszthető. Mind a szakma, mind a gazdaság egésze szempontjából hasznos lenne elgondolkozni azon, hogyan feleltethetők meg a logisztikát tanult közgazdászok a szakmai irányítói alapvizsgának. Természetesen azzal a kitétellel, hogy a járművek

műszaki és üzemeltetési, valamint a közlekedésbiztonsági ismeretek tantervébe illesztését meg kellene vagy lehetne oldani. (Fontos megjegyezni, hogy az alapvizsgát követően megszerzett engedélyt jogszabály szerinti időközönként meg kell újítani, tehát továbbképzés, ismeretfelújítás után újra kell vizsgázni. Ez jelenleg a szakmai irányítók esetében 10 év, a gépjárművezetők GKI vizsgája esetében 5 év, az ADR (veszélyes anyag) vizsgák esetében pedig áruosztálytól függően 1–3 év).

A munkaerőhiány jelenleg mind a gépjárművezetők, mind a munkájukat irányítók esetében fennáll, így a felvetés a képzések munkaerőpiaci igényekhez igazításában, mind azok jogszabályi megfeleltetésének irányában fennáll. Nem kellene sokat tenni ahhoz, hogy mind képzési, mind jogszabályi oldalról egyszerűsítsük, gyorsítsuk és naprakésszé tegyük az oktatási hátteret.

A belföldi és a nemzetközi fuvarozás szabályrendszere egyre közeledik egymáshoz, egyértelmű az egységesedés. Ma már az Európai Unióban nincs külön belföldi és nemzetközi közúti árutovábbítási engedély, a tagállamok által működtetett képzések minden tagállamban egységes, kölcsönösen elfogadott rendszeren nyugszanak. Egy Magyarországon megszerzett jogosultság minden tagállamban egyformán elfogadott.

A közúti fuvarozási piac a gazdaság változásaival együtt kell, hogy fejlődjön, változzon. Napjainkban általános trend, hogy az LTL (*less-than-truckload* – „részrakományos szállítás”) markánsan növekszik, aminek egyik meghatározó hajtóereje az e-kereskedelem folyamatos, kétszámjegyű növekedése. Ezt a CEP („csomag”) piac dinamikus növekedése jelzi talán a legjobban. 2021-ben közel 1.500 csomagautomata volt az országban, iparági szereplők becslései szerint viszont 2023 végére ezek száma elérheti a 4.000-es darabszámot is⁵. Az internetes webshopok megállíthatatlannak tűnő terjedése és a szolgáltatásaikat az ő igényeikre építő fuvarozók növekvő teljesítménye pedig azt jelzi, hogy a kereskedelem logisztikai igényei is átstrukturálódnak. Ebből pedig egyértelműen következik, hogy a fuvarozás mellett az ehhez szükséges informatikai rendszerek, raktárlogisztika és csomaglogisztika is robbanásszerű fejlődésen megy keresztül.

Úgy tűnik, a digitalizáció feltartóztathatatlan. A közúti fuvarozók már amellett, hogy jogszabályokból eredendően is kötelesek lépést tartani – gondoljunk csak a tachográfok/menetírók fejlődésére és ezek kötelező használatára, vagy a hatóságokkal való kötelező elektronikus kapcsolattartásra – illetve piaci előny szerzésére is ki kell, hogy használják a lehetőségeket. A közeljövőben várhatóan Magyarországon is meghonosodik az e-CMR (elektronikus nemzetközi szállítólevél), tovább csökkentve a papír alapú adminisztrációt. Szinte már hétköznapi dolog az áruk és szolgáltatások elektronikus nyomkövetése (Track&Trace), az elektronikus számlázás. Mindezzel már magánszemélyként, vállalkozás nélkül is szembesülünk, akár napi szinten is.

A piacot egyre inkább átszövi a környezetvédelmi szabályok folyamatos szigorodása (EUR VI.norma, csomagolási előírások, egységrakományok, inverz

⁵ <https://g7.hu/vallalat/20220615/kirohogtek-a-versenyarsai-ma-mar-a-fel-orszag-az-o-automatait-hasznalja/> (Utolsó letöltés: 2022.11.01.)

logisztika, fenntarthatósági szempontok stb.) A változások olyan gyorsak és annyira szükségszerűek, hogy a szakemberek képzésében a tananyag korszerűsítése szinte már félévenkénti felülvizsgálatot igényel. Ezzel – a hatósági képzésektől eltekintve – a képző intézmények csak lassan, vagy későn reagálva képesek lépést tartani. Gondoljunk csak arra, hogy habár a hatóság előtt, számítógépes online rendszerű közlekedési alapismeretek vizsgán a megválaszolandó kérdések több hónapos késéssel tudják csak a jogszabályi változásokat lekövetni. Jó példa erre, hogy 2023 januárjától a gépjárművezetőnek nem kötelessége a vezetői és a forgalmi engedélyt magánál tartania – hiszen az ellenőrző hatóságok bármikor online ellenőrizhetik annak meglétét és érvényességét –, de a vizsgafeladatok aktualizálása még nem történt meg, így a számítógépes vizsgán csak az az elfogadható válasz egy ilyen kérdésre, hogy a „gépjárművezetőnek a vezetői engedélyt mindig magánál kell tartania”⁶. Ezzel szemben elegendő egy személyazonosság igazolására alkalmas igazolványt (személyi igazolvány, útleve) magunknál tartani.

A munkavégzéssel kapcsolatos szabályok ismerete, betartása és betartatása már minden, a fuvarozásban érintett szakma esetében elengedhetetlen. Ez az AETR⁷, illetve az 561/2006/EK rendelet szabályainak követését jelenti, amelyek ismerete nélkül nem lehet, nem is képes egy szakmában dolgozó a fuvarozási feladatok szervezésére, tervezésére. És itt tudunk választ adni a címben feltett kérdésre. Igen, egy logisztika specializációt végzett hallgató tisztában kell legyen a menetíró készülék működésével és az azt előíró szabályokkal, hiszen ez az alapja annak, ahogyan a fuvarozást végzők munkája tervezhető és szervezhető. Ezek a szabályok – röviden – a következőket tartalmazzák:

A napi vezetési idő nem haladhatja meg a 9 órát, azonban hetente két alkalommal meghosszabbítható 10 órára. Egy héten 6 napi vezetési időszak lehet. A heti vezetési idő nem haladhatja meg az 56 órát, a kétheti vezetési idő a 90 órát. Négy és fél óra vezetési időszak eltelte után legalább 45 perces szünetet kell tartani, de ez felosztható egy 15 perces és az azt követő 30 perces szünetekre. A rendszeres napi pihenőidőnek legalább 11 órának kell lennie, amely heti három alkalommal 9 órára csökkenthető. A rendszeres napi pihenőidő felosztható egy 3 órás és egy azt követő 9 órás pihenőidőre. Több fős személyzet esetén a járművezetőnek 30 órán belül legalább 9 órás napi pihenőidőt kell tartania. A rendszeres heti pihenőidő 45 óra, amely kéthetente egyszer 24 órára csökkenthető, amit azonban három héten belül kompenzálni kell. A nemzetközi különjáratú személyszállítást végző autóbusz vezetője a heti pihenőidőt 12x24 órás időszakokkal elhalaszthatja, de ezt követően két rendes vagy egy rendes és egy csökkentett heti pihenőidőt kell tartani, és a csökkentést három héten belül kompenzálni kell.

⁶ A közúti közlekedési igazgatási feladatokról, a közúti közlekedési okmányok kiadásáról és visszavonásáról szóló 326/2011. (XII. 28.) Kormányrendelet 2023. I. 01-én hatályba lépő változása

⁷ Az AETR egy francia rövidítés, az *Accord Européen Transports Routiers* kezdőbetűiből tevődik össze. Ez egy 1970-ben aláírt EU-s egyezmény, amely a nemzetközi közúti fuvarozást hivatott szabályozni. Magyarországon 2001-ben lépett életbe.

A menetíró alapvető ismerete – a fentebbi szabályok ismerete és a fuvarok szervezésének kritériumaihoz való szükségessége mellett – azért is elengedhetetlen, mert a jogszabály szigorú büntetéseket ír elő azok be nem tartása esetén. Csak néhány példa: vezetési idő túllépés 1 perc/10.000 Ft., tachográfba rossz adat felvitele min. 200.000 Ft., manipulálása, akár akaratlagosan is, min. 600.000 Ft., bármilyen jogosultság hiánya vagy nem igazolása min. 800.000 Ft büntetés. De az egyéb feltételek hiánya is komoly büntetésekkel fenyeget. Amennyiben egy gépjárművezető GKI kártyája lejárt, minden alkalommal, amikor hatósági ellenőrzés alá vonják (vagyis minden alkalommal, ahányszor megállítják), mérlegelés nélkül 100.000 Ft büntetéssel jár.

De mit is jelent mindez a főiskolai alapképzésben? A technológiai változások (elektromos tehergépjárművek, önvezető járművek, drónok, autonóm menetirányítás, ügyféloldali igényekre adott technológiai válaszok stb.) várhatóan gyorsabban, hamarabb megjelennek, mint ahogyan azt korábbi technológiaváltásokkor megtapasztaltuk. Ezek akár külön-külön is, alapvetően változtathatják meg a logisztikai folyamatokat és azok fejlődési irányait. Elmúltak azok az idők, amikor még 10–15 éve megírt szakirodalmak használhatóak voltak. Ha csak az ezeket szabályozó joganyagból indulunk ki, már azokban sincs olyan év, amikor valamilyen komolyabb változás ne történné. Ráadásul az ismeretek nagy része már szinte csak digitális formában lesz elérhető. Sokkal jobban kell támaszkodni a digitális eszközökre az oktatásban, hiszen egyre több olyan elsajátítandó ismeret lesz, ami vagy csak digitális érhető el, vagy csak digitálisan ismerhető meg. Már a jelenlegi képzésben is egyes tartalmi részek jellege miatt megkerülhetetlen a digitális eszközök használata (pl. számítógépen elkészítendő/elkészíthető feladatok).

Várhatóan tovább fog erősödni az interdiszciplináris jelleg (elsősorban gazdálkodás/menedzsment – műszaki/technológiai ismeretek – jog). Ebből következik, hogy a képzésnek az interdiszciplináris jelleg erősödése mellett egyre specializáltabbnak is kell lennie, hiszen az elvárt ismeretanyag bővülése szét fogja feszíteni a jelenlegi képzési kereteket. Az elmúlt nagyjából egy évtized története is mutatja, hogy a gazdasági profilú (logisztika menedzsment) képzés mellett létrejövő műszaki profil (logisztikai mérnök), illetve az ehhez illeszkedő külön informatikai jellegű képzések is elkezdik saját útjukat járni. Ezek további differenciálódása, specializálódása elkerülhetetlennek tűnik.

A gazdasági profilú képzésekben várhatóan meg fognak jelenni iparág- és szakmaspecifikus tartalmak és képzések. Már ma is önálló képzési profillal is találkozhatunk a beszerzés, szállítás-szállítmányozás vagy disztribúció, raktármenedzsment területén, és nem vagyunk messze attól, hogy ezek további részterületekre fókuszáltnak jelenjenek meg. Az általános logisztika menedzsment ismeretek átalakulnak alapismeretekké, amelyek a későbbiekben a rájuk épülő valamilyen meghatározott szakmai profillal fognak olyan kimeneti követelményekké alakulni, amelyek meghatározott célterületen teszik alkalmassá a végzett hallgatót korszerű ismeretek birtokában a munkaerőpiacon való boldogulásban. Az talán még nem dőlt el, hogy ez a fajta specializáltság milyen struktúrák mentén alakul majd ki,

de a fejlődés iránya a specializáltság felé egyértelműnek tűnik. A piac felgyorsult változásai pedig – még ha késéssel is – de rá fogják kényszeríteni a logisztika oktatási hátterét és rendszerét, hogy ezekkel lépést tartson.

A technológia változása, a munkaerőpiac igényeinek sajátos fejlődése és változása, a jogszabályi környezet folyamatos igazodása a piaci igényekhez egyre gyorsabb ütemben jelenik meg az életünkben. Igazából csak néhány év története, de már külön „jogosítványt” kell szerezni a drónokhoz, de idesorolható az egyes piaci szegmensekben megjelenő drónokkal végzett city-logisztika vagy az önvezető autók megjelenése is. A mesterséges intelligencia belépése az üzleti folyamatokba pedig ma már nem tűnik teljesen a science-fiction világának. Azt pedig, hogy mi mindenre kell majd felkészülnünk, megjósolni is nehéz.

Irodalomjegyzék

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) rendeletei: 2020/1054, 561/2006/EK, 165/2014/EU, 2020/1055, 1071/2009/EK, 1072/2009/EK, 1024/2012/EU, 2020/1056, 2020/1057, 96/71/EK, 2014/67/EU, 2006/22/EK, 1024/2012/EU rendelet.

Közlekedési Alkalmassági és Vizsgaközpont (KÁV) közlemény.

A közúti közlekedési igazgatási feladatokról, a közúti közlekedési okmányok kiadásáról és visszavonásáról szóló 326/2011. (XII. 28.) Kormányrendelet 2023. I. 01-én hatályba lépő változása

<https://g7.hu/vallalat/20220615/kirohogtek-a-versenytarsai-ma-mar-a-fel-oroszag-az-o-automatait-hasznalja/>

KORTÁRS KULTÚRA ÉS AZ UTÓPIKUS ENERGIÁK ÚJRATÖLTÉSE

Csanádi-Bognár Szilvia

Tomori Pál Főiskola, Budapest

szilvia.csbognar@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány felhívja a figyelmet arra kortárs művészek számára nem kis terhet jelentő tendenciára, hogy a szcénában egyre gyakoribb elvárásként fogalmazódik meg a művek társadalmi problémát középpontba állító témája. Az első részben felelevenítem azt Schillertől napjainkig húzódó gondolkodói hagyományt, amelyik a művészet feladatát a társadalom ébresztésében látja. Azt állítom, hogy ez az igény szorosan összefügg a modernség utópikus gondolkodásával, ami azonban a jelenkorban érvényét veszítette, ráadásul a kortárs művészet iránti alacsony érdeklődés miatt nem is hatékony. A második részben arra teszek néhány javaslatot, hogy milyen szerep juthat ma a kultúrának a társadalmat érintő válságok kezelésében és tudatosításában.

Kulcsszavak: modernitás, posztinternet kora, kultúra, társadalmi szerepvállalás, utópia

Abstact

The study draws attention to the trend, which is no small burden for contemporary artists, that the theme of works focusing on social problems is increasingly becoming an expectation in the scene. In the first part, I recall the tradition of thought, from Schiller to the present day, that sees the task of art as the awakening of society. I will argue that this need is closely linked to the utopian thinking of modernity, which has, however, lost its validity in the present age, and is ineffective because of the low interest in contemporary art. In the second part, I will make some suggestions as to the role that culture can play today in addressing and raising awareness of the crises that affect society.

Keywords: modernity, post-internet age, culture, social engagement, utopia

Bevezetés

Ruben Östlund *A négyzet* című filmje 2017-ben komolyan mérlegre tette, hogy vajon milyen mértékben hatásos a kortárs művészet azon célkitűzése, hogy főbb kérdéseit a társadalmi problémák mentén vesse fel, és ezzel párbeszédet, sőt változásokat indítson be a társadalomban. A film zavarbaejtő jellege elsősorban nem abból adódik, hogy a kortárs művészet alkotásaival kapcsolatban alapvetően szkeptikus véleményt formál, hanem sokkal inkább abból, hogy a műveket proponáló intézményeket és a kurátorok munkáját veszi célba. Az alkotás a megértés és az egzisztenciális azonosulás elcsúszásait a kiállító intézmények és a művekhez igencsak közel álló és értő módon viszonyuló szakemberek hozzáállását ismertetve mutatja be. Östlund filmjére azért hivatkozom ennek a vázlatos tanulmánynak az elején, mert régóta nyilvánvalóan egyre erősödő paradigma az, amivel számot vet. Egy olyan paradigmával, ami voltaképpen megalapozza a kortárs művészettel szemben megfogalmazott elvárásokat, sőt, nem csak megalapozza, de legitimálja is.

Az utóbbi három évtized művészeti kiállításain egyre sűrűbben fordultak elő olyan alkotások, amelyek egyértelműen társadalmi problémára reagáltak. A 2000-es években az a tendencia, hogy a közönséget a műnek diskurzusba kell állítania valamilyen komoly, válságtünetként értelmezhető kérdéssel kapcsolatban, egyik volt a sok közül, nyilván most sem az egyetlen, de a számuk jelentősen növekedett, már csak azért is, mert a digitális képek dömpingje a képzőművészetet folyamatosan az önigazolás kényszerében tartja. Egyre inkább úgy fest, hogy ha sikerül igazolni a kortárs művészet társadalmi hasznosságát, akkor jogosult a léte. A helyzet történeti paradoxona részben abban áll, hogy a művészet modern kori folyamatát éppen a hasznosság és a célszerűség meghaladásának a történeteként szokás elbeszélni, a művészi szabadság érvényre juttatásának eredményével. Persze jogosan vetődik fel ennek az értelmezésnek a szociológiai gondolkodás felől érkező korrekciója is, amely szerint minden olyan művészetelmélet, amelyik a tiszta esztétika jegyében ki akarta szakítani a műveket abból a társadalmi és gazdasági közegből, amely a létrejöttüket támogatta, alapvetően téves. Én sem gondolom, hogy a tiszta esztétika bírálata nem volna jogos, sőt azt sem, hogy a művészetnek nincs feladata a társadalmi ügyek terepén. Viszont úgy vélem, korlátozó az a szemléletmód, amelyik a művészet legitimációját erre a körülményre redukálja, hiszen a tematikus ösztönzés, éppen a művészi szabadságot vágja vissza, mondjuk a művészek számára kiírt pályázatok terpén, ami az intézményekbe való bejutásukat és a jövedelmi forrásaikat alapvetően határozza meg.

Ebben a rövid szövegben felteszem a kérdést, hogy fenntartható-e a művészettel szemben itt vázolt elvárás? Jogos követelés-e, hogy a művészet hatása, vagy az általa generált párbeszéd menekülőutat kínáljon az ökológiai, migrációs, járványok által okozott, gazdasági vagy egyéb válságokból? Úgy gondolom ugyanis, a művészet ilyen szempontú értelmezése *alapvetően az utópikus modern gondolkodás részét képezi*. Eredetét tekintve a csiszoltság gondolatköréből származik, és utópikus

megalapozását Schillernél nyerte el a *Színház mint morális intézmény*, illetve a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásban, hogy aztán a kortárs álláspontok kiindulópontjául szolgáljon olyan szerzőknél, mint Jürgen Habermas, Nicolas Bourriaud (akire Östlund filmjének kurátora is hivatkozik), vagy éppen Rüdiger Safranski.

Az elképzelés, hogy a művészetnek van egyfajta megmentő szerepe, a felvilágosodás talaján született, és nem függetleníthető attól a meggyőződéstől, hogy *a tudás megosztása* felemeli az embert, ezért a művelődésnek nem csak az egész emberiségre nézve, de a történelem alakulását tekintve is kulcsszerepe kell legyen. Amint megállapítjuk, hogy a művészet megmentő szerepe a felvilágosodás talaján sarjadt, látnunk kell azt is, hogy ahhoz a fajta utópikus gondolathoz tartozott, amit a történelem világosan meghatározható céljával (a történelem végével) kapcsolatban a születő modernség táplált, és legegyszerűbben körülírva a szabadság, az egyenlőség és a testvériség beteljesítésével hozott összefüggésbe. A kérdésem tehát azért éles és talán némiképp provokatív, mert a jelenkor leginkább az eszméktől való elidegenedéssel jellemezhető, utópiák helyett inkább disztópiák jelzik az állam intézményébe és a különféle szabályozók működésébe vetett hitünk megingását. Mindez (irodalmi/filmes) műfaji értelemben bizonyosan igazolható, de tartok tőle, hogy a közszájon forgó politikával kapcsolatos hozzáállást tekintve is hasonló a helyzet. Ahogyan Habermas már 1985-ben megállapította: „*mára felemészthetők az utópikus energiák.*”⁸

A dolgozat első részében címszavakban áttekintem azt a filozófiai hagyományt, amelyik szerint a művészet feladata lenne, hogy az embert a társadalmát érintő aktuális problémákkal kapcsolatban érzékeny és kritikus véleményalkotóvá tegye. A második részben a posztinternet korában tapasztalható kulturális válság tüneteire reflektálok, és az első rész tanulságai alapján megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy a milyen szerep juthat a művészet számára ezek orvoslásában, és milyen keretek között képzelhető el hatékonyan. A művészet helyzetbe hozásával ugyanis a fő problémát abban látom, hogy bár a felvilágosodás kori kliséét előszeretettel vesszük elő újra meg újra, tartok tőle, hogy magunk sem – sőt valószínűleg a művészek sem – hisznek a széleskörű hatékonyságában. Az elemzés csakis vázlatos lehet, részben az emlegetett gondolkodói hagyomány jelentősége, részben a jelenkorra történő alkalmazás kapcsán nyitva maradó kérdések miatt.

I. A klisé változatai

A szerzők, akiket említeni fogok, hasonló gondolkodói logikát követve alkalmazzák a művészet megoldó szerepkörét. Mindig valamilyen válság

¹ HABERMAS, Jürgen: A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése, in: *Válogatott tanulmányok*, Atlantisz, 1994, 286.o.

tudatosításakor fordulnak a művészet mint megmentő javaslatához – ami önmagában is utópikusnak látszik: ha a dolgok kisiklanak a racionális pályáról, egy mellékút oldja meg a problémát, ami a társadalmi folyamatokat nem a politika, hanem a művészet ösvényén keresztül éri el. Leszögezhetjük, hogy Schiller – *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című munkája az a szöveg, amelyik erre a gondolatkörre a legnagyobb hatást gyakorolta. Vannak szerzők, akik egyértelműen utalnak rá, mint forrásra és referenciára, ahogy Rüdiger Safranski, aki maga is behatóan foglalkozott Schiller filozófiai munkásságával. És vannak olyan szerzők is, akik csak a fogalomhasználatukkal térnek vissza Schiller hagyatékához. Ilyen Nicolas Bourriaud, aki nem említi ugyan Schiller nevét, ám érvelését a – köztudottan a *Levelekben* felvázolt – játék fogalmával vezeti be a relációesztétika értelmezésekor.

Schiller az esztétikai nevelésről szóló leveleket 1793 februárjában kezdte el írni, majd 1795-ben jelentette meg részletekben, jelentős változtatásokkal. Többnyire művészetfilozófiaként olvassuk, és ritkábban kezeljük úgy, hogy politikai vonatkozása van, de a szövegnek ez az alaprétege számos ponton egyértelműen a francia eseményekre, jelesül a jakobinus fordulatra vonatkozik. Az 5. levél elején olvassuk: „Az ember felébredt hosszú tunyaságából és önámításából (...) Innen és túl felkel, hogy erőszakkal vegye el, amiről úgy véli, hogy jogtalanul tagadják meg tőle. Inog a természetes állam épülete, korhadt alapjai engednek, s úgy tűnik, van fizikai lehetőség arra, hogy a törvényt ültessék trónra, hogy az embert végre mint öncélt tiszteljék, és az igazi szabadságot tegyék a politikai kötelék alapjává. Hiú remény! Hiányzik a morális lehetőség, s a bőkezű pillanat olyan nemzedéket talál, amelyben nincs meg a fogékonyság adományára.”⁹

Schiller megnevezi az okot, hogy miért hiú remény a szabadság: mert a modernitás személyiséget korlátozó mechanizmusai nem teszik lehetővé, hogy az ember karakterének teljességét kibontakozzon. Töredékemberek jönnek létre nem egészek. Ennek az eredője a tudományok szétválása, a foglalkozások szigorúbb elkülönülése, az „államok bonyolultabb óraműve”, ami azt követeli, hogy az ember bizonyos képességeit kamatoztassa, míg más képességeit kiaknáztatlanul hagyja, s így nem teremődik meg lényének harmóniája. A Schiller által kiemelt képességek szerint: vagy a képzelőerő burjánzik túl, vagy az absztrakció oltja ki a gondolatokban a képzelőerő tüzet. Ehhez nyújtana orvoslást az esztétikai állam. Feladata az ember érzőképességének fejlesztése, ami ellensúlyozza az értelem felvilágosodását. Ezt a célkitűzést javasolja a művészeknek: „Űzd ki (az emberek) szórakozásaiból az önkényt, a frivolitást, a nyersességet, s akkor észrevétlenül eltiünteted mindezt cselekedeteikből, végül érzületeikből is. Teremts körülöttük, ahol találod őket, nemes, nagy, szellemdús formákat, vedd körbe őket a kiválónak szimbólumaival, amíg a látszat le nem győzi a valóságot, a művészet a természetet.”¹⁰ Figyelmeztet arra, hogy ahhoz, hogy az időbeli ember az eszméletbeli (utópikus) emberrel találkozzon két út képzelhető el. Az egyik diktatórikus: a tiszta

² SCHILLER, Friedrich: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, in: Uő: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, ford. Papp Zoltán, 165.

³ SCHILLER, 182-183.

ember elnyomja az empirikus embert, vagyis az állam megszünteti az egyént. Erre, úgy vélem, láttunk kísérletet a diktatórikus állami rendszerek népet felemelő kulturális programjaiban. A másik szerint az egyén állammá válik: eszmei emberre nemesül.¹¹ Ez a lehetőség merőben egyéni törekvésnek tűnik, az ember kiműveli önmagát, hogy ez tömegesen elképzelhető lehetőség volna – no, ez mutatja a gondolatmenet utópikus lendületét.

A művészet Schiller által felvetett megoldó szerepköre a 20. században, majd az azt követően születő elméleti írásokban a szubjektum kiszolgáltatottságát tekinti a válság alapjának. Ez a felvetés a felvilágosodott ész rideg és gépies gondolkodói technikáiból indul ki, amelyik a gondolkodást dologiasítja, ahogyan arra alapvető írásában Horkheimer és Adorno rámutatott.¹² Eszerint az ember elmebeli képességei regressziót mutatnak: „a szellem az uralom és az önuralom gépezetévé válik, amiként a polgári filozófia mindig is felismerte.”¹³ Hasonlóan Schillerhez, úgy vélik, hogy az emberi elme képességei közül a kreativitásért felelős rész satnyul el, jelesül a fantázia, amiért a kapitalizmus kultúrájának sablonossága tehető felelőssé, valamint a munka világának való kiszolgáltatottság.

Habermas ugyanezen a nyomvonalon indult el, amikor a felvilágosodás tévedéseként rótt fel, hogy a tudomány, az erkölcs- és jogelmélet, illetve a művészetek a kanti kritikák sugallta szétválást követően egymástól elszakadtak¹⁴, így (bár a Kant-szakértők vitáinak állandó tárgya, hogy a tiszta ész és a moralitás között az esztétika vajon áthidaló szerepet tölt-e be), a szakadás következtében a művészet az étellel szemben hatástalan lett. Habermas híres, *A modernség befejezetlen program* című beszédében (1980) a posztmodernitás tiszta immanenciát hangsúlyozó művészetfelfogása ellen tiltakozva hangsúlyozta újra a művészet étellel összefüggő jelentőségét, és programjában utalt az elmebeli képességek szinkronizálásának, újbóli egybejárszásának jelentőségére, amihez a kultúra egészének áttekintésére volna szükség, és amiben a művészet kulcsszerephez juthat. A modernitás védelmében hangsúlyozta, hogy az „esztétikai tapasztalat [...] megújítja a világ észlelését, belenyúl a kognitív értelmezésbe és a normatív elvárásokba is, és megváltoztatja a módot, ahogyan mindezek a mozzanatok egymásra utalnak.”¹⁵ Ráadásul Habermas látta azt is, hogy a szakértői kultúra és a széles közönség igencsak távol került egymástól, így a kritikusok áthidaló szerepe átalakult, és a kultúra gazdasági mechanizmusaiba tevődött át. Kitért arra, hogy a szakértői kultúra életvilág általi elsajátításának kell létrejönnie. Ám ha ez így van - akkor az égető kérdés nem is az, hogy véget ért-e a modernitás, hanem az, hogy eljuthat-e valahogyan a szakértői kultúra még az élethez – értsd a szélesebb tömegekhez. Enélkül ugyanis utópikus vágy marad az utópia iránti affinitás

¹¹ SCHILLER, 163.

¹² HORKHEIMER, Max, ADORNO, Th.W., *A felvilágosodás dialektikája*, Atlantisz, 2011, 43.

¹³ HORKHEIMER-ADORNO, 55.o.

¹⁴ HABERMAS, 269.

¹⁵ HABERMAS, Jürgen, *A modernség: befejezetlen program*, in UŐ. *Válogatott tanulmányok*, ford. FELKAI Gábor, Budapest, Atlantisz, 1994, 278.

újraélesztése. Habermas szövegének végén hangsúlyos az az odavetett félmondat, amelyben megjegyzi, hogy mindez csak nem-kapalista pályán jöhet létre, ezzel csatlakozik az Adorno-Horkheimer-féle belátáshoz. A képességek újraegyesítésének, vagy a kultúra jobbító hatásának működésbe lendítése ugyanis pontosan a kapitalista fogyasztói logikában kiszolgáltatottá váló ember helyzete miatt nehéz, sőt a szórakozásában kiszolgált fogyasztók problémája egyenesen megkérdőjelezi a művészet helyreállító funkcióját.

Erre a felismerésre jut Safranski is, a *Mennyi globalizációt bír el az ember?* című könyvében. A szubjektum cselekvésképtelenségét nevezi meg a globalizáció alapvető problémájaként, s miközben a homogenizálódó emberiség passzivitását hangsúlyozza, hosszasan hivatkozik Schillerre, akinél mintát talál a „kulturális immunrendszer” kialakításához.¹⁶ Ha azonban az embert az egyformaság veszélye fenyegeti, ha tömegként vagy egységes akaratként egyre inkább cselekvésképtelen, akkor az „immunrendszer” fejlesztése is egyértelműen magányos feladat. Arra nem tér ki a szerző, hogy ez igényből, hajlamból, beállítottságból származik, viszont azt belátja, hogy annak az igyekezetnek, amit a művészeti intézmények mutatnak, nem lehet szélesebb társadalmi hatása, sőt a politikai törekvésekkel szemben a hatékonysága egyáltalában nem igazolható. Ha ugyanis azt mondhatjuk, hogy a terv a személyes befogadás és a személyes önfejlesztés talaján marad, nem adhat társadalmi szinten értelmezhető programot az ember kezébe, egyéni etikai küldetés vagy vágyteljesítés csupán.¹⁷

A kollektív cselekvés nehézségeivel egyértelműen tisztában van a relációesztétika teóriáját kidolgozó Nicolas Bourriaud is, ám - ahogyan az ismert - gondolatmenete a művészet társadalmi szerepvállalását illetően kifejezetten programadó jellegűnek bizonyult. Vázlatában a művészet egyfajta csodaszerszámként kerül elő, ami megoldja a szociális, magán, illetve civilszféra együttműködését. Bár kitér a kapitalizmus uniformizáló jellegére, ami ürességet állít elő a szubjektumban, (Gauttari nyomán) az egyén egzisztenciális működését a hatások sokféleségében integráló folyamatként értelmezi.¹⁸ Derűlátása abból fakad, hogy a szubjektum életösztöne az őt ért hatásokra nem azonnali elfogadással, hanem bizonytalansággal, hezitálással, sőt kreatív találékonysággal válaszol. Az uniformizált viselkedéssel szemben, így képessé válhat a szubjektivitás újraformálására. Az ellenállóképesség kialakításában kulcsszerepet kapnak a homogenitás töréseit előállító terek, közöttük a kiállítótér, amely a művészeti szféra bemutatásával kijáratokat mutat a hétköznapi élet közegéből. A művek és a kiállítóterek olyan részekként működnek Bourriaud felvetésében, amelyekben a fogyasztói világ vagy a globalizáció ellenére modellezhetővé válnak a létezési formák és a cselekvési minták, elképzelhetővé válik

¹⁶ SAFRANSKI, Rüdiger: *Mennyi globalizációt bír el az ember?*, Európa, 2004, 24; 76.

¹⁷ Uő., 2004, 111.

¹⁸ BOURRIAUD, Nicolas: *Relációesztétika*, Múcsarnok, 2007, 77; 86.

a jövő.¹⁹ Ezek a térközők biztosítanak helyet a párbeszédnek, sőt az eszmecsere provokálóivá válnak. A játék fogalmára való hivatkozás ebben az érvelésben a művészet és a befogadó viszonyát értelmezve válik fontossá. Ha Schiller értelmezését követjük, akkor az elméleti képességek (anyagösztön, formaösztön) egyensúlyának helyreállítását jelenti, ha Gadamerre emlékezve olvassuk, a műértelmezés aktív, belebocsátkozó attitűdje juthat eszünkbe. A művészet ebben az összefüggésben mint orvosság lép fel, ami gyógyító funkcióval bír az egyén kapitalizmusban elszenvedett sérüléseivel kapcsolatban, és ami elfoglalja a hatékony politikai cselekvés territóriumait.²⁰ Az orvos-beteg kép a társadalomfilozófiában Arisztotelész nyomán a törvényhozónak és a törvénynek volt fenntartva, így a társadalom jobbítása az állami rendelkezés hatókörének részét képezte. Ezt a funkciót venné át – Bourriaud szerint – a művészet a rések kitöltésével.

II. A szerep ellentmondásai

A nagyhatású kortárs elméletek sorolása után ideje szembesülnünk az ellentmondásaikkal is. Az első ilyen a modernség utáni időszak művészettel szembeni elvárása és az *eszmék vesztese* között húzódik, és az utópikus gondolkodás háttérbeszorulásával a kortárs művészet társadalmi kérdésfelvetéseinek súlyvesztéséhez vezet. Ha a jelenkor leginkább az eszméktől való elidegenedéssel jellemezhető, és a művészet társadalmi célszerűsége közmegegyezésnek örvendő elvárás, akkor szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a disztópiák nem csak elbúcsúztatták az utópiákat, nem csak váltották őket, hanem az utópiába vetett hitet is egyértelműen veszélyessé nyilvánították, valami olyanná, ami több bajt okozhat, mint jót. Bourriaud relációesztétikája igyekszik védekezni az utópia ígéretét nyújtó művészet képével szemben, ezért leszögezi, hogy a kortárs művészet nem foglalkozik többet utópiák ábrázolásával, hanem inkább kísérleti tereket épít, ahol a résztvevők nem zárulnak a művészet birodalmába, hanem a társadalmi kérdéseket aktivizáló diskurzust indítanak.²¹

A második ellentmondás éppen Bourriaud ilyen irányú elképzelését, a művészeti szcéná katalizáló szerepét érinti érzékenyen. A kortárs művészet iránt ugyanis tagadhatatlanul alacsony az érdeklődés, mi több, az emberek számára sokszor kifejezetten riasztónak, távolinak, érthetetlennek tűnik, ami a társadalmi párbeszéd alakításának hatékonyságát erőteljesen megkérdőjelezi. A művészet, bár a 20. század második felében azt szerettük volna hinni, hogy jelentős hatást gyakorol az életre, végeredményben mindig is szűk réteget vonzott. E tekintetben egyetértek Safranski nézeteivel a személyes ellenállás fejlesztésének kérdésében. A művészet iránti igény nehezen terjeszthető ki, mindig is az egyén habitusához kötődik, a személyes igény és

¹⁹ Uő., 2007, 12; 38.

²⁰ Uő., 2007, 83; 85.

²¹ BOURRIAUD, 2007, 39.

személyes törekvés szabja meg ezt az érdeklődést. El lehet juttatni a művészetet az oktatáson vagy nagy intézményi összefogás segítségével a médián keresztül sokakhoz, de a megértés, a közös játék, attól tartok, ekkor is csak kevesek számára válik kívánatossá, a kortárs művészet nyelve kevesek számára válik anyanyelvvé. Az újkor társadalomfilozófiai nézetei között központi jelentőségű volt, hogy felemelte magának a társadalomnak, és a benne zajló minőségi életvitelnek az értékét, és kvázi szakrális elemként kezelte. Az a tétel, hogy a törvények ésszerűsítése és a törvények megtartása a köz érdekében áll, hiszen akkor élhet jól összehangolt és boldog életet, belátható és logikus volt. Ám egy olyan nyelv, mint a kortárs művészet elsajátítása, (bármennyire is az életközelségre és a hétköznapi szimbólumhasználatunkra épít) a társadalom többségére nézve naiv elvárás lenne.

A művészet szervízútja annak idején, a szabad döntés lehetősége miatt vált fontossá Schiller számára, benne az ember a szabadidő eltöltését kiteljesedésként, kanti kategóriával a képzelőerő és az értelem szabad játékában élte meg. Ez a fajta művészetértelmezés azonban a kanti autonóm művészet fogalmában egy mesterségesen célnélkülinek, gazdasági és politikai komponensektől mentesnek nyilvánított eszméhez tartozott, amilyen a művészet soha nem is volt, csupán a polgári világ szerette volna ilyennek látni, és ehhez képest mérni a kulturális produktum értékét magasabb, illetve alacsonyabb kategóriákban. Függetlenül attól, hogy Kantnál valóban illeszthető-e, és ha igen, hogyan az esztétika és az etika területe, a kanti és a schilleri felfogás a célszerűség tekintetében elválik egymástól. Ettől kezdve jelen van a művészet nyugati felfogásában egy tiszta, cél nélküli művészetfogalom, és egy másik, amelyik a célt az ember esztétikai nevelésében látja, és ezt társadalmi összefüggésbe illeszthetően, utópikus felhanggal a művészet feladataként jelöli meg.

Be kell látnunk azonban, hogy ma már nem e kétfajta művészetkoncepció között kell döntenünk, hanem sokkal inkább az elszigetelődő, elitista művészetfelfogás (és esztétika) területéről kell kilépnünk. Bourriaud koncepciója tulajdonképpen erre tesz javaslatot akkor, amikor a művészetre a hasznosság szerepét osztja, és a kapitalizmus pragmatikus logikáját követve, azzal a feladattal ruházza fel, hogy éppen a kapitalista logika által okozott torzulásokat, annak törésvonalaiba behatolva orvosolja.²² Csakhogy az autonóm döntéssel rendelkező ember képe maga is sokat változott a fogyasztói társadalomban. Horkheimerék (az egyik véglelet hangsúlyozva) a közönséget kiszolgáltatott fogyasztóként írták le, akik a munkától elfáradva szinte bármit fogyasztanak, akik a tömegeknek szánt, sablonos tartalmakban lelik meg a szórakozás és pihenés eszközeit.

Ha tehát a modernizmus elitista művészetakarásáról kiderült, hogy a) nem tartható többé, b) nem igazán hatékony, akkor valamilyen más/ vagy másként értett területre kell bízni a kritikai tudat ébresztését. Lehetne ez az ellenkultúra, amire bizonyára sokan szavaztak volna a 20. század utolsó évtizedeiben. Ezzel azonban több

²² BOURRIAUD, 2007, 87.

probléma is adódik, egyrészt sokszor anarchista, ami a hatalom provokációja szempontjából nem baj, másrészt nem minden esetben értékteremtő, ami szintén nem lehet elvárás a szellemi alkotással kapcsolatban, akkor ismét csak megkérdőjeleznénk az önértelmező alkotó szabadságát, mégis a társadalmi célkitűzés részét képezné. Arról nem is beszélve, hogy a kultúraipar jól ismeri az ellenkultúra domesztikálásának lehetőségeit. Hatalmánál fogva kezében tartja azokat az eszközöket, amelyekkel a lázadás produktumait, és a lázadót egyaránt a rendszer részévé tudja tenni. A művészet autonóm meghatározásának kudarcra világosan mutatja, hogy a művészetet a gazdasági logikától távol tartani csak fogalmi elhatárolással és életszerűtlenül lehet, a kapitalizmus (ahogyan Adorno és Horkheimer könyörtelenül bemutatta) körbeveszi a kultúra egészét, ezért a megoldás sem lehet máshol, mint ezen a terepen, a kultúra minden elemét magában foglaló, piacra termelő közegében kell keresnünk.

Mark Fisher *Kapitalista realizmus* című könyve (2009) nem említi ugyan a német vagy francia előzményeket – ám a művészet szervízút szerepével mégis számot vet, és annyiban bizonyosan felülmúlja az előzőekben vázolt gondolatmeneteket, hogy határozottan szembenéz a kultúraipar kihívásaival. A problémát, Habermasszal ellentétben, nem gondolja nem-kapitalista pályán megoldhatónak, mert a probléma éppen a kapitalizmus mindent átjáró, az életstruktúrát átalakító rendszerében áll, ahol az a cél, hogy „a demokrácia és a közszféra leépítésével, létrehozza az engedelmes polgárt, aki nem a politikában, hanem a termékben keresi a megoldást.”²³ Fisher (hasonlóan Habermashoz) az utópikus energiák újratöltését sürgette. Szerinte a közakarat feltámasztására lenne szükség, a kollektív alany újraalkotásával, ami azonban nem csupán a művészek, hanem legalább ilyen mértékben a médiaszakemberek bevonásával lehetséges. A modernség elitista kultúrafogalmától eltávolodva, ő tehát a tömegkultúra szerepére helyezi a hangsúlyt, felszabadítva ezzel a kortárs művészetet a rá terhelt erőteljes elvárás alól. A tömegmédia terepén olyan közeget ismer fel, ahol egyszerre sokan szólíthatóak meg. Ehhez azonban szükség lenne egy lényeges változásra: a média szereplőinek meg kell próbálnia felnőttként kezelni a befogadót, és meg kell tanulniuk (anyagi) kockázatot vállalni.

Ha az utópikus helyett a múlt század második fele óta a disztópikus vált meghatározóvá, talán a társadalmi kérdések előmozdításának feltétele sem a modernség eszméi felől, hanem a félelmek oldaláról közelíthető meg. A félelmek tudatosítása közelebb vezet a figyelemre méltó problémák feltérképezéséhez, és a megoldási javaslatok előmozdításához is. Ezek között talán a legfontosabb – az egyre bővülő technikai lehetőségek miatt fellépő – *izoláció*, ami a közösségek töredezettségéhez, és ezzel az utópikus gondolkodáshoz nélkülözhetetlen közösségtudat veszteséhez vezet. Meglátásom szerint az izoláció jelenségével párhuzamosan a személyes boldogság és a személyes jólét vágya kerül előtérbe. A kollektív alany hiánya összefügg azzal a csalódással, ami a racionális tudattal szemben

²³ FISHER, Mark: *Kapitalista realizmus, Nincs alternatíva?*, ford. TILLMANN Ármin, ZEMPLÉNYI-KOVÁCS Barna, Budapest, Napvilág Kiadó, 2020, 94.

támadt, és a személyes szféra védelmét erősítette. Míg Schiller erre a nehézségre megoldásként az elkülönülő szubjektumok a művészet révén történő nembeli egyesítését javasolta, Bourriaud nagyon hasonlóan a kiállítótér közösségformáló szerepét. Eljátszhatunk-e hát azzal a gondolattal, hogy nagyobb hatásokkal működtethető ebben a szerepkörben egy olyan kultúrafogalom, amelyik elismeri a tömegkultúra erejét?

A disztópikus félelmek között a másik jelentős éppen az előző ellentéte, a *kollektív tudathoz való kényszerítés*. Ez utóbbi a diktatúrák tapasztalata nyomán vált szorongást keltő gondolattá, de korunk kultúrájában az internet minden adatot begyűjtő szándéka mellett válik ismét különösen aktuálissá. Az algoritmusok fogyasztói döntéseket pásztázó felmérései az ízlés kifürkészésével, és erőteljes ízlésalakítással járnak együtt. A fogyasztói kultúra ízlésalakító, homogenizáló szerepére korábban is volt némi rálátásunk. Marcuse rámutatott arra, hogy minél kiterjedtebb a társadalom adminisztrációja, annál inkább ellehetetlenül az egyén a személyi autonómiája kialakításában. A művészet és a kultúra társadalmi érzékenységet érintő kérdései a posztinternet korában már nem választásokként, a személyiség építőköveiként értelmezhetőek, hanem sokkal inkább a személyiség irányított alakításaként, ami nem feltétlen homogenitáshoz, de előre meghatározott vásárlói csoportokhoz való illesztéshez vezet. A közösségi oldalak csoportképző funkciója sem annak a hagyományos közösség fogalomnak felel meg, amelyben az értékek őrzése egymás támogatásával és a másik életvitelébe való belátással, együttműködéssel valósult meg. Éppen ezért a közösség és a személyiség újradefiniálására van szükség, méghozzá úgy, hogy belekalkuláljuk a marketing csoportigazító szerepét és a személyiség virtuális rétegelttségének a jelentőségét, ráadásul úgy, hogy ebből előremutató, és nem kizárólag pesszimista összkép bontakozik ki.

Ahhoz, hogy a kultúra szociális érzékenységet, kritikus szemléletmódot és problémaérzékenységet közvetítő ereje eljusson a szélesebb tömegekhez, ahogyan Fisher javasolta, egyrészt a tömegkultúra szervezőinek és alkotóinak kell kockázatot vállalnia azzal, hogy a nagyközönség számára készülő művek esetében sem tartanak a húsbavágó kérdésektől. Másrészt nekünk, kritikusoknak el kell ismernünk, hogy a magasnak mondott kultúra hatékonysága csak akkor valósul meg, ha a hagyományos intézményi rendszerből, a galériákból kilépve, a média közéleti fórumain is utat talál a közönséghez. Az elitista kultúraszemlélettől való elszakadás igénye kimondott, és a médiaelmélet, a Visual Studies terepén nagy erőfeszítések történtek a szemlélet terjesztésére, sőt kezdeményezés történt arra nézve, hogy az értékkülönbség helyett a figyelem a funkcióbeli különbségre irányuljon. Mégis kevesen vannak azok a kritikusok, akik munkájuk során el tudnak szakadni a magas kultúra mércéjétől, még akkor is, ha mára világosság vált, hogy maga a kortárs művészet sem értelmezhető a

kultúra egyéb szegmenseitől való elhatárolással²⁴, mi több, a magas kultúra mércéje jóideje nem egységes. A kritikus szerepvállalása kulcsfontosságú, ám elsősorban nem az esztétika megszokott védőpajzsa mögött, hanem tágabb látókörrel, a tömegkultúrát is a kultúra részeként kezelve, azzal párbeszédben állva. A művészeti szakértők felelőssége, hogy a közélet terepén a pályázatok tematikáját szélesítsék, élni és működni engedjék a nem kifejezetten társadalmi témákat feldolgozó művészetet, és egyáltalán az állam támogató szerepét újabb, civil szereplők megszólításával bővítsék. A kritikus tevékenysége továbbra sem szűnhet meg népszerűsítő, összekötő szerep lenni, még akkor sem, ha ez szinte lehetetlennek látszik, csupán a jelen médialehetőségei közepett kell megtalálni hozzá a megfelelő módot, alkalomadtán a kortárs képzőművészeti, fotóművészeti alkotások, mint illusztrációs anyagok közvetítésével.

Felhasznált irodalom

- BAGI Zsolt, Az esztétika szerepe ma, Kritikai kultúra, tömegkultúra, kultúraipar, in: *A művészettől a tömegkultúráig*, szerk. OLAY Csaba, WEISS János, L'Harmattan, Budapest, 2014, 27-36.
- BOURRIAUD, Nicolas: *Relációesztétika*, ford. PÁLFI Judit, PINCZÉS Bálint, Budapest, Műcsarnok, 2007.
- FISHER, Mark: *Kapitalista realizmus, Nincs alternatíva?*, ford. TILLMANN Ármin, ZEMPLÉNYI-KOVÁCS Barna, Budapest, Napvilág Kiadó, 2020.
- HABERMAS, Jürgen, A modernség: befejezetlen program, in UÓ. *Válogatott tanulmányok*, ford. FELKAI Gábor, Budapest, Atlantisz, 1994, 259-281.
- HABERMAS, Jürgen: A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése, in: *Válogatott tanulmányok*, ford. FELKAI Gábor, Atlantisz, 1994, 283-308.
- HORKHEIMER, Max, ADORNO, Theodor W.: *A felvilágosodás dialketikája*, Filozófiai töredékek, ford. BAYER József, GERÉBY György, GLAVINA Zsuzsa, VÖRÖS T. Károly, szerk. MESTERHÁZI Miklós, Atlantisz, 2011.
- SAFRANSKI, Rüdiger: *Mennyi globalizációt bír el az ember?*, ford. GYÖRFFY Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004.266
- SCHILLER, Friedrich: Levelek az ember esztétikai neveléséről, in: Uó: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, ford. PAPP Zoltán, Budapest, Atlantisz, 2005, 155-260.

²⁴ BAGI Zsolt, Az esztétika szerepe ma, Kritikai kultúra, tömegkultúra, kultúraipar, in: *A művészettől a tömegkultúráig*, szerk. OLAY Csaba, WEISS János, L'Harmattan, Budapest, 2014, 27.

MÉRHETŐ-E ÉS HOGYAN?

Teljesítményértékelési rendszer fejlesztése és bevezetése egy időseket gondozó intézményben

Eglesz Kálmán

mestertanár, Tomori Pál Főiskola

eglesz.kalman@tpfk.hu

Absztrakt

A munkahelyi teljesítmények mérésének, értékelésének igénye napjainkban rendkívüli módon felértékelődött, a for profit szférában kötelezőnek mondható, a non profit szférában is elterjedőben van. A különböző ágazatokban eltérő módon valósulnak meg az értékelések, ennek megfelelően számtalan megoldás születik, melyhez remek alapot adnak azok a módszertanok, melyeket a témakört tudományos igénygel tanulmányozók írtak, írnak le, vagy fejlesztettek. Ennek a sokszínű módszertannak a birtokában kezdtünk hozzá egy felkérés megvalósításának, melynek során egy időseket gondozó otthonban fejlesztettünk teljesítményértékelési rendszert. Amint az tapasztalható, kormányzati szinten megvan a szándék arra, hogy a legkülönbözőbb állam által finanszírozott rendszerekben mérjék az ott tevékenykedők teljesítményét. Ez a törekvés kimondva, vagy kimondatlanul megjelent a szociális területen is, például olyan pályázatok képében, amelyek finanszírozást biztosítanak ezekhez a fejlesztésekhez.

Kulcsszavak: teljesítmény, teljesítmény-kritériumok, teljesítménymenedzsment, motiváció, szervezetfejlesztés

Abstract

The need to measure and evaluate performance at work has become extremely important today. It is compulsory in the for profit sector and is becoming widespread in the non-profit sector. The different sectors have different ways of carrying out evaluations, and there are therefore many solutions, based on methodologies written, described or developed by those who have studied the subject from an academic point of view. It was

in the light of this diversity of methodologies that we embarked on a mission to develop a performance evaluation system in a care home for the elderly. As we have seen, there is a willingness at government level to measure the performance of staff in a wide variety of state-funded schemes. This ambition has also been expressed or not expressed in the social field, for example in the form of tenders that provide funding for these improvements. This case presents an experiment aimed at developing a performance evaluation system in a social services institution.

Keywords: performance, performance criteria, performance management, motivation, organisational development

Bevezetés

Szervezetfejlesztőként szerencsém volt részt venni egy komplex projektben, melynek keretében egy magyarországi időseket gondozó intézményben, több más mellett, egy teljesítményértékelési rendszer fejlesztése volt a feladat. A munka megkezdésekor felvettünk egy kiinduló állapotot, egy, a bentlakók elégedettségét szondázó kérdőív és egy dolgozói elégedettségvizsgálat segítségével, melyet a rendszer bevezetését követően megismételtünk. A projekt során több kihívással is szembe kellett nézni. Az egyik a szinte tapintható magatartásbéli zártság, melynek jellemző jegye volt a „vigyázz mit mondasz, mert pórul jársz” jelenség, ami egy ideig kifejezetten erős bizalmatlanságként nyilvánult meg a projekt felé és a benne résztvevő tanácsadók felé, igencsak megnehezítve a feladat végrehajtását. Ebből fakadt a következő kihívás, ami magát a fejlesztés tárgyát érintette: ebben a közegben kellett elvetni a teljesítményértékelés értelmének és hasznosságának a magját és elérni, hogy szárba szökkenjen. Az általánosnak mondható, pozitívnak nem nevezhető hangulat háttérében nem csupán az említett helyzet állt, hanem további körülmények is hatással voltak rá. Ezek között talán a leginkább a folyamatos létszámhiány miatt rendkívül feszített munkabeosztás és az ebből fakadó terhelés, a kifejezetten nehéz munka, valamint a szektorban általánosnak mondható alacsony bér jelentik a legerősebb befolyást. Emellett a projektet és a benne végezni szükséges munkát – a már említett felsővezetői attitűd miatt - kötelezően elviselendő teherként élték meg az érintettek, különös tekintettel a pályázati finanszírozás miatt kötelezően elvégzendő temérdek adminisztrációra. A munka első három hónapja gyakorlatilag arról szólt, hogy megtörjük a jeget és elfogadtassuk egyrészt saját magunkat, másrészt mindazt a fejlesztést, amit a projekt célul tűzött ki, valamint a kötelező és laikus számára teljesen értelmetlennek és szükségtelennek tűnő mennyiségű adminisztrációt. Az érintett vezetők és kulcsemberek álltak elsőként a folyamat mellé, rajtuk keresztül sikerült a munkatársak többségével megállapodásra jutni. Szakmai hozzáértésünk bizonyítása

mellett a szavahihetőségünkéről is tanúbizonyságot kellett tennünk. Számos megbeszélést és találkozót szerveztünk, ahol tájékoztattuk a jelenlévőket a projekt minden vonatkozásáról, emellett ígéreteket tettünk, melyek betartásáról egy következő alkalommal beszámoltunk. Ezzel olyan következetesen ismétlődő tapasztalat birtokába kerültek az érintettek, amely világossá tette, hogy amiről beszélünk, aszerint cselekszünk is. A projekt szakmai tartalmának kivitelezése, ezzel együtt a teljesítményértékelési rendszer fejlesztésével kapcsolatos érdemi munka csak ezután kezdődhetett meg. A rendszer felépítését az értékelést végző vezetőkkel közösen végeztük. Minden egyes rendszerelem alapos átgondolást és részletekbe menő elemzést követően került kialakításra. Fontos volt, hogy nem egy kész rendszert erőszakoljunk rá a szervezetre, hanem egy, a működésükhöz, kultúrájukhoz és a céljaikhoz lehető legjobban illeszkedő, azaz testreszabott értékelést alakítsunk ki, amit amellett, hogy magukénak éreznek, jól tudnak használni. Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, meg kellett ismertetni a munkában résztvevőkkel a teljesítményértékelés kapcsán kialakult főbb elméleti megfontolásokat és módszertani lehetőségeket.

A szervezet működése a munka megkezdésekor

A szervezet működésére jellemző, hogy léteznek azt szabályozó dokumentumok, mint például Szervezeti és Működési Szabályzat és más, egyébként kötelezően előírt szabályzatok. A szervezet felépítése az ellátott funkciókhoz igazodik lineáris hierarchia mentén. A felsővezető nem vesz részt a mindennapi operatív munkában, de rendszeresen látogatja a szervezetet, elszámoltatja közvetlen alárendeltjeit. A működésére jellemző autokrata felsővezetői által kifejtett folyamatos nyomás alapvetően a vezető beosztású munkatársakra nehezedik. Ők több-kevesebb sikerrel igyekeztek ezt tompítani a beosztott munkatársak irányában, ennek ellenére az elvégzett dolgozói elégedettség vizsgálat eredményeiből egyértelműen kiderül, hogy ez a felsővezetői attitűd a szervezet egészére rányomja a bélyegét. Ennek ellenére a munkatársak és a vezetők egymáshoz fűződő viszonya inkább pozitív, jellemző egymás kölcsönös támogatása. Az „egy hajóban evezünk” gondolat a munkatársak többsége számára vezérlő elvként működik.

A munkatársak létszáma éppen elegendő ahhoz, hogy nagyobb fennakadások nélkül működjenek a szolgáltatások. Ennek fenntartásához azonban a dolgozók megfeszített munkája szükséges. A nagy munkaterhelés állandósulása erőteljes hangulati tényező, így érthető, hogy a szervezetben detektálható fluktuáció elsődleges okai között van. A szervezet tagjai között nagyon alacsony, 3% alatti a férfiak aránya. Az idősek gondozása jellemzően női munkaként él a köztudatban. Ennek ellenére férfiakat nemcsak a technikai személyzet között találunk, hanem a szakképzett ápolók között is. A dolgozók többsége középkorú, vagy idősebb, a 30 év alattiak száma alig 5%. Szakképzettség tekintetében a munkatársak 87%-a rendelkezik középfokú vagy felsőfokú szakképzettséggel. A szakképzettséggel nem rendelkező dolgozók egyrészt

helyben kapnak igen alapos betanítást, másrészt a szervezet támogatja a szakképzettség megszerzését. A már említett fluktuáció 5 és 10% között ingadozik. A helyi, illetve környékbeli munkaerőpiacról nagyon nehéz pótolni a távozókat, egyrészt, mert nincs szabad szakképzett munkaerő, másrészt az alacsony fizetések és a munka nehézsége miatt nem igazán vonzó ez a munkahely. Ezzel együtt sem reménytelen a helyzet, mert a térségben élő roma nők között mindig van, aki vállalkozik a feladatra. A szervezet nemcsak kényszerből nyitott a foglalkoztatásukra, régóta megszokott dolog, hogy a dolgozók átlagosan 5%-a a térségben élő romák közül kerül ki.

Kihívások

A teljesítményértékelési rendszer kidolgozásakor az előzetes tájékozódás alapján nyert információk birtokában nyilvánvalóvá vált, hogy komoly kihívással kell szembenéznünk. A felépítésre váró rendszernek egyfajta svájci bicskaként kell majd működnie, hogy támogassa a szervezetet és a benne dolgozókat, emellett a szokásos szakmai elvárásoknak is meg kell felelnie. Ezek e konkrét helyzetben párhuzamos, vagy egymással egybevető hatásokként is megfogalmazhatók.

Az első funkció, ami kihívásként jelentkezik, hogy adjon perspektívát a munkatársaknak, segítsen kiemelkedni a mindennapi taposómalomból. Ha ez megvalósul, akkor teljesül a második kihívás is, hogy legyen motiváló erejű. A motiváló erőre nagy szükség van a korábban ismertetett körülmények miatt. A harmadik funkció az egységes és egyre javuló minőségű szolgáltatásnyújtáshoz kapcsolódik: a teljesítmények legyenek legalább részben egységesíthetők és összehasonlíthatók. A szervezetben nyújtott szolgáltatásokhoz kapcsolódó munka bizonyos részei standardizálhatók. Ilyenek a napi-, illetve heti rendhez kapcsolódó tennivalók, ugyanakkor a váratlan helyzetek száma, mint például valakinek a rosszulléte stb. előre nem tervezhetők és nagyon hektikus előfordulásúak, ahogy az adott helyzetben elvégzendő tennivalók köre és nehézsége is nagyon eltérő lehet. Gyakorlatilag nincs két egyforma műszak, nincs két egyforma munkanap. Mindezek és a munka jellege miatt a számszerűsítés sem jöhet szóba. Ezzel együtt joggal merül fel az igény az összehasonlíthatóvá tételre.

Világossá vált számunkra, hogy valamilyen módszerkombináció kialakításával lehet teljesíteni az elvárásokat, megfelelni a kihívásoknak. Ehhez segítségül hívtuk a teljesítményértékelés gazdag elméleti és módszertani tárházát.

A teljesítményértékelés elméleti megközelítéseiről

A teljesítményértékelésre vonatkozó elméleti megközelítések, illetve módszerek közül ehelyütt csak azokra térek ki, amelyek megállapításait a munka során figyelembe vettük. Elsőként a japán-amerikai William G. Ouchi megállapítását említem. Szerinte a teljesítményértékelésnek alapvetően két szintje van, a belső teljesítmény

megállapítása és a külső, azaz az outputban megnyilvánuló teljesítmény. (Ouchi, 1981) A belső teljesítmény mérése során a szervezet meghatározza az általa a munkatársakkal szemben elvárt teljesítményt, és az elvárások teljesülését rendszeresen méri és értékeli. A külső teljesítmény mérésével a szervezetnek a piacon elért eredményessége határozható meg. A külső szint két összetevőből épül fel, a szervezeti egységek által és a teljes szervezet által létrehozott teljesítményből. Ebből következően a szervezeten belüli egységek teljesítményének megállapítása is szükséges része az értékelésnek. John W. Bourdeau egy a Harvard Business Review-ban megjelent írásában versenypiaci megközelítésből kiindulva megállapította, hogy a teljesítmény mérésének mindig a szervezet főbb céljait kell szem előtt tartania. (Bourdeau, 2006) A teljesítményértékelésnek eszerint az kell legyen a célja, hogy a szervezet működésének minőségét javítsa, ezáltal pedig elősegítse a célok elérését. A szervezet által elvárt teljesítmény meghatározásakor figyelembe kell venni a szervezet tevékenységét, céljait, a rendelkezésre álló erőforrásokat, és a teljesítménymérésben résztvevő értékelő és értékelt személyeket és az ő személyes céljaikat. Ennek a hatásrendszernek az eredőjeként valósul meg mindaz, amit szervezeti teljesítményként értelmezhetünk. Ezek a megközelítések alkalmazhatóknak tűntek a projektben érintett időszakokra, mert bár szociális területről van szó a szolgáltatások iránt érdeklődők a megfelelő intézmény kiválasztása előtt tájékozódnak, hol milyen minőségű ellátásban van része a bentlakóknak, azaz a szervezet teljesítményében megnyilvánuló szolgáltatás minőség lényeges szempont¹.

Értékelési módszerek

Osztályozó, vagy értékelő skálák

Az osztályozó, vagy értékelő skálák talán a legnépszerűbb értékelési módszerek. Segítségükkel értékelhetjük, hogy egy adott dolgozó milyen szinten, milyen minőségben teljesítette a munkakör szempontjából fontos kritériumokat. Abban az esetben érdemes ezt a módszert alkalmazni, amikor a feladatok világosan meghatározhatók és/vagy konkrétan meghatározható képességek, készségek, magatartásformák rendelkeznek a munkakör ellátásához. A módszer kifejezett előnye, hogy kialakítása, használata, valamint maga az értékelés egyszerű, és rövid idő alatt megvalósítható, emellett egymással összehasonlítható számszerű eredményekhez vezet. Hátránya, hogy nem könnyű elérni a különböző teljesítménykritériumok mindenki által történő egységes értelmezését. (Elbert H.F., Farkas, Karoliny és Poór, 1993)

Kritikus esetek módszere

Ez a módszer azon a folyamatosan végzendő tevékenységen alapul, melynek során a dolgozókat értékelő az értékelési időszak alatt figyelemmel kíséri az értékelt

¹ Megjegyzés: A teljesítményértékelés, bár nagyon hatékony eszköze a szolgáltatás minőség javításának nem várható el tőle, hogy önmagában biztosítsa azt.

munkatársak tevékenységét és lejegyzí a kiemelkedően jó és a kiemelkedően rossz tevékenységeket és ezek alapján értékeli a teljesítményt. A módszer előnye, hogy tényszerű információkra építhető az értékelés, és jól alátámasztott megállapításokat eredményez. Hátránya, hogy folyamatosan sok időt igénylő tevékenység, emellett további hátrányént szokták említeni, hogy az értékelés eredménye nem alkalmas összehasonlításra. Manapság önmagában csak ritkán alkalmazzák. (Ménés, 2005)

Magatartásformákkal jellemzett osztályozó skála

Hibrid megoldás, mely egyesti az osztályozó skálák és a kritikus esetek módszerét annak érdekében, hogy még pontosabban megragadható legyen az egyes dolgozók teljesítménye. Alkalmazása során egy adott munkakör magatartáselemeinek figyelembevételével általában 5-15 értékelési dimenziót határoznak meg, a dimenziókon belül 3 – 5 fokozatot hoz létre, melyekkel a viselkedés leírható. Hátránya, hogy a rendszer kidolgozása meglehetősen időigényes, ugyanakkor az eddigieknél pontosabb és a munkatársak számára könnyebben megragadható és elfogadható elvárásokat fogalmaz meg. Rendkívül jól lehet vele differenciálni az eltérő munkakörök megítélése során, mert figyelembe veszi a meghatározott munkakör sajátosságait. (Smith és Kendall, 1963)

Önértékelés

Az önértékelés alkalmazása sok teljesítményértékelési rendszer része. A népszerűsége annak köszönhető, hogy a dolgozó rendelkezik a legtöbb információval saját munkájáról, olyanokkal is, amiről rajta kívül esetenként más nem is tud. További előnye sz önértékelésnek, hogy így az értékelés folyamatának aktív résztvevőjévé válik a munkatárs, mert végiggondolja és elemzi a saját munkáját, igyekszik felismerni az esetleges problémákat, és esélye nyílik a megoldások megtalálására. (Bokor et al, 2009). Management by Objectives (MbO)

A Management by Objectives (irányítás célfeladatokkal) nem kifejezetten teljesítményértékelési módszer, inkább olyan vezetési rendszert értünk alatta, amely arra törekszik, hogy célokra való irányítás keretében integrálja a feladat- és humán-orientáltságot, azaz a szervezeti feladatok megoldását és a humánpolitikát. (Elbert H.F., Farkas, Karoliny és Poór, 1993) Mégis ebből származik az értékelési rendszerek célokkal kapcsolatos összetevője. Ebben az adott dolgozóval közösen kitűzött célok teljesítése részét képezi a következő értékelési időszak elvárásainak, ezek teljesülésének mértékét és körülményeit is mérlegelik az értékelés kialakításánál.

Teljesítményértékelés vs. teljesítménymenedzsment

Amíg a teljesítményértékelés önmagában a munkatársak egyéni teljesítményének megaragadására és minősítésére szolgál, főként a közvetlen értékelő vezető eszköze a

beosztottakkal kapcsolatos döntések előkészítésre, addig "...teljesítménymenedzsmentnek nevezzük azt a folyamatot, amelyben a célkitűzés, teljesítménymérés és értékelés, visszacsatolás, követés egységes rendszerben van, amelynek célja az egyéni teljesítmény és a vállalati stratégia céljai közötti összhang megteremtése." (Dessler, 2005, 310. o.) Tehát a teljesítménymenedzsment rendszerként és rendszeralkotóként is működő, sokoldalú felhasználásra alkalmas adatokat szolgáltató eszköztár. A belőle kinyerhető információk a szervezet egészére hatóak, stratégiai és taktikai döntések megalapozására szolgálnak. A projektben párhuzamosan zajló fejlesztések egymáshoz való kapcsolódásához és az ebben rejlő szinergikus lehetőségek kiaknázásához a készülő teljesítményértékelést a teljesítménymenedzsment szintjén megvalósító eszköztárra volt szükség.

A teljesítményértékelési rendszer felépítése

A teljesítményértékelési rendszer (TÉR) kidolgozásának folyamata általában a következő:

- ☐ Az értékelés céljainak megfogalmazása,
- ☐ A teljesítmény meghatározása
- ☐ A megfelelő módszer, vagy módszerkombináció kiválasztása
- ☐ A teljesítményt leíró kritériumok kialakítása
- ☐ A teljesítményszintek meghatározása
- ☐ Az értékelési folyamat véglegesítése
- ☐ Az értékelőlapok és az értékelési folyamatot leíró segédlet, vagy kézikönyvek elkészítése
- ☐ Az értékelő vezetők módszertani felkészítése
- ☐ Az értékelt munkatársak felkészítése
- ☐ Pilot teljesítményértékelés szakasza:
- ☐ Az értékelés folyamatának mérése, ezen belül az elért eredmények megállapítása, az eltérések elemzése, valamint a szükséges változtatások megfogalmazása és érvényesítése a rendszer finomhangolása
- ☐ Éles értékelés

Tapasztalatom szerint nem az a fontos, hogy egy, a szakma által preferált értelmezés szerinti kritériumrendszer épüljön fel – ez a legtöbb esetben amúgy is manipuláció útján valósítható meg -, hanem az, hogy a kritériumok lefedjék az értékelők által meghatározott teljesítményt és azokat minden értékelő egységesen értelmezze. Az szervezeti igényekre és prioritásokra szabottan kidolgozott kritériumokban és értelmezéseikben érvényesülni fognak a szükséges szakmai szempontok, a megfogalmazások pedig igazodnak a használók nyelvezetéhez, ami jelentősen megkönnyíti az elfogadást és az alkalmazást.

Esetünkben is a fenti lépéseket követtük, tehát a rendszer kialakításának első lépése a rendszerhez kapcsolódó célkitűzések megfogalmazása volt. Ennek kapcsán elsődleges szempont volt a többi fejlesztéshez történő kapcsolódás, az azokban keletkező eredményekkel megvalósuló összhang megteremtése. Talán ennél is fontosabb volt azonban, hogy meghatározzuk az adott munkaterületen mi az, ami teljesítményként megragadható. A teljesítmény megközelítése a szolgáltatásnyújtás és annak minősége irányából történt. Miután a viszonyítási pontot meghatároztuk, arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a szolgáltatás nyújtása során mi az, ami hozzájárul a szolgáltatást igénybe vevők elégedettségének maximalizálásához, és ez hogyan nyilvánul meg a munkatársak mindennapi tevékenységében. Ezzel párhuzamosan konkrét leírások, szakmai protokollok álltak rendelkezésre a munkafeladatok kapcsán érvényesíteni szükséges szakmaiságról, úgy az alkalmazandó ismeretek, mint a gyakorlati fogások tekintetében. Ez világossá tette a szakmai követelmények kritériumként való meghatározását is. A megbeszélések eredményeként megállapítást nyert, hogy a bentlakók elégedettségét és ezzel együtt a szolgáltatási színvonalat leginkább a munkatársak viselkedésének hatásai mutatják meg. Ehhez kapcsolódnak a szakszerűséget és a munkavégzés módját kifejező követelmények. A korábban ismertetett szempontok mellett ezek szolgáltak kiindulópontként a rendszer keretében alkalmazásra kerülő módszerek kiválasztásához.

A fejlesztésre életre hívott munkacsoporttal végül abban állapodtunk meg, hogy komplex, több módszer együttes alkalmazását lehetővé tevő rendszert alakítunk ki, amelyben összehangoljuk a magatartásformákkal jellemzett értékelő skálát, az önértékelést, a kritikus esetek módszerét és a célközpontos vezetést (MbO). Elsőként a teljesítménykritériumok megfogalmazását kellett elvégezni.

A teljesítménykritériumok kialakítása és a teljesítményszintek meghatározása

A teljesítménykritériumok egy része a magatartási követelményeket, illetve azok megvalósításának módját fogalmazta meg. Bár fontos cél volt a bentlakók elégedettségének növelése, arra nagyon kellett figyelni, hogy ezt csak a szakmai szempontok messzemenő figyelembevételével megalkotott elvárásokkal szabad elérni, miközben a munkáltatói szempontok érvényesülését is biztosítani kell. E fő prioritások mellett arra is figyelni kellett, hogy egy olyan rendszer szülessen, amelynek működtetése nem ró indokolatlanul nagy terhet az értékelő vezetőkre és az értékeltekre sem. A gyakorlat azt mutatja, hogy a bonyolult, sok erőfeszítést és időráfordítást igénylő rendszereket az értékelő vezetők a kezdeti lelkiismeretesség elmúltával igyekeznek a maguk szempontjából kezelhetővé tenni. Ez többnyire oda vezet, hogy papíron kezd el csupán létezni a rendszer és kipipálandó feladattá válik a mindennapok sűrűjében. Ezzel pedig elveszti minden értékét, azaz teljesen felesleges és értelmetlen a megkövetelése, mert nem segíti a továbbiakban a szervezet működését, fejlődését. Arra törekedtünk tehát, hogy kezelhető és jól működtethető

produktumot hozzunk létre, ami remélhetőleg hosszú távon fogja szolgálni alkalmazóit.

Végül nyolc teljesítménykritériumot dolgoztunk ki a munkatársak, és további ötöt a vezetők értékelésére. Minden kritériumon belül különböző teljesítési szinteket állapítottunk meg, melyek segítségével lehetővé tettük a különféle teljesítmények megkülönböztetését. Ezek a teljesítési szintek egyben abban is segítséget nyújtottak, hogy azokat egységesen tudják értelmezni az értékelő vezetők. Ezzel az objektivitásra és az igazságosságra törekvés igényét igyekeztünk kielégíteni és nem utolsó sorban elősegítettük az összehasonlíthatóságot is. Ennek kapcsán megjegyzem, hogy személyes, tapasztalatokon alapuló meggyőződésemm, hogy a munkatársak teljesítményének összehasonlítása hosszú távon rendszerint nem váltja be a hozzá fűződő reményeket és nem válik stabil motivációs tényezővé amiatt, hogy a nehéz, embert próbáló munkát végző és egyébként rosszul fizetett munkatársak inkább egy újabb nyomasztó tehernek élik meg. Ezzel szemben, ha a munkavállalók teljesítményét önmaguk korábbi eredményeihez megfelelő módon hasonlítják, az hosszú távon is fenntartható pozitív hatásokat eredményez. Mindezek ismeretében a vezetésnek továbbra is kifejezett elvárása volt az egymással történő összehasonlítás megvalósíthatósága. A folyamatnak ebben a szakaszában egésznapos workshopok keretében végeztük a munkát.

Az értékelési folyamat véglegesítése és az értékelési dokumentáció elkészítése

Az értékelési rendszer váza két szinten képezhető le. Az egyik az értékelési dokumentáció, amely segít követhetővé tenni a folyamatot és gondoskodni a folyamat során keletkező adatok rögzítéséről. A másik magának a folyamatnak a felépítése, az értékelési ciklus kialakítása. Sorrendben ezt kell előbb elvégezni, mert erre fog épülni a dokumentáció. Az értékelési ciklus időtartamát egy évben határozta meg a munkacsoport és a naptári évhez kötötte annak ütemezését. Ennek megfelelően a visszajelzési időszak az adott év december elejétől, következő év január közepéig tart. A visszajelzést követően megkezdődik az új értékelési időszak, melynek során a vezetők figyelemmel kísérik munkatársaik tevékenységét, és rögzítik azokat az eseményeket, tapasztalatokat, amelyek időközben a teljesítmény megítélése szempontjából fontosak. A visszajelzési időszakban elkészítik a munkatársak értékelését, és kitöltik az értékelő lapokat. Ezzel párhuzamosan felkérlik munkatársaikat, hogy ők is végezzék el az önértékelést. Kitűzik az értékelő beszélgetés időpontját, és átadják az elkészült értékelést a munkatársaknak. Az értékelő beszélgetés során minden kollégával leülnek átbeszélni az eltelt évet és egyeztetik az elmúlt év tapasztalatait az értékelési kritériumok, valamint a kitűzött célok mentén. Ezt követően közösen kitűzik a következő értékelési ciklusra vonatkozó egyéni célokat, végül aláírják az értékelő lapot és ezzel megkezdődik a következő értékelési időszak.

Az értékelési dokumentáció megtervezése és kivitelezése ezeket a lépéseket rögzíti. A munkacsoport tagjai magukévá tették, hogy a rendszer működtetésében érdemes érvényt szerezni a kölcsönösségnek. A kölcsönösség esetünkben azt jelentette, hogy nemcsak a vezető ad visszajelzést az értékelt dolgozónak, hanem a dolgozó is ad, vagy adhat visszajelzést a vezetőjének. Erre nem kizárólag a célok kitűzése, illetve értékelése kapcsán nyílt lehetőség, hanem az értékelés teljes folyamatában, de különösen az értékelő beszélgetés folyamán. Ennek eléréséhez fontosnak tartottuk, hogy nem csak az értékelő vezetők számára készüljön el a dokumentáció, hanem a munkatársak számára is annak érdekében, hogy bármikor kézbe tudják venni, használni tudják az értékelő beszélgetésre történő felkészülés során, és támogassa az önértékelést is. Így készült egy kézikönyv az értékelő vezetők számára, melyben az ő szempontjukból került rögzítésre a teljesítményértékelés folyamata, a különböző lépésekhez kapcsolódó módszerek és tennivalók leírása és tartalmazta a folyamat során alkalmazandó dokumentumokat és a dokumentáció kezelésének szabályait. Az értékelték számára pedig egy útmutató készült, amiben ismertettük a teljesítményértékelés lényegét, hasznait a dolgozók, a vezetők és a szervezet számára. Bemutattuk az értékelés ciklusát és folyamatának lépéseit, valamint közre adtunk benne egy segédletet, melynek feladata az értékelő beszélgetésre történő felkészülés és az ennek kapcsán elvégzendő önértékelés elkészítésének támogatása. Az útmutató is tartalmazta az értékelő lapokat, valamint mindkét segédlet tartalmazza az esetleges vitás helyzetekben alkalmazandó eljárások leírását is.

Az értékelésben résztvevők felkészítése

Miután összeállt az értékelési ciklus, és elkészült a dokumentáció, sor kerülhetett az értékelés résztvevőinek felkészítésére. Elsőként az értékelő vezetők számára szerveztük meg a módszertani tréninget. A háromnapos tréning során az értékelés folyamatában alkalmazni szükséges módszerek átadására és azok kipróbálására, gyakorlására fókuszáltunk, ezért is választottuk ezt a műfaji keretet. Kiemelten foglalkoztunk az értékelő megbeszélés felépítésével, az alkalmazni javasolt kommunikációs technikák elsajátításával. Az értékelő beszélgetés a kulcsmozzanata a teljesítményértékelésnek, túlnyomó részt ezen múlik az egész rendszer eredményessége. Videofelvételeket készítettünk minden értékelővel, azokat elemezve rámutattunk a fejlesztendő területekre és az újabb felvétellel láthatóvá tettük a pozitív változásokat is. Egy teljes napot szántunk erre. A programban helyet kaptak még a dokumentáció kezelésével kapcsolatos tennivalók is.

A munkatársak felkészítése több csoportban történt egy-egy napos időkeretben. A nap során bemutattuk magát a rendszert és a folyamat lépéseit. Tudatosítottuk az értékelték szerepét, majd átbeszéltük az önértékelés elkészítésének lehetőségeit. Az rendelkezésre álló idő negyedét az értékelő beszélgetésre fordítottuk kiemelt

figyelemmel a vezetővel egymásnak adható visszajelzések értékére, hasznára és módjára.

Mindkét felkészítés keretében ismertettük a rendszer bevezetésének lépéseit és időbeli ütemezését is.

A pilot értékelés, majd éles értékelések

A felkészítések után előkészítettük az első, még tét nélküli teljesítményértékelést. A pilot célja a rendszer tesztelése, az esetlegesen előforduló hibák felfedezése, az előre nem látott anomáliák felderítése. A teszt során annak rendje és módja szerint zajlottak a visszajelzési időszakban követendő lépések. A felkészítés friss élménye segítette a résztvevőket, ki-ki a szerepének megfelelően vegyen részt a folyamatban. Az értékelő megbeszéléseket követően kérdőív segítségével igyekeztünk információkat gyűjteni a tapasztalatokról. Az értékelő vezetőket külön is megkérdeztük egy csoportos interjú keretében. A tapasztalatokat összegeztük és elemeztük. Az eredmények tekintetében sok pozitív visszajelzést kapott a rendszer és volt néhány ellenvélemény is. A válaszok alapján felszínre került észrevételek és javaslatok figyelembevételével a munkacsoport elvégezte a teljesítményértékelési rendszer finomhangolását. A szervezet vezetősége vezetői utasítással és a Szervezeti és Működési Szabályzat módosításával hivatalosan is bevezetettnek nyilvánította a Teljesítményértékelési Rendszert. Az első éles értékelési ciklust megfeleztük annak érdekében, hogy lehetőséget adjunk további tapasztalatok gyűjtésére és a gyakorlásra, így az adott évben két éles értékelésre került sor, és csak a következő évtől állt be az éves ciklus szerinti működés. Az éles értékelések mindkét esetben a leírtak szerint zajlottak. Újabb anomáliák, módosítási igények nem merültek fel. Ezek után tanácsadóként is elmondható, hogy sikeresen felépítettünk és bevezettünk egy szervezetre szabott teljesítményértékelési rendszert, melynek működését is figyelemmel kísértük.

Összegzés

Az előzőekben egy idősgondozást végző szociális szolgáltató szervezetnél kialakított és bevezetett, a szervezetre szabott teljesítményértékelési rendszer fejlesztéséről adtam számot. A folyamat jellemző jegyeiként – a kezdeti ellenállások feloldását követően – sikerült elnyerni a résztvevők bizalmát, elvetni a jól működő rendszer iránti elkötelezettség magját. A fejlesztés során azonosítható volt a konstruktív együttműködés, a lelkiismeretesség és az eredmény elérésére törekvő felelősségvállalás a fogadó szervezet képviselői részéről. A tervezett ütemezést időszakonként felborította a Covid járvány miatt elrendelt szigorítások sora. Ezekben az időszakokban online történt a kapcsolattartás, ezzel jelentősen csökkentettük a plusz időszükségletet, így is fél évvel tovább tartott a munka a tervezetthez képest. Egyéb akadályozó tényező nem merült fel. A közös munka eredményre vezetett. A kialakított rendszer bevezetése és éles működtetése abban az időszakban, amíg jelen

voltunk a szervezetben, zökkenőmentesen történt. A frissen kapott információk szerint az értékelő vezetők továbbra is gyűjtik az információkat és a rögzített ütemezésben és lépések szerint működtetik a rendszert. Joggal merül fel a kérdés, a rendszer felépítésén túl sikerült-e megvalósítani a teljesítménymenedzsment bevezetését? A válasz kettős: igen is, meg nem is. Lege artis nem sikerült, mert bár maga a TÉR felépítése lehetővé teszi az ennek megfelelő működést, azonban a szűkös vezetői létszám miatt nincs erőforrás a keletkező adatokból információk képzésére és szervezet szintű hasznosítására. Ugyanakkor sikerült, amennyiben minden értékelő vezető egyben felelős a rá bízott szervezeti egység munkájáért és ilyen minőségében igyekszik felhasználni az értékelések során szerzett tapasztalatokat a szolgáltatás minőségének javítása érdekében, illetve ezek a törekvések szervezeti szinten összegződnek, a szervezeti tervekben megjelennek.

A fejlesztési folyamat során megvalósítottunk 16 munkacsoport megbeszélést, négy rendszerfejlesztő workshopot, egy háromnapos módszertani tréninget, öt egynapos dolgozói felkészítő programot. Elkészült egy értékelési dokumentáció, egy Kézikönyv értékelő vezetők számára, egy Útmutató a munkatársak számára. A teljes folyamat megvalósításának nettó időigénye 18 hónap volt.

A bevezetett rendszer működésének hatásait egy soron következő dolgozói elégedettségvizsgálat és egy ellátotti elégedettség felmérés segítségével mértük. A válaszok alapján a következő eredmények születtek: a kiinduló állapothoz képest 15%-kal nőtt a dolgozói elégedettség, és 19%-kal emelkedett a bentlakók elégedettsége.

Reményeim szerint ezzel a beszámolóval sikerült képet adni arról, hogyan működött a gyakorlatban a fejlesztési folyamat. Igyekeztem választ adni a címben feltett kérdésre, amennyiben létre hoztunk egy testreszabott értékelési rendszert, ami olyan elemekből épül fel, amelyek megragadhatóvá, összehasonlíthatóvá és mérhetővé teszik a mindennapi tevékenységekben megnyilvánuló dolgozói teljesítményeket. Ez a rendszer alkalmas arra, hogy az értékelések eredményeit ciklusról ciklusra szervezeti szinten hasznosítsák és ezzel hozzájárul a szervezeti célok kitűzéséhez, valamint azok megvalósításához.

Felhasznált irodalom

Bokor A. et al (2009): Emberi Erőforrás Menedzsment. AULA Kiadó, Budapest ISBN 978 963 279 134 6

Boudreau, John W. (2006): Performance Appraisal and Organizational Goals. Harvard Business Review 2006/84. ISBN 978-1-59139-869-5

Dressler, G. (2005): Human resource management. New Jersey, Prentice Hall ISBN 978 0 13 146580 3

Norber F. Elbert - Farkas F. – Karoliny M. – Poór J. (1993): Személyzeti/emberi erőforrás menedzsment. JPTE Kiadó, Pécs ISBN 963 641 312 6

- Ménes A. (2005): Átalakuló feladatok – rossz teljesítményértékelés. Humánpolitikai Szemle 2005/12
- Ouchi, William G. (1981): Theory Z: How American Business Can Meet the Japanese Challenge. Addison-Wesley, Reading, MA. ISBN 0 201 05524 4.
- Smith, P. C. - Kendall, L. M. (1963). "Retranslation of expectations: An approach to the construction of unambiguous anchors for rating scales". Journal of Applied Psychology. 47

A METAFIZIKA MEGMENTÉSE ÉS A CIVILIZÁCIÓ FENNTARTÁSA

Problémák és támpontok

Dr. Frenyó Zoltán

főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest
Frenyo.Zoltan@tpfk.hu

Absztrakt

Civilizációnk válságának kérdése a filozófiai gondolkodás régi témája. A válság a társadalmi élet különböző területein kívül korunk gondolkodásában is megmutatkozik. A szellemi élet anomáliái, fogalmi zavarai egyebek mellett a közgondolkodásban és a filozófiai tanokban jelentkeznek. A dolgozat először szemügyre veszi a közgondolkodás területét, ahol számos közéleti kifejezés esetén a helytelen fogalomhasználatra mutat rá. Rátérve a filozófiai tanokra, a tanulmány a XX. század nevezetes irányzatainak és gondolkodóinak vizsgálata során rámutat arra, hogy legjellegzetesebb eszméik nem teszik lehetővé a valóság megismerését. Ezekkel a szofisztikus tanokkal szemben a szerző hangsúlyozza a metafizikai szemlélet fontosságát, amely a létrendből indul ki, s a dolgok és fogalmak megfeleltetésére törekszik.

Kulcsszavak: valóság, modernitás, destrukció, fogalom, metafizika.

Abstract

The question of the crisis of our civilisation is a long-standing theme in philosophical thought. The crisis is also reflected in the thinking of our time, beyond the various spheres of social life. The anomalies and conceptual confusions of intellectual life are manifested, among other things, in public thought and philosophical doctrines. The essay first looks at the field of public thought, where the misuse of concepts is highlighted in a number of public expressions. Turning to the philosophical doctrines, the paper examines the notable movements and thinkers of the 20th century, showing that their most

characteristic ideas do not allow us to understand reality. In contrast to these sophisticated doctrines, the author stresses the importance of a metaphysical approach, which starts from the order of being and seeks to equate things and concepts.

Keywords: reality, modernity, destruction, concept, metaphysics.

1. Problémák

Korunk sokféle súlyos bajtól szenved. Ezek számbavétele és rendszerezése fontos, sőt égetően szükséges feladat. Felmerül a kérdés: hogyan tud ehhez hozzájárulni a filozófia? Ha helyes filozófiáról van szó, úgy gondolom, alapvetően. A filozófia hivatása nagyon röviden szólva és mondanivalóm irányában leegyszerűsítve: a helyes fogalomhasználat által a valóság helyes megismerése. A téves filozófia ugyanakkor egy rossz kor cinkosa, részben létrehozója és apologétája, részben maga is következménye és tükré.

A következőkben erre, a helyes vagy helytelen fogalomhasználatra szeretnék példákat és gondolati utakat bemutatni. Megfelelő elrendezéssel jellegzetes eszméket és idézeteket szeretnék ehhez felhozni és felhasználni. Nem szándékozom különösebben finom fogalmi elemzésekbe bocsátkozni, inkább redukálni szeretném a jelenségeket alapelvekre, hogy annál is tisztábban láthassunk. Mindenekelőtt néhány jelenséget, eszmét, kifejezést szeretnék felsorolni korunkból, és ezekhez kapcsolódó mai kérdéseket kívánok feltenni. A sorrend itt esetleges lesz, ahhoz hasonlóan, ahogy a jelzett problémák is találomra szoktak szemünkbe ötleni napjaink folyásában.

Ekként kérdezhetjük: Valóban megfoghatatlan-e az igazság, ahogy sokan hangoztatják? Tényleg teljesen más és más-e a szép mindenkinek? Szabadság-e a „szabadság”? Népuralom-e a „népuralom”? Valóban felvilágosodás volt-e az úgynevezett „felvilágosodás”? Kormányforma-e a demokrácia? Nemde köztársaság valójában minden mai európai királyság? És nem proletárdiktatúra volt-e az, amit népi demokráciának hívtak? Tényleg úgymond „protestáns-katolikus vallásháború” folyt-e Észak-Írországból, ahogy mindig így említették, avagy, amint valójában: az írek honvédelme az örökösen hódító angolok ellen? Nem háborús agresszió-e valójában egy kívülről vezérelt államcsíny, hatalomátvétel és országfoglalás, ami a nemzetközi jog számára irreleváns, kezelhetetlen, nemlétező, holott döntő fontosságú lehet? A kérdés súlyát legutóbb a 2014-es kijevei amerikai államcsíny mutatta meg. Egyébként évszázados módszer. A teljes újkorban békeszerződés-e a „békeszerződés”? Tudniillik se nem béke, se nem szerződés, hanem a győztesnek hatalom- és jogérvényesítése. S éppen az a pont, amelynek felülvizsgálatára a nemzetközi jog nem ad módot. Tanulságos összevetni a régi római joggal. Menekült-e a bevándorló? Igazság-e a hazugság? Miért nem hazaáruló a hazaáruló? Itt a jog és az erkölcs nagy távolságát

látjuk. Megfelel-e a politikai párt az emberi természetnek? Magasabbrendű-e a nemzet a népnél, ahogy régóta szokványosan gondoljuk? Tudniillik nem; a nemzet kifejezetten polgári fogalom és eszmény, amelynek rengeteg negatív következménye van. A nép viszont természetes közösségi keret, természetes normativitással. Jogom van-e magammal azt csinálni, amit akarok? Tudniillik nem, mert tartozom a közösségnek. Magától értetődő-e kamatot szedni? Minthogy a tőke uralmát megelőzően soha nem volt az, bár kétségtelenül létezett. Az újkor történelmét egészen más hangvétellel és merítéssel kell majd még megírni.

Nincs a helyén számos más kifejezés és homályossá tett, vagy éppen ellenkezőleg, kanonikussá tett, pozitív vagy negatív értékkel ellátott fogalom. Csak az említés szintjén néhány: erkölcsös, emberi jog, rend, európai értékek, törvény, tolerancia, jobbal, autoritás, konzervatív, liberális, sajtószabadság, deviancia, nem utolsósorban nemi meghatározottság. A merőben inadekvát fogalmak mellett a néven nevezés helyett az eufemizmusok, szépítések is elburjánoztak.

A maguk helyén jogos fogalmak diszkreditálása, használatból való kiiktatása is megfigyelhető. Ilyen például az előítélet. Az ezzel jelzett esetek egy részének pedig van előzetes tapasztalat-mozzanata, tehát ha nem tényleges elfogultságról, s nem a nem-teljes indukció hibás fajtájáról van szó, Hume is, Burke is mellette van.¹ Megjegyzem, az offenzív előítélet-kutatás főként amerikai liberális eredetű,² amelyet a koreszmék átfogó átformálásának szándéka vezetett a XX. század második felében. Ilyen továbbá a diszkrimináció. Ez eredetileg egyszerűen megkülönböztetést jelent, ami a megismerés elemi tényezője. Ezek esetében természetesen nem kiterjesztésük és általánossá tevésük kívánatos, hanem a megfelelő differenciálás.

Egy alaposabb elemzés – aminek a kifejtése sokkal hosszabb időt igényelne, mint ami itt rendelkezésemre áll – rendezheti a különböző fajsúlyú, eltérő minőségű jelenségek osztályozását. A felsoroltak is sokfélék, de abban nagyjából hasonlatosak, hogy tipikus újkori fogalmi zűrzavarról árulkodnak. Tetézi a bajt, hogy nemzetközi méretekben a dezinformáció, a hamis propaganda, az orbitális hazugságok, a virtuális valóság korában élünk. Számomra feltűnt, hogy manapság már nincsenek haditudósítók; helyüket kétes, szelektív és tendenciózus nyilatkozatok, felvételek és távoli tudósítások töltik be. Mindehhez hozzájárul a nyelvrontás, amely vétek és létrontás, ahogy Hamvas Béla kifejezte,³ szemben a nyelvműveléssel, amely nagy erény a

¹ David Hume: Az erkölcsi előítéletekről. Esszék (1777), II. köt. Atlantisz, Budapest, 1994. 297-298.; Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról (179). Atlantisz, Budapest, 1990. 179.

² Kurt (Zadek) Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Gondolat, Budapest, 1972.; Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1975.; Edgar H. Schein: Kurt Lewin's Change Theory. System Practice, Vol. 9. No. 1. February 1996. 27-47.; Gordon Allport: Az előítélet (1954). Gondolat, Budapest, 1977.

³ Pl. Hamvas Béla: Kiengesztelődés. Patmosz, II-III. Művei, 4. köt. Életünk Könyvek, Szombathely, 1992. 239.

társadalmi élet egészsége szempontjából. A problémát legtömörebben úgy fejezném ki: a fogalomharc létharc.⁴

Az igazmondásnak van egy minimuma, amely szükséges egy társadalom, sőt egy civilizáció fenntartásához. Ez érvényes a hétköznapi magánbeszédre, a közbeszédre, a politikára, a tudományra, a filozófiára, a művészetre egyaránt. A probléma nem új, sőt a legkorábbi időkig visszanyúlik – ezt tanúsítja a régi kínai és ógörög gondolkodás, amiből mindjárt ízelítőt adok –, tehát örök emberi és történeti jelenség, de a korábbiakhoz képest a mai kor patológikus tüneteket mutat. Ennek megvannak az okai, amire bizonyos fokig majd szeretnék visszatérni.

2. Nézetek

Mármost hogyan beszél az elmúlt évszázad hangadó, sajátos – tehát nem a régebbi hagyományhoz kötődő – modern filozófiája? Lássunk néhány idézetet, elvet és tant!

Jean Baudrillard (1929-2007), a posztmodern áramlat neves alakja kinyilvánítja, s ne csodálkozzon senki, ha nem érti: „A történelem euklideszi terében két pont között a legrövidebb út az egyenes, a Haladás és a Demokrácia vonala. Ám ez csupán a Felvilágosodás lineáris terére igaz. A mi nemeuklideszi fin de siècle <”századvég”> terünkben van egy baljós görbület, amelyik makacsul eltérít minden trajektóriát <”átvetés”>; fizikai és geometriai kifejezés: erőhatásvonal, pályagörbe>. Ez kétségtelenül kapcsolatban áll az idő görbültségével (amely látható a századvég horizontján, mint ahogy a Föld görbültsége a nap végének horizontján látható), vagy a gravitációs tér enyhe torzulásával (...). Ennek a végtelenbe hajló történelmi retroverzióknak, ennek a hiperbolikus görbületnek köszönhetően az évszázad elkerüli saját végét.”⁵

George Edward Moore (1873-1958) analitikus szemlélete jellegzetesen nyilvánul meg „Principia Ethica” (1903) című művében, amelyben nem az etika tartalmi kérdéseit, a „jó” értékének mibenlétét, hanem a „jó” kifejezés jelentését elemezte, s vastag könyvében arra a – teljesen haszontalan – felfogásra jutott, hogy a „jó” logikai értelemben definiálhatatlan tulajdonság. Mint írja: „Arra a kérdésre, hogy 'Mi a jó?', azt válaszolom, hogy a jó az jó, és ezzel be is fejeztem. Vagy a 'Hogyan definiálható a

⁴ Vö: Frenyó Zoltán: Fogalomharc és létharc. In: Uő: Korfordulón. Filozófiai tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest, 2015. 101-110.

⁵ Jean Baudrillard: The Illusion of the End. Polity Press, Cambridge, 1994. 10-11. (L'illusion de la fin, 1992.) Idézi: Alan Sokal – Jean Bricmont: Intellektuális imposztorok. Typotex, Budapest, 2000. 183.

jó?’ kérdésre a válaszom az, hogy a jót nem lehet definiálni, és ezzel minden mondandómat elmondtam a dologról.”⁶

Theodor Wiesengrund Adorno (1903-1969), az úgynevezett Frankfurti Iskola egyik központi alakja „Negatív dialektika” című, 1966-ban megjelent könyvében a „totalitással” mint identitással szemben a „nem-azonosság” elvét állította föl. A politikai totalitás megjelenítéséhez a hegeli filozófiát használta fel, amelynek azonosság-dialektikáját a dolognak a fogalma általánosságával való azonosításaként értelmezte. „Az elv kibontakozása az egész világot az identitáshoz, a totalitáshoz vezeti. (...) Az identitás az ideológia ősfarmája.”⁷ Ezzel szembeállítva hangoztatta a „negatív dialektikát”, vagyis a „nem-azonosság” elvét, amely az egyes, az egyedi, az elkülönülő megalapozására és védelmére hivatott. Nézetét Adorno művészetfilozófiájában is igyekezett bemutatni, midőn a műalkotás egyedi jellegét hangsúlyozta.

Adorno felfogásával szemben látni kell, hogy az egyes és az általános viszonyának kérdése egyszerűen nem egyenlő az azonos és nem-azonos viszonyának kérdésével. Belátható továbbá, hogy a jelentős műalkotás magában hordozza az általános mozzanatát. A „nem-azonosság” elvével – amely nem más, mint az első logikai alapelv, a principium identitatis⁸ tagadása – Adorno rátalált a lehető legdestruktívabb, legrombolóbb elvre, amely egyáltalán elképzelhető. Az elv a filozófia alapjává téve és következetesen működtetve önmagát szünteti meg. Hangoztatása az objektív igazság, a kollektív értékek és az egész létrend ellen irányul, következménye pedig a végletesen relativista és pluralista világszemlélet, amelynek a tárgyalt filozófus jelen esetben nem annyira leírója, mint inkább szorgalmazója volt.

Jacques Derrida (1930-2004) posztmodern filozófiájának központi fogalma a metafizika leépítését célzó, a fogalmak lebontását jelentő „dekonstrukció” elve, ahogyan azt kifejtette „Grammatológia” című, 1967-ben megjelent könyvében.⁹ Munkásságának másik jellegzetes, és művi hangsúllyal ellátott kifejezése az ‘e’ betű ‘a’-ra változtatásával létrehozott „différance” („elkülönöződés”) fogalma, amely rokonságot mutat Adorno előbb tárgyalt „nem-azonosság”-elvével. Ide kapcsolódik Gianterio Vattimo (1936-) olasz posztmodern nihilista „filozófus”, kommunista politikus, „büszke” közéleti szereplő, aki Martin Heidegger nevezetes „ontológiai

⁶ George Edward Moore: Principia Ethica. I. feje. 5-6. pont. Cambridge, At the University Press, 1922. 5-6.; In: Lónyai Mária (szerk.): Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából. Gondolat, Budapest, 1980. 58-59.

⁷ Theodor Wiesengrund Adorno: Negative Dialektik. Suhrkamp, Frankfurt, 1966. 147-149.

⁸ Platón: Theaitétosz, 185a. Platón Összes Művei, II. köt. Európa, Budapest, 1984. 997.; Arisztotelész: I. Analitika, II. 22. 68a. In: Arisztotelész: Organon, I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 367.; Vö: Arisztotelész: Metafizika, IV. [Γ] 4. 1005b.; Gottfried Wilhelm Leibniz: Újabb értekezések az emberi értelemről, IV. 2. 1. §. L'Harmattan, Budapest, 2005. 345-350.

⁹ Jacques Derrida: Grammatológia. Életünk, Budapest, 1991. Typotex, Budapest, 2014.

differentia"-fogalmát¹⁰ elferdítve és félreértelmezve fogalmazta meg azt a képtelen tételt, amely szerint magának a létnek a lényege a differentia.¹¹

Ez a végletes gondolkodás egyébként már a görög filozófiában is megjelent, azzal a különbséggel, hogy akkor ebből még nem tudtak intézményesült és virulens irányzatot képezni úgy, mint szétmálló modern-posztmodern korunk talaján. Amikor Hérakleitosz nagyszerű folyó-hasonlatát¹² – amely az állandó és változó, azonos és nem-azonos helyes dialektikáját képviselte –, Kratülosz meg akarta fejelni, kijelentette, hogy egyszer sem léphetünk ugyanabba a folyóba.¹³

Az azonosság elvének eme tagadásával Platón szállt szembe „Kratülosz” című dialógusában, s világosan kimutatta az elv tarthatatlanságát és értelmetlenségét. Platón ezt mondja: „Hogyan is lehetne az, ami soha sincs ugyanúgy, egyáltalán valami? (...) És nincs olyan megismerés, amely ne lenne a megismerendőnek valamilyen állapotához kötve. (...) Még a megismerés lehetőségét sem tételezhetjük föl, Kratülosz, ha minden változik és semmi sem állandó.”¹⁴

Azon túl, hogy az elkülönbözés, a változás viszonyfogalom, amely így eleve feltételezi önmaga ellentettjét, még azt is megfontolhatjuk, hogy amennyiben valaki feltétlenül a dolog nem-azonos vonását állítja, ezzel a valóság jelenségeinek ezt az azonos mozzanatát megragadva máris önmagát cáfolja meg.¹⁵

A metafizika-ellenesség jellemzi a neopozitivizmus avagy logikai pozitivizmus filozófiáját, a „Bécsi Kör”-nek nevezett irányzatot. Ennek tagjai a metafizikát értelmetlennek nyilvánítják. Szerintük az igazság nem más, mint csupán a kijelentés igazsága, az tehát egy logikai-nyelvi összeegyeztethetőségre korlátozódik, s az etika sem normatív, hanem csupán leíró jellegű diszciplína. Az irányzat felfogását s törekvésük irányát jól mutatja egyik mérvadó képviselőjük, Rudolf Carnap (1891-1970) 1931-ben megjelentetett tanulmányának beszédes címe: „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül”¹⁶.

Jean-François Lyotard (1924-1998), a posztmodern legfőbb teoretikusa kinyilvánítja: „Végőskig leegyszerűsítve, a 'posztmodern' a nagy elbeszélésekkel ('narratívákkal')

¹⁰ Martin Heidegger: A metafizika alapfogalmai (1929/30), 75. §. Osiris, Budapest, 2004. 434-437.

¹¹ Gianteresimo Vattimo: Credere di credere. Milano, 1999. 55.

¹² Hérakleitosz: B 12, B 49a, B 91. fragmentum. In: Hermann Diels – Walther Kranz (Hrsg.): Die Fragmente der Vorsokratiker. I. Bd. Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1992. 154, 166, 171.; Vö: Görög gondolkodók, I. köt. Kossuth, Budapest, 1992. 32, 35, 38.

¹³ Vö: Arisztotelész: Metafizika, IV [Γ]. 5. 1010a.

¹⁴ Platón: Kratülosz, 439e – 440a. Platón Összes Művei, I. köt. Európa, Budapest, 1984. 850.

¹⁵ Vö: Weissmahr Béla: Ontológia. „A retorzív következtetés” című fejezet. Mérleg – Távlatok, Bécs – Budapest – München, 1992. 29-31.

¹⁶ Rudolf Carnap: Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. Erkenntnis, 2. Bd. 4. Heft. 1931. 219-241. In: Altrichter, Ferenc (szerk.): A Bécsi Kör filozófiája. Gondolat, Budapest, 1972. 61-92.

szembeni bizalmatlanságként határozom meg.”¹⁷ Ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy „történet” van, szereplők vannak, felfedésük, megragadásuk a helyes történetírás, a titkosszolgálatok, a tényfeltáró újságírás és egyéb eljárások által lehetséges. Aki a történelem elvi megismerhetetlenségét vallja s kívánja elfogadtatni, uralkodó erők apologétájává válik. Itt sem a megismerés nehézségeit nem vitatjuk, sem pedig azt, hogy egy adott történelmi periódus láttatásának adekvát formáját – ilyen volt például a történelmi regény problémája az esztétikában¹⁸ – olykor nehéz megtalálni.

Az analitikus filozófia hírneves tagja Ludwig Wittgenstein (1899-1951), aki a valóság értelmezését a nyelv vizsgálatán keresztül tartotta lehetségesnek. 1921-ben írt „Logikai-filozófiai értekezés”¹⁹ című könyvében bizonyos „tényeket” feltételezett (1.1), amelyek összessége a „logikai térben” a világ (1.13). Elképzelése szerint a valóság formája a logika formája (2.18); a tények logikai képe a gondolat (3). Ezért, amit gondolni lehet, világosan lehet gondolni (4.116); másszóval, „rejtély” nem létezik (6.5).

Wittgenstein tehát a világ, a tények, valamint a nyelv, a gondolat között azonos szerkezetet, teljes megfelelést látott (2.022). Wittgenstein szerint a világnak nincs értéktartalma (6.41), ezért etikai kijelentések nem létezhetnek (6.42). A világ továbbá esetleges és nem szükségszerű; csak logikai szükségszerűség létezik (6.37). Wittgenstein egészen odáig ment, hogy illúziónak minősítette a természettörvényeket (6.371).

A filozófia célja ezek után nem más – és nem több –, mint a nyelv „kritikája” (4.0031), a gondolatok logikai tisztázása (4.112), a ráarakódottak lehántása. A filozófia, azáltal, hogy körülhatárolja a gondolhatót, jelzi a kimondhatatlant (4.114-4.115). Ebben az értelemben mondta Wittgenstein: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (7) Nem csoda, ha ezek után kénytelen volt konstatálni, hogy a tudományos problémák lehetséges teljes megoldásával életproblémáinkat még egyáltalán nem érintettük (6.52). A filozófia mindezek miatt nem tanítás, hanem tevékenység (4.112).

Az elmondottakkal kapcsolatban látni kell legalább a következőket. Mind az atomi tények képzete, mind pedig a fizikum és a logikum azonosítása megalapozatlan és téves elképzelés. A gondolat státusza a gondolat és a tény egymást lefedéséből, és nem általánosítás által adódik. Az érték megvonása a világtól merőben empirikus-pozitivistá-analitikus elv, amely ellehetetleníti az etikát. A természettörvények érvényének kétségbevonása egyszerűen komolytalanná teszi a tárgyalt filozófiát.

1953-ban írt „Filozófiai vizsgálódások”²⁰ című művében Wittgenstein fenntartotta a korábbiakhoz hasonló elvét, miszerint: „Mivel minden nyíltan előttünk van, nincs is

¹⁷ J-F. Lyotard: A posztmodern állapot (1979). Századvég, Budapest, 1993. 8.

¹⁸ Ld. pl. Lukács György: A regény elmélete. Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról (1916). Magvető, Budapest, 1975.

¹⁹ Ludwig Wittgenstein: Logikai-Filozófiai Értekezés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

²⁰ Ludwig Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások. Atlantisz, Budapest, 1992.

mit magyarázni.” (126) Ezért hangoztatta, hogy elméletre, magyarázatra nincs szükség, leírásra kell szorítkozni (109). Vizsgálódásai ekkor a logika helyett a nyelv mindennapi használata felé fordultak (116), s elemzéseinek tárgya a szavak jelentése lett.

Ezzel kapcsolatban Wittgenstein bevezette az úgynevezett „nyelvjáték” fogalmát (7skk). Úgy látta, a szavak nem a dolgok lényegének megragadásával, általánosítás útján kapják meg jelentésüket, hanem az egyes helyzetekben történő sokszoros használatuk által. A jel a használatban él (432), a szó jelentését használata adja. A filozófia feladatának továbbra is a nyelv vizsgálatát tekintette, s úgy vélte, a filozófia problémái a helytelen nyelvhasználatból erednek (38; 109).

A most említett nézetekkel kapcsolatban a következő megjegyzéseket kell tennünk. Először is véleményünk szerint „tiszta leírás” nem létezik (ettől azonban még megfelelhet a valóságnak). Ami a „nyelvjáték” elvét illeti: Egyrészt Wittgenstein ezzel méltán hívta fel a figyelmet a nyelv társadalmi dimenziójára. Másrészt viszont kétségesnek tűnik, hogy használatában kimerül-e a szó jelentése, s el kell-e tekintenünk a dolog lényegének fogalmi megragadásától. Ami a filozófia feladatát illeti, annak nemes hagyományához szervesen és lényegileg hozzátartozik a fogalmak tisztázása. A filozófia problémáit azonban a nyelvhasználatból eredeztetni annyit tesz, hogy megengedhetetlenül eltekintünk a szellemi élet történelmi-társadalmi, ideológiai dimenzióitól, s maguknak a filozófiai tanoknak tartalmi elemeitől.

A „nyelvjáték” megnevezés egyébként nem szerencsés, mert eltér a „játék” bevett – köznapi és kultúrfilozófiai-pszichológiai-pedagógiai – fogalmától, illetve megfosztja a dolog szubsztanciájának megfelelő felismerést, elnevezést és jelentésadást a maga metafizikai komolyságától. Johan Huizinga például klasszikus művében így határozza meg a játék fogalmát: „A játék szabad cselekvés vagy foglalkozás, amely bizonyos önkéntesen, előre meghatározott időben és térben, szabadon választott, de föltétlen kötelező szabályok szerint folyik le; célja önmagában van, bizonyos feszültség és öröm érzése, továbbá a 'közönséges élet'-től való 'különbözőség' tudata kíséri.”²¹

Wittgenstein imént ismertetett eszméiből még egyszer kiemeljük a tárgyunk szempontjából legszembeszökőbbeket. Eszerint a világnak nincs értéktartalma, ezért etikai kijelentések nem létezhetnek. A világ esetleges és nem szükségszerű; csak logikai szükségszerűség létezik. S végül Wittgenstein illúziónak minősítette a természettörvényeket. Az ilyen téveszmék különös módon keringenek a szellemi életben, s egész korunk domináns szellemisége miatt csak ritkán teszik szóvá némelyek ezek tarthatatlanságát és komolytalanságát. A fizikai világról kovácsolt fikciók, a természettörvények létéről vagy nemlétéről nyilatkozó spekulációk kétes értékére találóan világított rá Bertold Brecht „Turandot avagy a szerecsenmosdatók kongresszusa” (1953) című darabja IV. jelenetének következő párbeszéde: „Tanár (T): Si Fu, melyek a filozófia alapkérdései? Si Fu (S): A dolgok rajtunk kívül, magáértvalóan

²¹ Johan Huizinga: *Homo ludens* [1938]. Athenaeum, Budapest, 1944. 37.

és nélkülünk is léteznek-e, vagy pedig bennünk léteznek, értünk és nem nélkülünk. T: És melyik vélemény helyes? S: Nincs még döntés. (...) T: Miért nem oldották meg ezt a problémát? S: A kongresszust, amelynek döntenie kellett volna, mint kétszáz év óta mindig, a Sárga-folyó partjánál fekvő Mi Sang kolostorban rendezték meg. A kérdés a következő volt: valóságos-e a Sárga-folyó, vagy csak a fejekben létezik? A kongresszus idején azonban megolvadt a hó a hegyekben, a Sárga-folyó megáradt, és elsöpörte a Mi Sang kolostort a kongresszus összes résztvevőjével egyetemben. Így hát nem került sor annak bizonyítására, hogy a dolgok rajtunk kívül, magáértvalóan és nélkülünk is léteznek.”

A posztmodern gondolkodás nevezetes és hírhedt tagja a maga destruktív, s életével is példázott aberrált eszméivel Michel Foucault (1926-1984), aki – kétségtelenül nagy elmeéllel megírt munkáiban – a történelmet, a civilizációt szándékosan áttematizált kategóriákon, úgynevezett „periférikus diskurzusokon” keresztül, magyarul: mellékes és deviáns szálakon keresztül kívánja megragadni. Ilyen szempontból jellegzetes munkái: A bolondság története (1961), A börtön története (1975). S ha valaki áttanulmányozza „A szexualitás története” című monumentális művét,²² el fogja ismerni Johann Gottlieb Fichte igazát, aki kijelentette: „Az, hogy valaki milyen filozófiát választ, attól függ, milyen ember, mert egy filozófiai rendszer nem valami holt ruhanemű, amelyet tetszés szerint felölthetünk és levethetünk, hanem áttelekísíti annak az embernek a lelke, akié.”²³ Foucault romboló eszméit cinkos vagy átgondolatlan módon világszerte tanszékeken tartják fenn mindmáig, de a vele szembeni fenntartások és éles kritikák is szaporodnak.²⁴

„A szavak és a dolgok” című munkájában Foucault felhoz egy fiktív szöveget. Bizonyos kínai enciklopédiát idéz, „amely az állatokat a következőképpen osztályozza: a) a császár birtokát képezők, b) a bebalzsamozottak, c) a megszeliidítettek, d) szopós malacok, e) szirének, f) mesebeliek, g) a szabadban futkározó kutyák, h) az ezen osztályozásban foglalt állatok, i) amelyek rohangálnak, mintha csak megvesztek volna, j) a megszámlálhatatlanok, k) amelyeket roppant finom teveszőr ecsettel festettek, l) stb., m) amelyek az imént törték el a korsót, n) amelyek távolról legyeknek látszanak. (...) Amikor osztályozó rendszert állítunk fel – folytatja kicsit később –, akkor vajon minek az alapján végezzük el az összehasonlítás műveletét teljes biztonsággal? (...) Semmi sem bizonytalanabb, semmi sem

²² M. Foucault: A szexualitás története, I-IV. Atlantisz, Budapest, 2014-2021.

²³ J. G. Fichte: Első bevezetés a tudománytanba (1797). Bevezetés, 5. Válogatott írások. Gondolat, Budapest, 1981. 35.

²⁴ Derek Kerr: Beheading the King and Enthroning the Market. A Critique of Foucauldian Governmentality. Science & Society, Vol. 63. No. 2. Summer 1999. 173-202.; François Bousquet: „Putain” de Saint Foucault. Archéologie d'un fétiche. Éditions Pierre-Guillaume de Roux, 2015.; Guy Sorman 2021 tavaszán lépett fel ellene. Ld. The Sunday Times, 2021. március 28.; Mandiner, 2021. március 29.; L'Express, 09. 04. 2021. április 9.; Lundimatin, 2021. április 16.

empirikusabb (legalábbis látszólag), mint egyfajta rend megállapítása a dolgok között.”²⁵

Ez a szöveg a maga szellemeskedő és találékony önkényével a létezők objektív kategóriáinak teljes megtagadását nyilvánítja ki. Holott maga a világ, az élet, s az ezekről alkotott tudás maga is az objektív létosztályok rendjén nyugszik. Erről tudósítanak a metafizika, a létrendről és léthierarchiáról szóló platóni és arisztotelészi eszmék, a logika, a matematika, minden természettudomány a fizikától a biológiai rendszertanig. S ez akkor is így van, ha a kínai gondolkodás logikája és kategorizáló szelleme bizonyos mértékig valóban eltér az európai gondolkodástól, mert eltérő volta nem az idézett leírás által indokolatlanul a kínaiaknak tulajdonított nihilista szofisztikát jelent, hanem egy sajátos logikát, amely a maga módján szintén alkalmas a valóság megragadására.²⁶

3. Kritika

Nehéz a választás, hogy a felsoroltak közül melyik a legszörnyűbb eszme, de talán Adorno és Foucault elve a két legbotrányosabb és legfelháborítóbb. S azért az, mert ideológiai fogantatásuk jól kitapintható. Végsősoron azt kell mondanom, és fel kell fogunk, hogy ezek merényletek a közösség, az emberiség ellen. Filozófiatörténeteink, filozófiai tanfolyamaink egész korunkban túlságosan megértők egyes extrém irányzatokkal szemben, és sokan csak filozófiai műveltségük hiányosságaira és ítélőképességük gyengeségére gondolnak, amikor hümmögve napirendre térnek a nyilvánvalóan hamis és elvetendő eszmék fölött. A régebbi éles filozófiai és ideológiai harc helyett a másik végletbe esve ma a művelődésben nyugalmasan, mintegy kiegészítő módon, és régről itt maradt kánonok szerint egymás mellett szerepelnek olyan eszmék, amelyek valójában kizárnák egymást.

Az ember – természetéből adódóan – mindent el tud gondolni, mégsem szabad mindent kigondolni és állítani. A valósággal és az igazsággal szemben filozófusnak, írónak, művésznek egyaránt felelősséggel kell viseltetnie, mert a gondolkodásnak, a szellemnek ez a rendeltetése. Az eszmék egy kornak részben tükrei, részben alakítói. Ezért az eszmék párbeszéde és harca nem játék, mert tétje van. A téveszme a lét metafizikai alternativitásából adódóan részben természetes, és mint ilyen bizonyos értelemben elkerülhetetlen. A téveszme azonban sokszor nemcsak egyéni szinten és időlegesen, hanem a közgondolkodásban és huzamosabb ideig is teret nyerhet, s kedvezőtlenül vagy károsan befolyásolhatja, vigasztalanná, örömtelenné, kiszolgáltatottá, hamissá és pusztítóvá teheti az emberek életét. A filozófiai

²⁵ Michel Foucault: A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája. (Gallimard, Paris, 1966.) Osiris, Budapest, 2000. 9.; 13.

²⁶ Vö: Fung Yu-lan: A kínai filozófia rövid története. Osiris, Budapest, 2003.; Tőkei Ferenc: Az ókori kínai társadalom és filozófia. In: Uő: Sinológiai műhely. Magvető, Budapest, 1974. 251-340.; L. Sz. Vasziljev: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában. Gondolat, Budapest, 1977.

téveszméknek tömegek eshetnek áldozatául, és mégis, ezek a tévutakat kijelölő emberek nemegyszer jegyzett és híres filozófusokként szerepelnek a gondolkodás, a művelődés, az emberiség történetében.

A fenti panoptikumban az analitikus filozófia és a neopozitívizmus képviselői mellett a posztmodern gondolkodás alakjai szerepeltek. A következőkben szeretnék rávilágítani arra, hogy részleges értékeik ellenére miben is áll e közelmúltbéli szellemiség problematikus volta.

A világ érthetőségének, értékelhetőségének, közölhetőségének, ábrázolhatóságának, megfogalmazhatóságának, megformálhatóságának kérdéseivel az egész század küszködött; e törekvéseket nagyrészt kudarcnak tekintve a posztmodern a vizsgálat tárgyát, a régi látásmódot és az eddig szándékot vonja kétségbe. A posztmodern már nem keresi és nem állítja a lét, a világ lényeges elemét. A posztmodern szerint a világ értelmességének, strukturáltságának, lényegiségének a modern korban bekövetkező eltűnése után a világra tekintésnek is fel kell adnia az igényét arra, hogy rendszert és megformáltságot keressen és találjon a világban. Ezzel a korszak- és szemléletváltással jutunk el a modern kor utáni helyzetbe, a „posztmodern” állapotba. A posztmodern megnyilvánulások ezek után nem is alkotások a szó eredeti értelmében, hanem a befejezetlenség, a rendezetlenség, a strukturálatlanság, a középpont-, lényeg- és irány nélkülség, a többértelműség, a változhatóság, a töredékesség, az esetlegesség és a hétköznapiság jegyeit hordozzák.

Az emberi világ valójában lehet összeállt vagy szétesett; lehet viszonylag teljes, valamelyest biztató vagy kízóan hiányos; lehet rendezett vagy rend nélküli. Az emberi szellemnek mindezekre van válasza. Ha a világ (az emberi világ) maga objektíve töredékessé, áttekinthetetlenné, idegenné és nehezen megélhetővé válik, az emberi szellem (a filozófia és a művészet) dolga, hogy ezt az állapotot jelezze, tudatosítsa. Ennek a rendeltetésnek sokféleképpen lehet eleget tenni. A rossz idején fel lehet mutatni az eszményt, az álmot és a rútat, a kaotikust, a rettenetést egyaránt. Helyesen alkotva mindkettő az emberiség lelkiismerete és öntudata lesz, helytelenül cselekedve az előbbi áltatás, az utóbbi taszító és romboló tette válik. A posztmodern viszont nem azzal áll elő, hogy figyeljünk föl arra: a valóságból a látszatot érzékeljük, a történet hamis, hanem azt kívánja érzékelteni, hogy a magának a valóságnak nincs lényege, nincs történet, amely valamiről szólhatna; értelmetlent ábrázol azt sugallva, hogy a valóság is értelmetlen, így tehát nincs értelme kutatni és tisztázni.

A posztmodern ezért a globalizáció ideológiája. Ha a posztmodern mondanivalója a globalizáció ellen irányulna – s megtalálná a módját annak, hogy kritikai szándékát érzékeljük –, annak jogos leleplezője lenne. A posztmodern azonban magát a valóságot nevezi megfoghatatlannak, s így nem más, mint a globalizáció apológiája (meg lehet figyelni a posztmodern képviselőinek egynemű politikai identitását). A posztmodern azt szeretné, ha a maga lényegét sem lehetne megragadni, s ezzel ugyanazt a szellemiséget képviseli, mint a globalizáció, amely érdekei szerint arra törekszik, hogy

a társadalmi ellenőrzés elől önmagát kivonja, s láthatatlanná és megragadhatatlanná tegye.

A posztmodern nem természetes képződmény, hanem bizonyos értelemben egy korunkra vont művi burok. Az emberi természetnek van lényeglátó képessége, ami egyrészt a mindennapi tudatban, másrészt a metafizikai szemléletben érvényesül. Le lehet szögezni továbbá – miként már érintettük –, hogy „történet” mindig van, s e valóságot mindig föl lehet tárni, természetesen megfelelő szellemi erő és tehetség segítségével, továbbá helyes műfaj- és tárgyválasztáson keresztül. Részleges értékeik mellett a posztmodern művek egészében véve destruktív, nihilista, anarchista és szofista művek, virtuális világot és pszeudolétet teremtő alkotások, összefüggéseikből kiszakított önkényes nyelvi képződmények, leleménnyel megalkotott és értelmüket vesztő szövegek, amelyek létrejöttének és alkotóik működésének nagymértékben kedveznek a nemzetek és államok fölötti érdekeltségek, a globál-tőke által támogatott kulturális intézményrendszerek. Mindezt megfontolva, a posztmodern gondolkodókat tulajdonképpen helyesebb nem filozófusoknak („bölcseesség-szeretőknak”), hanem szofistáknak nevezni.

Természetesen minden filozófia rendelkezik közös jegyekkel, továbbá az igazság magvát valamilyen mértékben a legtöbb irányzat magában rejt, de megengedhetetlen mértékben eltérő értékük és szerepük miatt most mégis azt hangsúlyozom, hogy nincs „a” filozófia, hanem filozófiák vannak, közelebbről pedig helyes és helytelen filozófiák vannak. Ha ezt a megkülönböztetést nem tesszük meg, amire persze az ellentétes filozófia mindig rá akar szorítani bennünket, akkor elvesz a helyes filozófia értéke, s a helyes filozófia kialakítására irányuló erőfeszítéseink értelme is. Itt gyenge ellenvetés volna, ha valaki a „helyes” meghatározásának kilátástalanságát akarná elfogadtatni. Ki kell nyilvánítani: minden, természetesen meglévő nehézség ellenére van helyes gondolkodás! Jacques Maritain, a kiemelkedő neotomista filozófus méltán hangoztatja, hogy van rossz filozófia, amely pestis a közösségnek, és van jó filozófia, amely áldás a társadalomnak.²⁷ A helyes gondolkodás pedig a helyes metafizikán nyugszik.

4. Metafizika

A metafizika (ontológia, lételmélet) a filozófia vezérfonala. A végsőkéig redukálva tulajdonképpen két szálon fut a filozófiatörténet: a metafizika és a szofisztika szálán. A metafizika tradicionális filozófiai alapágazat. Állítja a létrendet, a léthierarchiát, az objektív létosztályokat, figyelme a létező lényegére irányul, tanítja az azonosság elvét. Arisztotelész megfogalmazása szerint a metafizika az a tudomány, amely a létezőt

²⁷ Jacques Maritain: *Le Philosophe dans la Cité*. Alsatia, Paris, 1960.; *The Philosopher in Society*. In: Uő: *On the Use of Philosophy. Three Essays*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1961. 4.

mint létezőt vizsgálja.²⁸ Weissmahr Béla szerint: „A metafizika abból indul ki, hogy a valóságnak empirikusan ellenőrizhetetlen mozzanatairól is lehet megfogalmazni föltétlenül érvényes kijelentéseket.”²⁹ A metafizika széleskörű megkérdőjelezése a modern filozófiában történik meg (úgymond „felszámolják” vagy „meghaladják”).

Most pedig lássuk nagy vonalakban, miként vélekedik a klasszikus metafizika a valóságról és annak megismerhetőségéről. Kapcsolódjunk először az előbb említett, illetve előbb kiforgatott kínai gondolkodáshoz:

A Konfuciusz (Kong fu zi, Kr. e. 551-479) tanítását tartalmazó „Beszélgetések és mondások” (Lun yü) című alapvető műben olvashatjuk: „Ci-lu így szólt: Wei fejedelme vár téged, mester, hogy veled kormányozzon. Mit szándékozol tenni legelőször? A mester így felelt: A legfontosabb volna kijavítani a neveket (...) Ha a nevek nem helyesek, akkor a szavak nem felelnek meg a dolgoknak. Ha a szavak nem felelnek meg a dolgoknak, akkor a tettek nem sikerülnek. Ha a tettek nem sikerülnek, akkor az illem és harmónia nem virágzik.”³⁰

Két évszázaddal később Sziün-Ci (Xun Zi, Kr.e. III. sz.) a konfuciánus tanokat összefoglaló könyvének „A nevek kijavítása” (cseng-ming, zheng-ming) híres kérdésért tárgyaló 22. fejezetében ezt mondja: „Ha az azonosságok és különbségek nincsenek szétválasztva egymástól, akkor az elmét feltétlenül az a csapás éri, hogy nem érti a dolgokat, a tevékenységet pedig az a szerencsétlenség, hogy nehézségekbe ütközik és kudarcot vall. Ezért aki tudással rendelkezik, az szétválasztja a különböző dolgokat, és a neveket úgy alkalmazza, hogy mindig a valóságot jelölje meg velük. (...) Helytelenül használni (a szavakat): bűnözés. Ezért ha a nevek már meg tudják jelölni a valóságot (csi-sí), s a szavak már képesek láthatóvá tenni a véget (a célt), akkor nem beszélünk többet.”³¹

A görög filozófiában a korai lételmélet után kibontakozott a kétarcú szofista irányzat, amely bizonyos fontos területeken gazdagította ugyan a filozófiát – ennek méltatása most nem tárgyunk³² –, de relativizmusával és szubjektivizmusával egyúttal veszélybe sodorta a lételmélet alapeszméit és szemléletmódját. Velük fordult szembe Szókratész,

²⁸ Arisztotelész: Metafizika, IV. 1. 1003a.

²⁹ Weissmahr Béla: Ontológia. Mérleg – Távlatok, Bécs – Budapest – München, 1992. 14.

³⁰ Beszélgetések és mondások, XIII. 3. In: Tőkei Ferenc (szerk.): Kínai filozófia, 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 115-116.

³¹ Sziün-Ci könyve, 22. In: Tőkei Ferenc (szerk.): Kínai filozófia, 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 248-253.

³² „A preszókratikusok beszédének és gondolkodásának tárgya: a világ. A szofistáktól kezdődően a filozófiai beszéd és gondolkodás tárgya: a világról szóló beszéd és gondolkodás. A filozófiai szövegek ettől kezdve filozófiai szövegekről szólnak.” Steiger Kornél: Utószó. In: Uő. (szerk.): A szofista filozófia. Atlantisz, Budapest, 1993. 168.; Ld. még: G. B. Kerfeld: A szofista mozgalom. Osiris, Budapest, 2003.

majd Platón³³ és Arisztotelész³⁴, akik megmentették a filozófia metafizikai alapzatát. Szókratész a dolog és a fogalom definiálásának igényével lépett fel. Ez visszaköszön Platón számos dialógusában és Arisztotelész műveiben.

Platón „Kratülosz” című dialógusában találjuk a következő megállapításokat: „Vajon hát nem az-e az igazi beszéd, amely úgy mondja a dolgokat, ahogy vannak, a hamis meg az, amelyik úgy mondja, ahogy nincsenek?” (385b) „Világos, hogy a dolgoknak megvan a maguk állandó lényege, amit nem mi határozunk meg, és ami nem a mi tetszésünkhöz, látásmódunkhoz igazodik, hanem önmagában a saját meglevő lényege szerint független.” (386e) „Akkor hát úgy is kell elnevezni, ahogy a dolgok természete az elnevezést megkívánja, és azzal az eszközzel, amit megkíván, nem pedig úgy, ahogy mi akarjuk.” (387d)³⁵

A középkor keresztény filozófiája magától értetődően továbbviszi a metafizika alapvető eszméit, természetesen a maga szemléletébe ágyazva, s középpontban tartja mind a lét kérdését, mind pedig a létezőknek megfelelő gondolkodás kérdését. A metafizikán nyugszik a filozófia minden további diszciplínája, a természetről, a társadalomról, az államról, az etikáról alkotott tanok sora. A metafizikát a legnagyobb figyelem és körültekintés illeti meg, hiszen – miként Aquinói Szent Tamás (1224/5-1274) „A létezőről és a lényegről” című művének elején kifejezi – „Kis tévedés a kezdetben, nagy tévedés az eredményben”³⁶. „Az értelem egysége” című munkájában pedig kifejezésre juttatja, hogy az embernek természetes vágyakozása egyrészt az igazság megismerése, másrészt a tévedés elkerülése.³⁷

A helyes gondolkodásra vonatkozóan következzenek még egy-egy példa a patrisztika, illetve a skolasztika korából. Szent Ágoston (354-430) „A keresztény tanításról” című alapvető hermeneutikai művében a következő megállapításokat teszi: „Minden tanítás vagy dolgokkal, vagy jelekkel kapcsolatos, de oly módon, hogy a dolgokat jelek útján ismerjük meg.” – „Ugyanígy áll a dolog a meghatározás, felosztás és részekre tagolás tudományával is: bár gyakran élnek vele helytelenül, e tudomány maga mégsem helytelen, és szintén nem emberi alkotás, hanem a dolgok ésszerű rendjében fellelt emberi tudás.” – „Mert amit az emberek ismernek, azt hatalmukban áll megtenni vagy nem megtenni.”³⁸ Canterbury Szent Anzelm (1033-1109) kijelenti: Azért adatott

³³ Vö: Platón: A szofista. In: Platón Összes Művei, II. köt. Európa, Budapest, 1984. 1074-1228.

³⁴ Vö: Arisztotelész: Szofisztikus cáfolatok. De Sophisticis Elenchis. Ed: I. Strache – M. Wallies. Teubner, Leipzig, 1923.; On Sophistical Refutations. W. Heinemann, London – Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1955.

³⁵ Platón: Kratülosz. Platón Összes Művei, I. köt. Európa, Budapest, 1984. 730, 735, 737.

³⁶ Aquinói Szent Tamás: A létezőről és a lényegről. Helikon, Budapest, 1990. 55.

³⁷ Aquinói Szent Tamás: Az értelem egysége. Ikon, Budapest, 1993. 34.

³⁸ Augustinus: De doctrina christiana. I. 2. 2.; II. 35. 53.; IV. 12. 28. Szent Ágoston: A keresztény tanításról. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Bp. 2001. 40.; 139-140.; 242-243.

nekünk az a képesség, hogy valamit létezőnek vagy nemlétezőnek gondoljunk, hogy a létezőt gondoljuk létezőnek és a nemlétezőt nemlétezőnek.³⁹

Az újkor gyökeres változást hozott a domináns filozófiákban és ideológiákban: a metafizika megkérdőjelezését. Ennek részletezése külön tanulmányt igényelne. A végeredményt viszont a fentiekben láthattuk. A metafizikát avagy ontológiát csak a nem liberális hegemonia alatt álló filozófiai irányzatok tartották fenn, mint amilyen Nicolai Hartmann és Martin Heidegger filozófiája, továbbá természetes és jellegzetes módon a keresztény filozófia áramlatai és meghatározó gondolkodói, Martin Grabmann, Étienne Gilson, Jacques Maritain és mások.

Miben áll a magyarázata annak, hogy a domináns modern szellem alapján az újkori filozófiák oly elképesztően önkényes elveket és tanokat képesek hangoztatni? Ehhez fontoljuk meg, hogy három létező van: a Világ, az Abszolútum és az Ember. Európa különlegessége, hogy e három létezőre vonatkozó szemléletét történetileg három korszakában érvényesítette: a kozmocentrikus antikvitásban, a teocentrikus középkorban és az antropocentrikus újkorban. Minden kultúra tudja, hogy az ember képlékeny lény. De az antikvitás és a kereszténység igazodási pontot nyújt: a Világot, illetve Istent. Az újkori ember elve saját maga, az Ember, tehát maga a képlékenység, a szubjektivitás, a szertelenség. A modern kor ennek jegyében teljesítette ki magát, majd alkotó ereje végéhez ért; válságának ez az alapja.

A valósághoz három hozzáállás lehetséges: 1) a valóság tisztelete, 2) a valóság megváltoztatására irányuló igény, s 3) az a vélekedés, hogy nincs valóság. A valóság tisztelete a metafizika álláspontja. A valóság megváltoztatására radikálisan egyrészt az újkori polgárság, másrészt a marxizmus mint ideológia tört, amelynek azonban imígyen még volt lételmélete. Karl Marx 11. Feuerbach-tézise így szól: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk.”⁴⁰ A valóság kétségbevonására pedig fent láttunk kirívó példákat. A 2. és 3. álláspont mindazonáltal összefügg és egyaránt a modernséghez tartozik.

Bármilyen irányzatok alakuljanak is ki azonban ebben a különös korban, alapvető tájékozódási pontunkat nem eme irányzatok eszméi képezik. Érvényes ugyanis az, amire Platón ekképpen mutatott rá: „Az a kérdés, hogy mily módon kell a valóságot megismerni és kikutatni. (...) A dolgokat nem a nevekből kell megértenünk és kutatnunk, hanem sokkal inkább önmagukból, mint a nevekből.”⁴¹ Ez azt jelenti, hogy minden szellemi zűrzavaron túl mégis: 1) a dolog megmutatkozik, és 2) az embernek van lényeglátó képessége. A normalitás tehát mint alap mindig rendelkezésre áll, ahová az emberi szellem vissza tud húzódni, s ahonnan mindig lehetséges kiindulni.

³⁹ Anselmus: De veritate, 3. Canterbury Szent Anzelm: Filozófiai és teológiai művei, I. Osiris, Budapest, 2001. 337.

⁴⁰ Karl Marx: Tézisek Feuerbachról, 11. Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 3. köt. Kossuth, Budapest 1960. 1976. 10.

⁴¹ Platón: Kratülosz, 439b. Platón Összes Művei, I. köt. Európa, Budapest, 1984. 848.

Irodalomjegyzék

- Alan Sokal – Jean Bricmont: *Intellektuális impostorok*. Typotex, Budapest, 2000.
- Anselmus: *De veritate*, 3. Canterbury Szent Anzelm: *Filozófiai és teológiai művei*, I. Osiris, Budapest, 2001.
- Aquinói Szent Tamás: *Az értelem egysége*. Ikon, Budapest, 1993.
- Arisztotelész: *Metafizika*, IV [Γ]. 5. 1010a., IV. [Γ] 4. 1005b., IV. 1. 1003a.
- Arisztotelész: *Szofisztikus cáfolatok. De Sophisticis Elenchis*. Ed: I. Strache – M. Wallies. Teubner, Leipzig, 1923.; *On Sophistical Refutations*. W. Heinemann, London – Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1955.
- Augustinus: *De doctrina christiana*. I. 2. 2.; II. 35. 53.; IV. 12. 28. Szent Ágoston: *A keresztény tanításról*. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Bp. 2001.
- Beszélgetések és mondások, XIII. 3. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Kínai filozófia*, 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- David Hume: *Az erkölcsi előítéletekről. Esszék (1777)*, II. köt. Atlantisz, Budapest, 1994.
- Derek Kerr: *Beheading the King and Enthroning the Market. A Critique of Foucauldian Governmentality*. *Science & Society*, Vol. 63. No. 2. Summer 1999.
- Edgar H. Schein: *Kurt Lewin's Change Theory*. *System Practice*, Vol. 9. No. 1. February 1996.
- Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról (179)*. Atlantisz, Budapest, 1990.
- François Bousquet: „Putain” de Saint Foucault. *Archéologie d'un fétiche*. Éditions Pierre-Guillaume de Roux, 2015.
- Frenyó Zoltán: *Fogalomharc és létharc*. In: *Uó: Korfordulón. Filozófiai tanulmányok*. Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest, 2015.
- Fung Yu-lan: *A kínai filozófia rövid története*. Osiris, Budapest, 2003.
- G. B. Kerfeld: *A szofista mozgalom*. Osiris, Budapest, 2003.
- George Edward Moore: *Principia Ethica*. I. fej. 5-6. pont. Cambridge, At the University Press, 1922
- Gianteresimo Vattimo: *Credere di credere*. Milano, 1999.
- Gordon Allport: *Az előítélet (1954)*. Gondolat, Budapest, 1977.
- Gottfried Wilhelm Leibniz: *Újabb értekezések az emberi értelemről*, IV. 2. 1. §. L'Harmattan, Budapest, 2005.
- Görög gondolkodók, I. köt. Kossuth, Budapest, 1992.

- Hamvas Béla: Kiengesztelődés. Patmosz, II-III. Művei, 4. köt. Életünk Könyvek, Szombathely, 1992.
- Hérakleitosz: B 12, B 49a, B 91. fragmentum. In: Hermann Diels – Walther Kranz (Hrsg.): Die Fragmente der Vorsokratiker. I. Bd. Weidmann, Zürich – Hildesheim, 1992.
- J. G. Fichte: Első bevezetés a tudománytanba (1797). Bevezetés, 5. Válogatott írások. Gondolat, Budapest, 1981.
- Jacques Derrida: Grammatológia. Életünk, Budapest, 1991. Typotex, Budapest, 2014.
- Jacques Maritain: Le Philosophe dans la Cité. Alsatia, Paris, 1960.; The Philosopher in Society. In: Uő: On the Use of Philosophy. Three Essays. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1961.
- Jean Baudrillard: The Illusion of the End. Polity Press, Cambridge, 1994.
- J-F. Lyotard: A posztmodern állapot (1979). Századvég, Budapest, 1993.
- Johan Huizinga: Homo ludens [1938]. Athenaeum, Budapest, 1944.
- Karl Marx: Tézisek Feuerbachról, 11. Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 3. köt. Kossuth, Budapest 1960. 1976.
- Kurt (Zadek) Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Gondolat, Budapest, 1972.
- L. Sz. Vasziljev: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában. Gondolat, Budapest, 1977.
- Lónyai Mária (szerk.): Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából. Gondolat, Budapest, 1980.
- Ludwig Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások. Atlantisz, Budapest, 1992.
- Ludwig Wittgenstein: Logikai-Filozófiai Értekezés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Lukács György: A regény elmélete. Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról (1916). Magvető, Budapest, 1975.
- M. Foucault: A szexualitás története, I-IV. Atlantisz, Budapest, 2014-2021.
- Martin Heidegger: A metafizika alapfogalmai (1929/30), 75. §. Osiris, Budapest, 2004.
- Michel Foucault: A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája. (Gallimard, Paris, 1966.) Osiris, Budapest, 2000.
- Platón: A szofista. In: Platón Összes Művei, II. köt. Európa, Budapest, 1984.
- Platón: Kratüosz, Platón Összes Művei, I. köt. Európa, Budapest, 1984.

- Platón: Theaitétosz, 185a. Platón Összes Művei, II. köt. Európa, Budapest, 1984.
- Arisztotelész: I. Analitika, II. 22. 68a. In: Arisztotelész: Organon, I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Rudolf Carnap: Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. Erkenntnis, 2. Bd. 4. Heft. 1931. In: Altrichter, Ferenc (szerk.): A Bécsi Kör filozófiája. Gondolat, Budapest, 1972.
- Steiger Kornél: Utószó. In: Uő. (szerk.): A szofista filozófia. Atlantisz, Budapest, 1993.
- Sziün-Ci könyve, 22. In: Tőkei Ferenc (szerk.): Kínai filozófia, 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- The Sunday Times, 2021. március 28.; Mandiner, 2021. március 29.; L'Express, 09. 04. 2021. április 9.; Lundimatin, 2021. április 16.
- Theodor Wiesengrund Adorno: Negative Dialektik. Suhrkamp, Frankfurt, 1966.
- Tőkei Ferenc: Az ókori kínai társadalom és filozófia. In: Uő: Sinológiai műhely. Magvető, Budapest, 1974.
- Weissmahr Béla: Ontológia. „A retorzív következtetés” című fejezet. Mérleg – Távlatok, Bécs – Budapest – München, 1992.
- Weissmahr Béla: Ontológia. Mérleg – Távlatok, Bécs – Budapest – München, 1992.

FEJLŐDÉS – FENNTARTHATÓ?

Fejlődés és klímaváltozás kérdései

Gyulaffy Béláné Dr. Berényi Mária

*emerita főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest
mgyulaffy@gmail.com*

Holmár Krisztina

*mestertanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest
Holmar.Krisztina@tpfk.hu*

Absztrakt

Az emberi, társadalmi, gazdasági fejlődésre a periodicitás a jellemző. Egy-egy ország esetében jól megfigyelhető a felfelé ívelő, majd lemaradó fejlődési periódus, majd ennek valamilyen ismétlődése. A modern gazdasági felfogás szerint a fejlődés fenntartható, ha a gazdaság és szereplői a változásokra átgondoltan reagálnak, míg egy másik felfogás azt tartja, hogy a fejlődésnek vannak kockázatai, korlátjai. A jelen folyamatok hosszú távon büntetlenül nem működtethetők és ez a büntetés bizony a klímaváltozás megjelenése, az éghajlati feltételek jelentős változása.

Kulcsszavak: fejlődés, egyenlőtlen fejlődés, klímakérdések, globalizáció, fenntartható fejlődés

Abstract

Human, social and economic development is characterized by periodicity. In the case of each country, a period of upward and then lagging development, followed by some repetition of this, can be clearly observed. According to the modern economic concept, development is sustainable if the economy and its actors react thoughtfully to changes, while another concept holds that development has risks and thus limitations. The current processes cannot be operated with impunity in the long run, and

this punishment is certainly the appearance of climate change, a significant change in climatic conditions.

Keywords: Development, Uneven development, Issues of climate change, Globalization, Sustainable development

„A gazdasági növekedés közben a Föld fikarcnyit sem nő, a természet bajban van. A bioszféra 10 millió éves távlatban regenerálja magát, de az embernek nincs ennyi ideje!”
Vida Gábor biológus, Széchenyi díjas akadémikus,
2019. Budapest, Klímakonferencia

1. Fejlődés (egyenlőtlen?) és periodicitás

Az ember és az egyes országok, társadalmak életének és tevékenységének fejlődése változásaival együtt – ciklikusságot mutat. Megfigyelve és az adott történelmi időszakot értékelve az egyes országok és területek esetében látszik, hogy vannak kiemelkedő fejlődési szakaszaik, amelyek földrészenként, országonként eltérő időszakban jelennek meg, majd bekövetkezik a meghatározó szerep lassú elvesztése. A fejlődésben élen járó országok az adott időszakban meghatározóak a többi ország, társadalom működése tekintetében, mivel ezek mutatják az adott időszakra jellemző tevékenység fejlett, követendő megoldásait. A fejlődésnek bármilyen korai szakaszát vizsgálva egyértelmű, hogy az ismeretek lassan az egész világon elterjednek. A globalizálódás nem új jelenség, hanem egyidős az emberiség ismeretfejlődésével, csak a fejlődés korai szakaszaiban jóval lassúbb, mint a jelen időszakban.

Érdemes tehát megismerni azon országok kiemelkedő ismereteit és azokat a változásokat, amelyek a korai és a jelen időszak esetében is fontos szerephez jutnak a világ gazdasági, társadalmi és egyéb területeinek alakításában. Az érdekesebb és fontosabb fejlődési jellemzők néhány ma is fontos szerepet betöltő ország esetében rövid áttekintéssel a következők:

- **Kínában** az i.e. 2000-es években a pergamen, selyem, porcelán, pénzfélék ismerete, Kr.u. 132-ben a szeizmométer alkalmazása (ez utóbbit Zhang Heng kínai csillagász 2005-ben megépítette a korabeli leírások szerint és – működött, működik!), majd lemaradó fejlődés, amely az 1840-1860-as évekre éri el a mélypontot (ópiumháborúk), és innen indul az újabb fejlődési periódus, amely – a szocialista fejlődés hosszú és sok esetben megtorpanó feltételei között – napjainkban is tart, és amelynek jellemzője a „*bambuszhaló*” néven ismert együttműködés. A bambuszhaló segítségével világméretű kapcsolatrendszert építettek ki és tartanak fenn az anyaország egyes tartományai a külföldre

szakadt honfitársakkal a gazdasági együttműködés területén. Wolfgang Hirn dolgozta fel a Kína – a nagy falat című könyvében ezt a folyamatot. (Hirn 2006) A könyv kiadója a könyvismertetőjében úgy fogalmazott, hogy a szerző leírja az adott ország jellemzőit, azaz „a világon minden második eladott kamera, minden harmadik klímaberendezés és minden negyedik tévékészülék Kínából származik. A „világ gyára” útban van a világhatalom felé, és nemcsak gazdasági, de politikai és katonai értelemben is.” Ez a hatalmas kiterjedésű ország tehát újból elérkezett a felfelé ívelő szakaszhoz, hogy a világ meghatározó hatalmává tudjon ismét válni.

- **Magyarország** Mátyás király időszakában (1443-1490) volt Európa egyik jelentős országa, készültek a Corvinák, a körmöci arany, a Madonnás forint, amely a II. világháborúig meghatározó volt, centralizált pénzügyeket alakítottak ki, volt a pénzegységnek törtrésze és többszöröse is. Az ország földrajzi elhelyezkedése következményeként azonban többször megfigyelhető a fejlődésben meghatározó, alapvető szakaszváltás, amely a keleti és a nyugati orientációt váltogatta. Ha csak az elmúlt 100 évet vizsgáljuk, Magyarország a Habsburg Birodalom részeként működött hosszú ideig, majd a Szovjetunió szövetségese lett, később a rendszerváltást követően ismét a nyugati orientáció vált jellemzővé, ezt az Európai Unióban való részvételünk bizonyítja.
- **Nagy-Britannia, Spanyolország, Belgium, Hollandia,** és még néhány ország a tengeri kereskedelem és az ebből lehetőségként felhasznált gyarmatosítás okán indultak gyors és erős fejlődésnek. A gyarmati időszakban a világ gazdaságban meghatározó szerephez jutott különösképpen Nagy-Britannia, ám a gyarmatok felszabadítását követően – főként az 1960-as évektől, bár a gazdasági nehézségek miatt már a 30-as években is – lemaradó fejlődés jellemzi az országok jelentős részét, melyről érdemes néhány szót ejteni, a gazdasági feltételek figyelembevételével értelmezve a folyamatot (az egyenlőtlen fejlődésnek többféle értelmezése van).
- *Az egyenlőtlen fejlődés* egyik fontos időszaka a XIX-XX. század fordulója, amely egyértelműsíti a lemaradó és a gyorsan fejlődő országokat. A lemaradó országcsoportban Franciaország és Nagy-Britannia, míg a gyors fejlődésnek indulók között az USA, Japán és Németország található. A jelen tanulmány kapcsán az USA és Nagy Britannia versengése jelent kiemelt kérdést. Az USA az 1900-as évektől erőteljes fejlődésnek indul – az 1920-as években az amerikai bankárok úgy fogalmaztak, hogy a pénzrendszer működik, a bankrendszert létrehoztuk, a gazdaságunkat megerősítjük –, és 1934-ben Nagy-Britanniát is megelőzi (ennek megnyilvánulása, hogy az arany árát USD-ben határozzák meg). Az országnak alapvető a szerepe a II. világháborút követő pénzügyi

rendezésben is (IMF, IBRD, GATT), majd az 1960-as évektől kezdődő eladósodás többször okoz súlyos nehézséget, és a jelen időszakban a kérdés, hogy egyedüli vezető hatalom marad-e, vagy egy jelentős átrendeződés történhet-e világgazdasági szinten?

Az előbbieken áttekintett országok esetében érzékelhető a ráfejlődés időszaka, amely lehetővé teszi a vezető feladat ellátását, majd a lemaradás időszaka, amelyben más országok veszik át a vezető szerepet.

Fontos említeni, hogy az áttekintett óriási időtáv esetében a környezeti ártalmak csak a XIX-XX. század fordulóján jelentek meg (széntüzelés okán a levegőszennyezés, sőt az első halálozás is a rendkívül ártalmas levegő következtében). A korai időkben az ember a természet részeként figyelt a környezetre, mesterséges anyagokat nem, vagy alig használt, így mód volt arra, hogy rövid időszak elteltével a felhasznált anyagok visszaeredsztek a természetbe. Említést érdemel az indiánok ilyen értelmű élete és életfelfogása a jelen időkben is.

2. Láttele a műszaki fejlődésről az emberi fejlődés korábbi időkben

A műszaki fejlődés vélhetően egyidős az emberiséggel. Az egyes korokban az ember ismerete, tapasztalata és saját gondolkodása tette lehetővé az adott korban fellelhető eszközök használatát, ezek tudatos alkalmazását és célszerű átalakítását. A túlélés és sajátjainak a védelme alapvetően meghatározta, hogy a lehetőségeket minél kedvezőbben próbálja felhasználni és lehetőség szerint továbbfejleszteni. A homo sapiens cca. 40 ezer éve jelent meg, a középső kőkorszak végén, és fontos ismerete volt a tűzgyújtás. Az ezt követő nagy időugrással az ókorban lehet jelentős fejlődést tapasztalni. Az ókor jellemzője, hogy a tudomány irányában elkötelezett tudósok dolgoznak a fejlesztéseken, amely a korabeli oktatás, orvoslás, haditechnika területén jelent fontos ismereteket. Ez utóbbi, azaz a hadászati felhasználás esetenként rendkívül gyors reagálást igénylő feladatként egy nehéz helyzet megoldására tett fejlesztő tevékenység, ami gyorsította a kutatómunkát (védelem érdekében eszköz készítése). Érdemes a kiemelkedően fontos területekről néhány szót ejteni a teljesség igénye nélkül.

- A saját korában meghatározó tudós volt **Arkhimédész** (i.e. 287-212), aki Alexandriában tanult (az i.e. 3. században világhírű volt az alexandriai könyvtár, „a múzsák csarnoka”, ahol összegyűjtötték és másolták is a templomok és más könyvtárak tekercseit), és a matematika, mértan és csillagászat területén folytatott tanulmányokat. A korabeli leírások szerint i.e. 214-ben a nap energiáját hasznosította a támadó római hajók felgyújtására (a nap fényét gyújtópontba tükrözte a hajókra). Évezredes vita tárgyát képezte,

hogy ez megvalósítható volt-e – Roger Bacon (1214-1294) szerint igen, míg René Descartes (1596-1650) szerint nem. Bizonyítási eljárások a jelen időszakban is történtek (görög mérnökök és amerikai kutatók részéről), de egyértelmű válasz nem született.

- A korai fejlődési időszakban jelentős munkát végző másik tudós volt **Alexandriai Hieron/Héron** (Kr.u. 10-75 környékén), gépész és matematikus, több könyv és kézirat szerzője, a geodézia tudományának első művelője. Gépészként jelentős fejlesztéseket valósított meg, ő készítette a feljegyzések szerint az első árukiadó automatát, amely 1 obolos/obulus bedobása esetén egy cserépedény szenteltvizet adott ki. Előbbiek mellett hajítógépeket, ostromgépeket, fegyvereket, de automata színházat is tervezett.

Az ókort követően is fontos szerepet kapott az egyes időszakokban a tudomány és a fejlődés. Az ember megismerte a természet törvényeit és megpróbálta azokat a saját javára fordítani. Eszközöket, gépeket szerkesztett, amelyekkel megkönnyítette a tevékenységét, kedvezőbbé tette közlekedését.

Az 1769-1850 között zajló *első ipari forradalom* alapjaiban megváltoztatta a korábbi nyugodt, lassú fejlődést. Az első ipari forradalom időszakára a szén és a gőz felhasználása a gazdasági folyamatokban komplex gazdasági és társadalmi átalakulást eredményezett. Gőzgépek jelentek meg, és a kis- és nagyüzemek jelentős tőkeerővel kutatók, tudósok alkalmazásával a szabad versenyben próbáltak vezető szerephez jutni. A gőzgépek, a mozdonyok és a gőzhajók alkalmazása a közlekedés fejlesztését – ám a környezet súlyos lég-és zajszennyezését is hozta. Segített ugyanakkor a nemzetközi munkamegosztás fejlődésében, mivel időben megrövidült a földrészek közötti távolság, így újfajta növények, gyümölcsök lettek más földrészen is fogyaszthatók, Európában – többek között – megjelent a kaucsuk. A gépek fejlődésével (szövőszék, eszterga, stb.) megnőtt a termelékenység, majd még további fejlesztések történtek (pl. írógép, telefon, szénszálas izzó), így a mezőgazdaság korábbi vezető szerepét csökkentette az ipari termelés jelentős gyorsulása. Ez a változás átrendezte a környezeti feltételeket, a levegő szennyezettsége súlyos egészségügyi problémákat is felszínre hozott.

A *második ipari forradalom* (1870-1914) a szén, gőzgép, kőolaj, motorok használatával az üzemméretek növekedése irányába hatott és kialakította a monopóliumok fejlődési időszakát. A XX. században a változások a korábbi időszak lehetőségeit is felülmúlták. Új nagyhatalmak jelentek meg (USA, Japán, Németország), a monopóliumok működése mellett jellemző a tőkemozgások, pénzügyi rendszerek fejlődése, és a jelentős műszaki fejlődés a XX. század elejére. Ennek oka, hogy nem egyforma ütemű a fejlődés, több ország kerül vezető fejlődési

pozícióba, míg a korábbiak háttérbe szorulnak. A tömegtermelés, az ipari munkásság létszámának növekedése városiasodást eredményez, átrendezve a környezeti feltételeket. Az ipari termelés erőteljesen növelhető, növekedésének határt szab a technika fejlődése, az anyagfélék létrehozása, az emberi ismeretek, tudomány fejlődése. A mezőgazdaság esetében ez nem lehetséges, mert a föld nem növelhető, sőt a városiasodás eredményeképpen fokozatosan csökken a termőterületek mennyisége. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a műszaki fejlődés, a találmányok és szabadalmak száma és jelentősége okán a magyar gazdaság a XX. század első harmadában világszínvonalon teljesített.

3. Fejlődés és globalizáció

A jelen időszak fejlődése, gazdasági folyamatai jellemzően a globalizált világ sajátosságait mutatják. A globalizáció az egész világra kiterjedő folyamatot jelent, szélesen értelmezve a termékek előállítása, a gyártási folyamatok alkalmazása, a gazdasági és kereskedelmi társaságok, valamint ezek működése tekintetében, de a korábbi időszakban a gyarmatbirodalmak egésze is ennek megjelenítése volt. Az is a globalizáció megnyilvánulása, amikor egy gazdasági-politikai erőcentrum a Föld egészére kiterjed, amelynek következtében kialakul a Wallerstein által meghatározott centrum-periféria együttműködési forma. Ez egyben az egyes résztvevők fejlettségére is információval bír. Ennek következménye, hogy a vezető országok szervezetei, cégei saját érdekeik szerint, szervezett módon alakítják a globalizációs folyamatokat. A cégek nemzetközi működtetése a dolgozók közötti együttműködést is szükségessé teszi, így érdekeiknek megfelelően törekednek a nagyobb gazdasági hatalommal bíró területen munkához jutni. Ez részben magyarázza is a gazdasági célú lakossági költözéseket. Ugyanehhez kapcsolódik a gazdasági célú migráció, melynek során a nehéz gazdasági feltételek között lévő országok vállalkozóbb szellemű állampolgárai hivatalos módon, vagy a zöld határon próbálnak átjutni.

A gazdasági célú bevándorlás és elvándorlás az egyes országok és társadalmak esetében súlyos gazdasági, pénzügyi, népességi és érdekérvényesítési kérdéseket vetnek fel, amelyek mára igen jelentős gondokat eredményeznek több ország, talán egész Európa tekintetében. A bevándorlók a világ kedvezőbb régióinak részeseivé szeretnének válni, bár képzettségük vegyes (analfabétától az egyetemi végzettségig). A célország esetében a kultúrák keveredése, a munkamegosztás átalakulása (magas és alacsony presztízsű munkák, melyek sok esetben az ország lakossága és a migránsok közötti eltérést jelzi,) és sok egyéb (társadalmi, vallási, öltözködési, lakásbérleti, stb.) feltétel változását is igényli. Az eltérő kereseti feltételek következtében az egyes városok regionalizálódnak, meghatározva az egyes régiók presztízsét.

A globalizálódást többen megfogalmazták úgy, hogy a világgazdasági folyamatokkal párhuzamos jelenség történik, amelynek objektív alapja a technológiaintenzív területek felértékelődése. A több országot átfogó termelési

rendszer, az integrált pénzügyi együttműködés és az információs tér együttesen a globalizációt erősíti. A globalizáció több folyamat együttes hatását összesíti, és az internet lehetőségei okán az egyes területeken élő emberek igényei az egész világra jellemzően elvárásokká válnak a kedvezőbb életlehetőségek megszerzése tekintetében. A többpólusú gazdasági rendszer, a fejlődés hatása ennyire komplex módon csak most, a globalizálódó világban jelent meg.

A globális világ sokat követel a résztvevőktől, alkalmazkodást a megváltozott feltételekhez, a munkához, kreativitást és együttműködési készséget. A centrum országai meglehetősen kedvező helyzetben vannak, mert a nehéz, környezetszennyező iparágak tevékenységének megszerzéséért a feltörekvő (fejlődés tekintetében periférikus) országok között verseny alakult ki, a tőkebefektetések megszerzését kedvező telephely biztosítással, illetve adókedvezményekkel próbálják elérni. A gond csak az, hogy attól, hogy a környezetszennyező iparágak a világ más területeihez kapcsolódnak, még a környezet számára rendkívül nagy veszélyforrást jelentenek, a klíma gyors romlásához hozzájárulnak. A Föld ökológiai lábnyoma 1961-ben még csak 0,88 hektár volt, mely mára már 2,2 hektárra változott, miközben Magyarország ökológiai lábnyoma 3,7 hektár lett. Szomorú tény, hogy 1970-től értékelve, kihalt a vadon élő állatok és növények közelítőleg 70%-a, a globális felmelegedés pedig az utóbbi másfél században felgyorsult.

4. Klímakérdés és fenntartható fejlődés

Az ember megfigyelte a természet működését, de csak a számára fontos feltételeket hasznosította. Figyelmetlensége és nem felelősségteljes viselkedése, azaz a profitmaximum elérésére tett erőfeszítéseivel jelentős károkat okozott a természetben. A károkat az ember az állatok élőhelyének megszüntetésével, a tápláléklánc zavarásával, mérgek és műanyagok káros hatásaival, hulladékhegyek termelésével, és még sok egyéb feltétellel okozta. Történelmi ismeretek alapján megfogalmazhatjuk, hogy az ember a jelen időszakban olyan kedvező ellátottságban él, amely az eddigi (ismert) történelmi korok esetében nem volt megvalósítható (öltözködés, fogyasztás, közlekedés, utazás, étkezés stb. tekintetében). Már 1987-ben a Brundtland Bizottság megfogalmazta, hogy fontos feladat fenntartani a jelen időszak igény-kielégítési feltételei mellett a jövő generációk szükséglet-kielégítésének lehetőségeit. 1992-ben a Környezet és fejlődés című ENSZ konferencián Rio de Janeiro-ban megfogalmazták, hogy a fenntartható fejlődés központja az ember, akinek feladata, hogy a természettel összhangban dolgozzon, hogy utódai számára teljes életet alakíthasson ki. A ma élő ember elfeledkezett jó módjában arról, hogy a Föld erőforrásai végesek, nem termelődnek újra, regenerációs képessége millió években mérhető! Látszik, hogy a gazdasági és fejlődési folyamatok hagyományos módon való működtetése nem fenntartható, az újonnan megjelenő igények kielégítése már nem valósulhat meg. Ez azt jelenti, hogy paradigmaváltásra van szükség a továbblépés érdekében.

A súlyos kérdésekre vonatkozóan a Római Klub 1972-ben hívta fel a figyelmet „A növekedés határai” címmel, így sokak előtt világossá vált, hogy a bolygó terhelésének vannak felső/külső határai! A korábban megszokott fejlődési jellemzők szerint már nem lehet a gazdasági növekedést biztosítani. Gondot jelentenek az egészségügyi kérdések, a flóra és a fauna súlyos károsodása, valamint a talaj, a víz és a levegő állapotának folyamatos romlása. A környezeti kockázatok és ezek hatásai okán a környezetgazdálkodás újragondolása alapvető feladattá vált. A környezetvédelem szabályozására ma már sokféle eszközt alkalmaznak, felsorolásjelleggel ezek első csoportja a közvetlen vagy normatív szabályozás, amelynek elemei lehetnek immissziós vagy környezetminőségi normák, emissziós vagy kibocsátási normák, valamint a tiltó vagy engedélyező eljárások; a második csoport pedig a közvetett (indirekt vagy gazdasági) szabályozás, amely lehet adó formájú, támogatás formájú vagy piacsegítő megoldás. Ma még úgy tűnik, hogy az ember az emberi élet legfontosabb feltételeiben – víz, levegő, termőföld – még képes a súlyos nehézségeket kezelni, alakítani.

A Föld rendezett formában működik évmilliók óta, és működése során nem termel hulladékot. A természetben a körforgás végére minden elhasználódik. Akkor lehet tehát fenntartható fejlődésről, fejlesztésről beszélni, ha ezt a feltételt figyelembe vesszük, azaz az ökológiai elveket betartja az ember. Ennek figyelmen kívül hagyása eredményezheti az emberi élet feltételeinek olyan mértékű romlását, amely nem, vagy alig teszi lehetővé a Földön az emberi létet. A természet jelzéseket küld az embernek, amelyek arra próbálják kényszeríteni, hogy változtasson életstílusán. Ezek kezdetben csak kisebb gondokat okoznak, ám a mennyiségi változások egy idő után minőségi változásokat hoznak és súlyos következményeket idéznek elő. Vannak, akiket ez nem érdekel, míg mások klímapánikban vannak. Sajnos azonban jól érzékelhető, hogy a klímaváltozás gyors folyamatként történik körülöttünk. Elegendő csak a sok természeti katasztrófára, a rendkívül hosszan tartó és nehezen kezelhető erdőtűzekre, a hosszan tartó hőségre, a villámárvizekre gondolni, de a gyakoribb földrengések is erre figyelmeztetnek.

Szatmáry Eörs hidrológus, az MTA Ökológiai Kutatóközpontjának vezetője szerint csak tompítani lehet a klímaváltozás hatásait, megborulni látszik a vízciklus, míg a meteorológusok a szélsőséges időjárási anomáliákra hívják fel a figyelmet. Különösen fontos kérdés lett az édesvíz megtartása, mivel a talajvízszint erőteljes süllyedése és az ellátási feltételek biztosítása ezt kiemelt kérdéssé tette. Az egészséges ivóvíz biztosítása a XXI. század alapvető feladatává vált. A pillanatnyi helyzet áttekintése alapján valóban az emberi gondolkodás megváltozására, paradigmaváltásra van szükség a jövő lehetőségeinek valamilyen szintű fenntartása tekintetében.

5. Hogyan tovább?

„Nekünk kell a változássá lennünk,
amit a világban látni akarunk.”
Mahatma Ghandi

A fenntartható fejlődés a jelen időszakban sokféle kérdést vet fel, nevezetesen olyanokat, hogy mit kellene tenni annak érdekében, hogy az ember az unokái számára is élhető Földet hagyjon, hogy a ma élete a holnap lehetősége is legyen. Ahhoz, hogy erre a kérdésre bármilyen választ lehessen adni, egyenként kell átgondolni a környezeti feltételeket. Erre azért van szükség, mert az előre, a populációra fontos/nélkülözhetetlen hatással bírnak. *Melyek ezek a tényezők?*

Az élettelen környezeti tényezők közé tartozik a víz, a talaj, a levegő, a fény és a hőmérséklet, míg az élő környezeti tényezők a fajtársak, a táplálék, a fogyasztók stb., másként megfogalmazva, egyértelmű az egyes tényezők közötti, illetve a más élőlényekkel való elválaszthatatlan kapcsolat.

A víz. Az élet a tengerben keletkezett. Az élővilág nem képzelhető el vízfogyasztás nélkül. A víz sűrűségét az oldott só határozza meg, van édesvíz és tengervíz, utóbbi magas sótartalommal bírva. A víz oldott oxigént és szén-dioxidot tartalmaz. A növényvilág számára a csapadék jelenti a vízutánpótlást, de a köd és a harmat is fontos tényező a fennmaradás szempontjából. Amíg a levegő tiszta, addig az eső életető, ám amikor port szed össze, vagy a levegőben hamut talál, akkor a környezet egészét képes károsítani. A savas esőket a levegőbe kerülő kén-dioxid, nitrogén-oxid, ammónia és egyéb anyagok eredményezik, amely a párába kerülve eső formájában a növény károsodását, esetleg pusztulását okozza. Ennél sokkal súlyosabb egy mesterséges úton bekövetkező légszennyezés, bomba/atombomba bevetése stb., amely minden élőlény számára rendkívüli szenvedésekhez vezethet.

A talaj. A lehulló eső a talajba kerül, amely a földkéreg felszíni rétege, és amely táptalajként szolgál a növények számára. Erre a talajra hullik a szennyezett eső! Az ilyen talajon termelt élelmiszer természetesen az ember és az állatok számára is káros. Emellett szólni kell az ember talajt romboló gazdasági tevékenységéről is a műtrágyák, vegyszerek alkalmazásával.

Itt kell szót ejteni arról, hogy az ember a nagyobb termelési eredmény, és az ebből következő magasabb profit érdekében nem vizsgálja, hogy az egyes vegyi anyagok kölcsönhatása hogyan alakul, van-e káros okozat.

A levegő a Földet körülölelő gázburok, amelynek nitrogén, oxigén, argon és egyéb gázok az összetevői. Jellemzően színtelen, szagtalan, gáz halmazállapotú. A levegőszennyezés a környezetszennyezés egyik típusa, amelynek mértékét jogszabály határozza meg, határértékként megjelölve a szennyezés szintjét. Minden olyan tevékenység esetén, melynek során por és egyéb anyagok kerülnek a levegőbe,

megnehezítve az életet az élővilág számára, légszennyezésről beszélünk. A levegő szennyezése eredhet a természet folyamataiból (erdőtűz, vulkánkitörés stb.), valamint előállhat az emberi tevékenység okán, amely az utóbbi időszakban jelentős mértékűvé vált (ipari cégek szennyezett – mérgező tartalmú vagy por formájú – levegő kibocsátása, mezőgazdasági tevékenységből – permetezés, repülőgépes talajjavítás – vagy közlekedésből eredő károkozás, pl. az autók kipufogógázának szén-monoxid és ólom tartalma). Sajnálatos módon az utóbbi időben erőteljesen meg tapasztalható szennyezés a háborúk okozta levegőszennyezés is (pl. mérges gázok, biológiai fegyverek, robbantásokból adódó tüzek, ahol műanyagok is égnek). A szennyezett levegő az élővilágot erőteljesen károsítja, az ember és állat asztmától és allergiától szenved, míg a növények növekedése csökken, esetleg teljes pusztulás következik be. A szennyezett levegő egészségkárosodásának pénzügyi hatásait a jelen időszakban még teljességében nem mutatták ki. A levegőben szálló por vagy rendkívül kicsi anyagrészecskék sok esetben végleges károsodást okoznak, mint pl.: az azbeszt eredetű tüdő-, illetve mellhártya daganat. Csak ezt figyelembe véve azt jelenti, hogy az adott aktív dolgozó kiesik a termelésből, és betegsége meglehetősen jelentős gyógyítási költségeket igényel. Ez csak egy anyag, amelynek súlyos károsító hatásáról orvoskonferencián már elhangzott előadás, de több ilyen anyag is előfordul a gazdasági folyamatokban.

Fontosnak tartjuk jelen kérdéskör kapcsán a *valós idejű légszennyezettségi világtérkép* elérhetőségét megemlíteni (<https://waqi.info/hu/>), melyen folyamatosan nyomon követhető országunk, városaink vagy akár saját településünk levegőminősége is.

A fény. Az élet nem képzelhető el fény nélkül. A fény fizikai jelenség, elektromágneses sugárzás, amelyet szemmel lehet érzékelni. A növények fotoszintézise és növekedése nem lehetséges fény nélkül. A fény a vízben is terjed, a mélység felé fokozatosan csökken és 200 méter mélyen a tengerben megszűnik. A fényhez kapcsolódik még a fényszennyezés kérdése is. Ez az utóbbi időszakban igen jelentős (jól látható a légifelvételeken), bár a jelen időszak szükséges energiatakarékossága ezt egy kissé visszaveti.

A hőmérséklet a levegő hőfoka, amely az évszakok változásával és a napszakok változásával is állandóan változik; de a testek hőmérséklete is jellemző tényező, amely a levegő hőfoka kapcsán ugyancsak változni fog. A hőmérséklet az anyagok fizikai jellemzője. A föld, víz és levegő hőmérséklete az élet fenntartásához fontos feltételt biztosít. Az extrém hőmérséklet az ember egészségét károsítva (beteg ember nem tud termelőmunkát végezni és még a gyógyítás is nagy összegeket emészt fel) jelentős gazdasági károkat eredményezhet, esetleg az aktív dolgozó életvégét is jelentheti.

Áttekintve a környezeti feltételeket, egyértelmű, hogy mindegyik első az egyenlők között. Nem lehetséges egyiknek a felelőtlen károsítása anélkül, hogy a többi ne érintené kedvezőtlenül. Ami viszont szomorú tény, hogy a károkozás az

ember nem megfelelő tevékenységéből adódik. A fenntartható fejlődés kulcsfigurája az ember gondolkodása és önmérséklete, az élővilág tisztelete, akár a flóra, akár a fauna kérdését vizsgáljuk. A csapadék gyors elvesztése és nem a földbe történő beszivárgása abból is következik, hogy az ember erdőt irt és elfelejti újratelepíteni, de abból is lehetséges, hogy a savas esők kiszárítják a fákat. Nem az állat megy a városba vagy az autóútra, hanem az ember veszi el az állat életterét. Hazánkban és nemzetközi tekintetben is egyre jelentősebb mértékben visszaszorul a természetes környezet. A természetes területek beépítése, a térkövezés, a növények adott területen történő csökkentése meglehetősen jelentős tényező a környezet felmelegedése tekintetében.

A profit növelése érdekében az ember eltekint attól, hogy a természet törvényeit maradéktalanul figyelembe vegye és felhasználja élete során. Önzése, a természettel való együttélésének hiánya, a mindent megszerezni való vágyakozása azt eredményezi, hogy többet vesz el, mint amire szüksége volna, csökkentve a megmaradó, és a természetben további növekedést hozó életet.

Összegzés

„Semmi sem rossz, ami a természet szerint való.”

Marcus Aurelius

Az emberiség története a fejlődés története. A korai időszakról kezdve az egyes korokban élő ember törekedett a fennálló lehetőségek felhasználására és továbbfejlesztésére. Az ember a vágyait törekedett megvalósítani. A természet törvényeit figyelve sok feltételt fejlesztett, ám néhány esetben csak a saját érdekeit tartotta fontosnak és a természeti feltételekben kárt okozott. Ez a károkozás halmozódott, esetenként nem is lehetett érzékelni, de egy idő után a jelentősen összegyűlt nehézségek egyszerre okoztak a környezetben változási kényszert. Megváltozott a talajvízszint, a talajszerkezet, a hőmérséklet, a napsugárzás és az ember egy klímakatasztrófa feltételeivel találta szembe magát. Amit tehet: az élővilág tisztelete (fák, növények, haszonállatok és vadon élő állatok), az önkorlátozó fogyasztás, a takarékoság, egy – a természettel szemben – alázatos embertípus kialakulása, a profit optimalizálása (nem maximalizálása!). Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az ember gondolkodásának szinte teljes átalakulására, paradigmaváltásra van szükség! **A jövő lehetősége a ma élő ember felelőssége!**

Felhasznált szakirodalom

- Attenborough, D. (2022): Az élő bolygó. Budapest: Park Kiadó, ISBN: 9789633558553, 388 p.
- Attenborough, D. (2022): Egy élet a bolygónkon – A szemtanú vallomása – és látomás a Föld jövőjéről. Budapest: Park Kiadó, ISBN: 9789633558720, 306 p.
- Friedrichs, G. – Schaff, A. (szerk.) (1984): Mikroelektronika és társadalom – Áldás vagy átok. Jelentés a Római Klub számára. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, ISBN: 9633405351, 318 p.
- Giddens, A. (2005): Elszabadult világ. Budapest: Napvilág Kiadó, ISBN: 9639350699, 110 p.
- Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. (2004): Globalizáció és regionalizálódás – pénzügyi folyamatok és kockázatok. Doktori értekezés, Nyugat-Magyarországi Egyetem
- Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. – Holmár, K. (2020): Életünk és a Föld – fenntartható a fejlődés? In: Kromják, Laura; Fata, Ildikó; Kissné, Budai R. (szerk.) Bor, gasztronómia, kultúra – Értékteremtő tudomány.: Tanulmánykötet a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából. Budapest, Magyarország: Tomori Pál Főiskola 205 p. pp. 108-114., 7 p.
- Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. – Holmár, K. (2019): Fejlődés, ember és környezete – Etika és kockázatkezelés kérdései. In: Kromják, Laura; Fata, Ildikó; Kissné, Budai R. (szerk.) Kaleidoszkóp: Jubileumi Tanulmánykötet a Tomori Pál Főiskola fennállásának 15. évfordulója alkalmából. Budapest, Magyarország: Tomori Pál Főiskola 282 p. pp. 99-105., 5 p.
- Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. – Holmár, K. (2018): Ember a gazdasági folyamatok alakulásában – avagy az élő gazdaság. In: Fata, Ildikó; Kissné, Budai R. (szerk.) Emberközpontú tudomány: Tanulmánykötet a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából. Budapest, Magyarország: Tomori Pál Főiskola pp. 101-111., 10 p.
- Hirn, W. (2006): Kína, a nagy falat – Miként változtatja meg életünket Kína felemelkedése. Budapest: HVG Könyvek Kiadó, ISBN: 9789637525483, 198 p.
- Holmár, K. – Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. (2022): Ember, környezet, kár, pénz – Érdecash a koncepcióváltás lehetősége. In: Csanádi-Bognár, Sz.; Kissné, Budai R.; Schuchmann, J. (szerk.) Környezeti, gazdasági, társadalmi válságok. Kihívások, megoldások.: Tanulmányok a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából. Budapest, Magyarország: Tomori Pál Főiskola 214 p. pp. 67-76., 10 p.
- Korten, D. C. (1996): Tőkés társaságok világuralma. Budapest: Magyar Kapu Alapítvány, ISBN: 9637706054, 449 p.
- László, E. (1998): Harmadik évezred – Veszélyek és esélyek. Szentendre: Új paradigma Kiadó, ISBN: 963858243X, 228 p.

Martin, Hans-Peter – Schumann, H. (1998): A globalizáció csapdája – Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Budapest: Perfekt Kiadó, ISBN: 9633943132, 352 p.

Soros, Gy. (1999): A globális kapitalizmus válsága – Veszélyben a nyílt társadalom. Budapest: Scolar Kiadó, ISBN: 9639193089, 269 p.

További forrás

<https://waqi.info/hu/>

AZ INTERNET SÖTÉT OLDALA, AVAGY A KIBER BŰNCSELEKMÉNYEK NÖVEKEDÉSÉNEK TÁRSADALMI HATÁSAI

Dr. Hegedűs Mihály

főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest

hegedus@hkaudit.hu

Absztrakt

Az elmúlt évtizedben a digitalizációs fejlődés hatására a mesterséges intelligencia alkalmazása jelentős változáson ment keresztül. Az internet számos egymástól különböző helyszínen található hálózatokat köt össze, így a felhasználók az adatokat megoszthatják, azok feldolgozását a helyszíntől függetlenül egységesen képesek kezelni. Az internet nemcsak a világ elektronikus postája, hanem egyúttal számos szenzitív adat tárolásának helye is. Az informatikai rendszerek fejlődése a különböző bűnözői körök érdeklődését is felkeltette, aminek következtében a kibertér szereplői közül kellő védelem nélkül bárki könnyen elkövetővé vagy áldozattá válhat. A hétköznapi internetfelhasználó a világháló csak töredék részét használja, a digitalizációs fejlődés által megteremtett kiberbűnözés a mélyebb rétegekben zajlik.

Jelen dolgozat bemutatja az internetes bűncselekmények főbb jellemzőit, kiemeli a leggyakrabban elkövetett kiberbűncselekmények körét. Kutatásunk eredményeként összefoglalható, hogy az interneten keresztül elkövetett bűncselekmények felderítésére az alkalmazott szabályozás, a technika és a szakértők csak részben állnak rendelkezésre, a felderítések száma, azok hatékonysága elmarad a szükségestől. A kiberbűnözés elleni hatékony védekezés érdekében a jogszabályi háttér változtatása mellett szükséges a technikai, technológiai fejlődés is, a monitoringozási tevékenységek fejlesztésének jogszabályi kereteken belül történő alkalmazása pedig kiemelten jelentős feladatnak tekinthető.

Kulcsszavak: kiberbűnözés, mesterséges intelligencia, számítógépes bűncselekmények, jogi szabályozás.

Abstract

During the last decade, the use of artificial intelligence has undergone significant changes due to the development of digitalization. One of the Internet's main aspects is to connect many networks located in different places. Therefore, users can share their data and the processing part of their tasks. Both can be managed by the users regardless of their own and their data's location. In other words, nowadays, the Internet does not only function as the world's electronic mailing system, but also it has become the place where sensitive data is stored. The rapid development of information technology has also attracted the interest of various culprits and criminal organizations. As a result, anyone in cyberspace can easily become a perpetrator or a victim without adequate protection. The ordinary internet user is aware of only a fraction of the World Wide Web; however, the cybercrime created by the development of digitalization takes place in the deeper layers. This article presents the main aspects of the crimes committed on Internet and highlights the most frequent cybercrimes. In essence, the result of this research presents that the regulations and techniques used to detect crimes related to the Internet are partially available for the experts, but the number of detections and their effectiveness fall short of what is truly required in order to effectively defend against cybercrimes. In addition to raise effectiveness, changing the legal background, technical and technological development is also necessary, and the application of the development of monitoring activities within the legal framework can be considered one of the most important tasks.

Keywords: cybercrime, artificial intelligence, computer crimes, legal regulations.

Bevezetés

Az infokommunikációs technológiák, a mesterséges intelligencia mindennapjaink szerves részét képezik. A mesterséges intelligenciát is használó okostelefonnal számos egyéb okos eszköz irányítható. Az okos otthonokban beállítható, hogy napfelkeltevel egy időben a redőnyök is automatikusan felhúzódjának az ablakokon, a kávéfőző, a hűtő, a fűtés is programozhatóvá vált az informatika fejlődésével, de az okos eszközök alkalmazása megjelent a mezőgazdasági ágazatban is a szántás, vetés, permetezés és aratás munkafolyamatok végzése során. A mezőgazdaság fejlesztésében kiemelt

szerepet játszik az, hogy a mesterséges intelligencia alkalmazásával hatékonyabban (anyagtakarékosabban) lehet az öntözési, növényültetési folyamatokat megoldani, az állatok etetése vagy egyes termékek (pl. tojások) begyűjtése, szortírozása, minőségellenőrzése, csomagolása során is felhasználják a digitalizáció adta lehetőségeket, ipari robotok alkalmazásával automatizálhatók a folyamatok.

A vállalatok piaci alkalmazkodásának egyik következménye, hogy az informatikai rendszereket folyamatosan fejleszteni kell, ezt pedig több tényező is bonyolítja. Az egyik maga a folyamatos fejlesztés, a másik a szükséges technológia komplexitása, végül maga a vállalkozások tevékenységének heterogenitása. Ezt a komplex rendszert követnie kell (kellene) a számviteli-informatikai rendszernek, az adatszerkezetek feldolgozási módszerének és a megfelelő vezetői beszámoló kialakításának. Ezért a rendszernek nagy mennyiségű adatot kell kezelnie, márpedig gyorsan és biztonságosan. Amikor az információs és kommunikációs hálózatokról van szó, az mindig aggodalomra ad okot, mivel felmerül a munkavállalók és a vállalkozások adatainak biztonsági kérdése, és természetesen a hálózat működésének (fizikai biztonság) kérdése. Ezért a kiberbiztonsági kockázatokat csökkenteni kell, az ipari Internet of Thing (IoT) eszközöknek biztonságosnak kell lenniük. Az IoT a korábbinál sokkal szorosabban köti össze a vállalatokat az ügyfelekkel és a beszállítókkal, azaz hatékonyabb, rugalmasabb és személyre szabottabb termelést tesz lehetővé, így elmondható, hogy a vállalatok teljesítménye nagymértékben függ a digitális érettségtől és az üzleti modell innovációjától. (Szóka, 2018; Szóka, Kovács, 2019)

A mesterséges intelligencia egyszerre nyújt számos lehetőséget és veszélyt. A kiberbiztonság állandó fejlesztésével együtt gondoskodni kell az adatok biztonságáról, azok megfelelő felhasználásáról. Az infokommunikációs technológiák fejlődése ugyanúgy hatással van a bűnözésre, mint a mindennapi életre. A kiberbűncselekmények megjelenése, növekedése szinte egyidős a számítógépek megjelenésével, hiszen már az 50-es években is követtek el ilyen típusú bűncselekményeket (Sorbán, 2015). Az internet fejlődését a bűnelkövetők is felhasználják, korszerűsítik módszereiket, technikájukat. Barratt (2015) szerint az internetes felszín alatt található Deep Weben és a legtöbb internetező számára ismeretlen Dark Weben működő a kiberbűnözés gyorsan változó módszereivel szemben a rendfenntartó szervek nem tudnak kellő hatékonysággal fellépni, a felderítés rendszerint egy lépéssel mindig mögöttük kullog.

Finklea 2017-es kutatása szerint a kábítószer és fegyver feketepiac, illetve az emberkereskedelem a világ számos országában a Dark Web működésének köszönhetően képes teljesen anonim módon tevékenykedni, ami miatt rendkívül nehéz a hatóságnak az illegális tevékenységet felszámolni. Finklea (2017) kutatásában rámutat arra, hogy a kriptovalutákkal történő kereskedelem további kikapukat nyitott a pénzügyi rendszerekben, ami miatt szinte felmérhetetlen, hogy pontosan hányan követnek el bűncselekményeket a Dark Weben, illetve azt is lehetetlen megjósolni, hogy milyen gyorsan születnek új módszerek az egyes droggartelek és egyéb szervezett bűnözői csoportok körében. Pergel (2001) rámutat arra, hogy a

számítógépes csalás gyakorlatilag lekövethetetlen a szükséges infrastruktúra nélkül, míg Davies (2020) kutatása szerint a jól szervezett bűnbandák és a maffia jobb ütemben tartja a lépést a folyamatosan fejlődő kibervilággal, mint a hatóságok.

1. A világháló felépítése

A kibertér (cyberspace) fogalmát először William Gibson amerikai író fogalmazta meg az 1984-ben megjelent *Neuromancer* című regényében, amikor elnevezést keresett a globális számítógépes hálózatra, amely összeköti az embereket, a számítógépeket és az információforrásokat. (Gibson, 1984) A világháló 3 részből épül fel, és leginkább egy jéghegyként jellemezhető, mivel csak töredék részét látjuk és használjuk, ahogy a jéghegynak is csak a csúcsát látjuk, jelentős része a tengerben van, a felszín alatt.

1. ábra Világháló felépítése

Forrás: Oppong (2020)

A „hagyományos internet” a **felszíni web**, ami mindenki számára elérhető. Különböző becslések szerint mindössze 4–5%-át teszi ki a teljes webnek a felszíni web. Itt működik pl. a Google, az Amazon, a Wikipedia is.

A **Deep Web**, az internet „mélyebb rétege” a publikusan nem elérhető és korlátozott oldalakat tartalmazza. Ez a rész a webes keresők által nem elérhető terület, azonban ez még nem a Dark Web. Itt van az internetes tartalmak közel 90%-a, pl. olyan adatokkal, mint a tudományos információk, kormányzati adatbázisok, egészségügyi rendszerek adatai, különféle előfizetési információk és webes szórakoztató

szolgáltatások közvetlenül nem elérhető tartalmai. (Farkas, 2020) A **Dark Web** (láthatatlan vagy sötét web) jelenleg mindössze az internetes tartalmak 5–6 %-át teszi ki, ez azonban nem elérhető a hagyományos keresők segítségével, és megtekintésükhöz speciális böngésző szükséges.

Kezdetben kifejezetten erős volt az illegális tartalmak aránya, de egyre több fórum és szolgáltatás céloz azokra a felhasználókra, akik adataik védelme, szólásszabadságuk korlátozása miatt nem a hagyományos internetet használják. (Faragó, 2020).

2. A társadalmi hatások

A társadalmi hatásokat és a változás lehetséges következményeit indikátorokkal jellemezzük, de előfordulhat az is, hogy mérhető mutatók hiányában a változások hatásait adott társadalmi csoportokra vonatkoztatva közvetetten nem tudjuk kifejezni. A mesterséges intelligencia fejlődése számos közvetett indikátorra is hat, amelyek pozitív és negatív korrelációt generálnak.

A dark web fogalma gyakran összekapcsolódik az illegális tartalmak fogalmával, illetve olyan oldalakkal hozzák összefüggésbe, ahol a felhasználók tiltott árukat vagy szolgáltatásokat vásárolhatnak, adhatnak el. A dark web ugyanakkor nem feltétlenül illegális. Legális keretek között is használható az internet ezen része, sőt vannak olyan előnyei, amelyek vonzóvá teszik a használatát egyes felhasználók számára, mint például az anonimitás.

A dark web előnyei között kimutatható az információk cseréjének növekedése, amely különösen fontos olyan országok között, ahol az internet erősen korlátozott. Számos ország cenzúrázza, korlátozza az internet elérhetőségét (Kína, Oroszország, Észak-Korea, Kuba és Törökország), ha az egyes kormányok elveivel ellentétes tartalom is található rajta. A sötét web tehát lehetőséget ad az ország lakosainak, hogy számos olyan témában tájékozódjanak (azokat meg is vitathassák), amelyről az adott ország sajtójában nem jelennek meg információk. (Fórián, 2020)

A társadalmi berendezkedés, identitás, hagyomány, kultúra különbözősége okán számos országban illegálisnak számít bizonyos gyógyszerek megvásárlása, míg más országokban azok a mindennapi élet részét képezik. Az erősebb fájdalomcsillapítók és hasonló termékek beszerzése az interneten keresztül lehetőségessé válik. (Fórián, 2020)

Eszteri (2013) szerint az internet lehetőséget teremt arra, hogy a felhasználók olyan online személyiséget hozzanak létre, melynek segítségével olyan viselkedést tanúsíthatnak, amit lehet, hogy sosem tennének meg az igazi világban. Mindennapi tevékenységünk során előfordulhat, hogy nem hétköznapi dolgokat szeretnénk vásárolni. Az internet lehetőséget ad a vásárlásra, megadja azt az anonimitást, ami a bolti vagy az Amazon és az eBay platformok segítségével végrehajtott vásárlás során nem lehetséges. A veszély ugyanakkor éppen az anonimitásban rejlik, mert lehet, hogy az eladó lopott, vagy illegális eszközt/tartalmat kíván eladni, vagy egyébként nem is

rendelkezik a meghirdetett és eladni kívánt tárggyal, az internetet pénz szerzésére használja fel. (Fórián, 2020).

Az anonimitás számtalan lehetőséget teremtett: a sötét weben napi szinten látogathatunk a tiszta weben is elérhető blogokat, gaming weboldalakat, szociális médiahálózatokat és szupertitkosítással rendelkező email platformokat, amelyek közül „a ProtonMail és a MailtoTor is jóval anonimabbak, mint a Gmail és társai.” (Fórián, 2020)

Gyaraki (2021) ugyanakkor kutatásában rámutat arra, hogy a közösségi média hatása a bűncselekmények számának elkövetését kedvezőtlenül befolyásolja. Kutatása szerint az online térben a szórakozásra, ismerkedésre, társkeresésre létrehozott alkalmazások elősegítik azokat a bűncselekményeket, amelyeket az online térben, az offline térben vagy ezeket ötvözve követnek el.

Samu Nagy (2021) kifejti, hogy a dark webet az eléréséhez szükséges technológiák és titkosítási eljárások miatt nem látják a keresőszolgáltatások, nem érhető el hagyományos böngészővel. Egy speciális böngészővel tudunk hozzáférni a dark webhez, amely kezeli a WebTOR nevű hálózatot, amelyben html helyett onion kiterjesztéssel találjuk meg a weboldalakat pl. Tor Browser.

A cyberbűnözés nem csak a dark webre korlátozódik, nagy figyelmet igényel az internet általános, mindennapi használata is, hiszen könnyen internetes bűncselekmény áldozatává válhatunk.

A dark weben jelenik meg a legtöbb illegális tartalom Samu Nagy (2021) kutatása szerint az alábbi csoportosításban:

- ☐ kábítószeresek, fegyverek és hamis vagy lopott okmányok, hamis bankjegyek
- ☐ számítógépek megtámadására, feltörésére alkalmas szoftverek
- ☐ ellopott bejelentkezési adatok
- ☐ gyermekpornográf oldalak

A COVID-19 járvány hatására megjelent tételek:

- Hamis orvosi dokumentumok
- Hamis negatív tesztek
- Lélegeztető gépek
- Védettséget igazoló kártya
- Koronavírus elleni vakcina

Gyaraki (2019) véleménye szerint a (kiber)tér, vagyis a helyszín tekintetében kétféle elkövetést lehet megkülönböztetni:

- *„az internetes térben, azaz kibertérben elkövetett bűncselekmény típusaihoz tartozik, amikor sem a cselekmény, sem az elkövető nem lép ki a fizikai térbe, azaz a virtuális világban marad. Ilyen bűncselekmény a jellemzően jelszó feltöréssel vagy az információs rendszer befolyásolásával megvalósuló cselekmények, amelynek elkövetéséhez ténylegesen csak az internet, illetve a világháló szükséges.*
- *a számítástechnikai eszközök felhasználásával (számítógép, laptop, telefon stb.) az internetes hálózaton keresztül, de a valós, fizikai térben végrehajtott deliktumok, mint a*

gyermekpornográfia, a bankkártya-hamisítás stb., aminek elkövetése így egy gyermek ellen elkövetett szexuális erőszak vagy visszaélés”

A Büntető Törvénykönyvről-szóló 2012. évi C. törvény szerint bűncselekmény az a szándékosan vagy – ha e törvény a gondatlan elkövetést is büntetni rendeli – gondatlanságból elkövetett cselekmény, amely veszélyes a társadalomra, és amelyre e törvény büntetés kiszabását rendeli el. (Btk. 4. § (1))

A Btk 4. § (2) szerint társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás, amely mások személyét vagy jogait, illetve Magyarország Alaptörvény szerinti társadalmi, gazdasági, állami rendjét sérti vagy veszélyezteti.

A 2012. évi C. törvény (Btk.) rögzíti azon bűncselekményeket, melyeket a világhálón keresztül is gyakran elkövetnek a bűnözők:

- 204.§ Gyermekpornográfia
- 219.§ Személyes adattal visszaélés
- 220.§ Közérdekű adattal visszaélés
- 222.§ Zaklatás (Cyberbullying)
- 223.§ Magántitok megsértése
- 224.§ Levéltitok megsértése
- 226.§ Rágalmazás
- 226/A.§ Becsület csorbítására alkalmas hamis hang- vagy képfelvétel készítése
- 226/B.§ Becsület csorbítására alkalmas hamis hang- vagy képfelvétel nyilvánosságra hozatala
- 227.§ Becsületsértés
- 265.§ Minősített adattal visszaélés
- 360.§ Tiltott szerencsejáték szervezése
- 375.§ Információs rendszer felhasználásával elkövetett csalás
- 385.§ Szerzői vagy szerzői joggal kapcsolódó jogok megsértése
- Btk. 423. szakasza szerinti, az információs rendszer vagy adat megsértése (adatmanipuláció).

3. A kutatás adatbázisa, módszere és eredménye

A kutatás célja annak vizsgálata, hogy egy-egy adott társadalmi csoport találkozott-e már a világhálón keresztül gyakran elkövetett bűncselekményekkel, s befolyásolja-e azok megítélését az internet elterjedése.

A tanulmányhoz feldolgoztuk a jellemző KSH-adatokat, majd primer kutatást végeztünk, amelyet a könyvviteli szolgáltatók körében kérdőív formájában terjesztettünk. A kérdőívet 320 fő töltötte ki; a kitöltés teljesen anonim volt.

A kérdőív online kérdőívszerkesztő segítségével készült, az adatokat Excel formában kaptuk meg és azután értékeltük. A kérdőív kitöltése során a Likert-skálán (1-7-ig) lehetett értékelni.

1. táblázat: Az információ, kommunikáció főbb mutatóinak fejlődése

Időszak	Az információ, kommunikáció részesedése a bruttó hozzáadott értékből	Mobiltelefon-előfizetések száma 1000 lakosra	Helyhez kötött internet-előfizetések száma 1000 lakosra	Elektronikus kapcsolatfelvétel aránya a közhivatalokkal a 16–74 éves lakosság körében
2005	5,1	925	99	..
2010	5,3	1 203	204	34,3
2015	4,9	1 208	273	42,2
2018	4,9	1 211	318	52,9
2019	4,9	1 283	327	52,8
2020	5,2	1 306	338	60,3
2021	5,5	1 374	349	72,6

Forrás: A KSH 12.1.1.1 táblázat, saját szerkesztés

Az 1. táblázat szerint az információ, kommunikáció bruttó hozzáadott értékhez mért részesedése a vizsgált 2005–2021 év között lényegesen nem változott, viszont a mobiltelefon előfizetők száma jelentősen, 48,5%-kal növekedett. Az adatok szerint egy előfizetőnek több telefonja is van, ami azt jelenti, hogy adott személyek vállalati és a magánhasználatú telefonja elkülönül, illetve valószínűleg más célra (pl. kapunyitás, megfigyelés, riasztás, gépjárművédelem) más telefont használnak az emberek.

2010–2021 között az elektronikus kapcsolatfelvétel aránya 100%-kal növekedett, ezzel párhuzamosan mind a céges, mind pedig a magánlevelezések száma csökkent. A kapacitáskihasználás csökkenése elleni intézkedés számos posta bezárását idézte elő 2022-ben, egyben csökkentette a gazdálkodó szervezetek posta és papírfelhasználási költségeit is (pl. banki kivonatok nyomtatása és postázása).

2. táblázat: Internethasználók aránya [a 16–74 éves népesség százalékában]

Ország, országcsoport	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Ausztria	55	74	84	87	88	88	93
Dánia	77	88	96	98	97	99	99
Észtország	58	74	88	89	90	89	91
Finnország	73	86	92	94	95	97	97
Lengyelország	35	59	68	78	80	83	85
Lettország	42	66	79	84	86	89	91
Magyarország	37	61	73	76	80	85	89
Németország	65	80	88	92	93	94	91
Olaszország	34	51	66	74	76	78	82
Románia	..	36	56	71	74	78	84

Szlovákia	50	76	78	80	83	90	89
EU27_2020	..	67	78	84	86	88	89
Egyesült Királyság	66	83	92	95	96	97	..
Oroszország	15	49	70	81	83	85	..
Törökország	15	40	54	71	74	78	..
Kína	9	34	50	59	64	70	..
Koreai Köztársaság	74	84	90	96	96	97	..
Egyesült Államok	68	72	75	88	89	91	..

Forrás: A KSH 12.1.3.4 táblázat, saját szerkesztés

Magyarország a kezdeti hátrányt az internetfelhasználók aránya vonatkozásában ledolgozta, s 2021-ben az EU27 tagállam átlagos felhasználók arányával megegyező számadatot teljesített, amellyel számos környező volt szocialista országot megelőzött. Az internetfelhasználók arányának növekedését a szolgáltatók számának növekedése, illetve a technikai korszerűsítések tették lehetővé.

3. táblázat: Regisztrált bűncselekmények

Év	Összesen	Ebből: csalás
2010	447 186	32 137
2015	280 113	31 976
2018	199 830	19 180
2019	165 648	14 350
2020	162 416	12 026
2021	154 012	12 755

Forrás: A KSH 11.1.3 táblázat, saját szerkesztés

A regisztrált bűncselekmények száma az elmúlt évtizedben folyamatosan csökkent, ami miatt növekedett a közbiztonság. A bűnüldöző szervek létszámának, valamint a regisztrált bűncselekmények számának csökkenését az információs technológia fejlődése tette lehetővé.

4. táblázat: Regisztrált bűncselekmények

Év	információs rendszer vagy adat megsértése	információs rendszer felhasználásával elkövetett csalás	Információs rendszer védelmét biztosító technikai kijátszása	Gyermekpornográfia	Zaklatás
2018	217	1.167	4	65	2.218

2019	587	2.624	38	248	4.349
2020	830	3.400	25	270	4.744
2021	1.140	2.681	15	390	4.857

Forrás: Bűnügyi Statisztikai rendszer, <https://bsr.bm.hu/Document,saját> szerkesztés

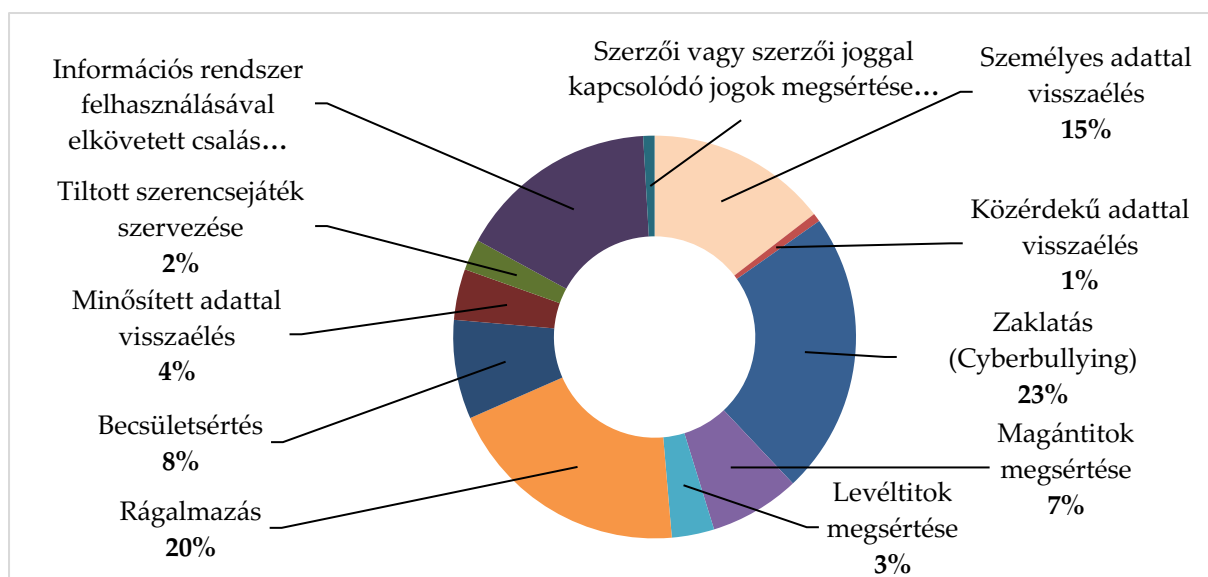
Gyakori jelenség a DDoS-támadás, ami egy olyan támadási forma, amelynek a célja az információs rendszerek, szolgáltatások vagy hálózatok erőforrásainak oly mértékben történő túlterhelése, hogy azok elérhetetlenné váljanak, vagy ne tudják ellátni az alapfeladatukat. Az ilyen elektronikus támadást intézők a jogosult felhasználókat akadályozzák a szolgáltatás igénybevételében (pl. e-mail, banki vagy egyéb fiókokhoz való hozzáféréshez, vagy a weboldal elérésében). (Nagy, 2009)

A Btk 422. § (1) bekezdése fogalmkörébe tartozik a tiltott adatszerzés (információs rendszer elleni bűncselekmény, amely a személyes adat, magántitok, gazdasági titok vagy üzleti titok jogosulatlan megismerését jelenti.

Az elkövető akkor sérti meg a rendelkezéseket, ha

- más lakását, ahhoz tartozó egyéb helyiségét vagy az azokhoz tartozó bekerített helyet titokban átkutatja,
- más lakásában, ahhoz tartozó egyéb helyiségében vagy az azokhoz tartozó bekerített helyen történeteket technikai eszköz alkalmazásával titokban megfigyeli vagy rögzíti,
- más postai küldeményét vagy egyéb zárt küldeményét titokban felbontja vagy megszerzi, és annak tartalmát technikai eszközzel rögzíti,
- elektronikus hírközlő hálózat vagy eszköz útján, illetve információs rendszeren folytatott kommunikáció tartalmát titokban kifürkészi, és az észlelteket technikai eszközzel rögzíti, információs rendszerben kezelt adatokat titokban kifürkészi, és az észlelteket technikai eszközzel rögzíti.

Az információs rendszer felhasználásával elkövetett csalás az összes regisztrált bűncselekményhez viszonyítva 1,7%, az információs rendszer vagy adat megsértése 0,7%, a felderítés hatékonysága növekedő tendenciát mutat. Sajnos a gyermekpornográfia vonatkozásában a regisztrált bűncselekmények száma alacsony, ami nem az elkövetés alacsony szintjét, hanem felkutatásának alacsony hatékonyságát mutatja.

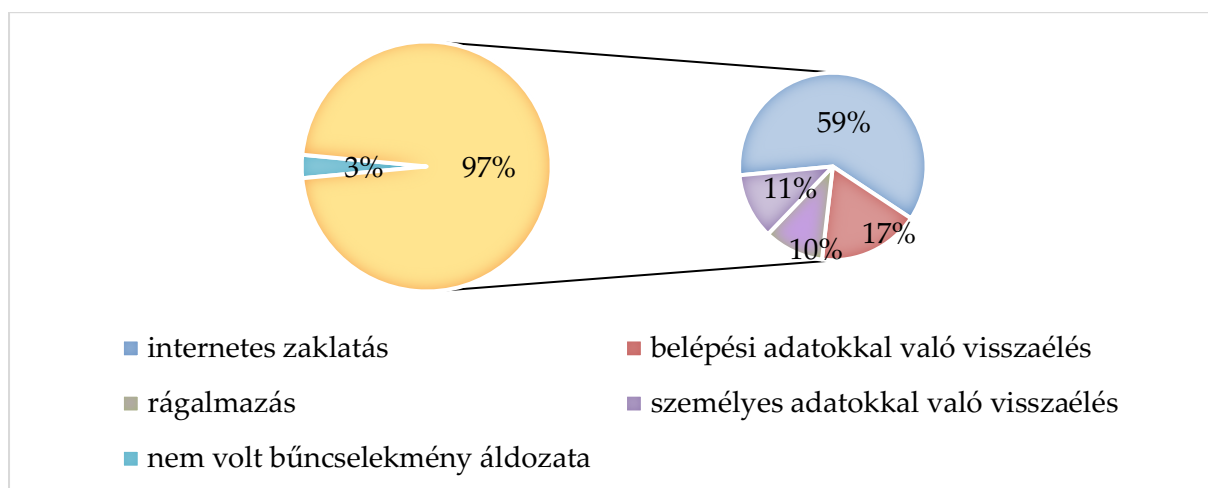

2. ábra: A leggyakoribb internetes bűncselekmények a válaszadók szerint

Forrás: saját szerkesztés, kérdőíves megkérdezés alapján

A 2. ábra a saját kutatás eredményét tükrözi, amely azt mutatta, hogy a Btk. szerinti bűncselekmények közül a kitöltők a zaklatást tartják a leggyakoribb internetes bűncselekménynek, a válaszadók 23%-a, tehát 74 fő a 7 fokozatú Likert-skála szerint értékelve adta azt a választ, hogy a cyberbullying a leggyakoribb. A 2. helyen áll a rágalmazás, majd azt követi az információs rendszer használatával elkövetett csalás.

Az anonim kitöltés olyan kérdések feltételét is megengedte, amelyet egyébként névvel nem biztos, hogy megválaszoltak volna a kitöltők. Többek között megkérdeztük a válaszadókat, hogy voltak-e már internetes bűncselekmény áldozatai.

3. ábra: A „Volt már internetes bűncselekmény áldozata?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Forrás: saját szerkesztés kérdőíves megkérdezés alapján

A válaszadók mindössze 3%-a nem volt még bűncselekmény áldozata, tehát 320 főből mindössze 10 fő válaszolta, hogy még nem volt cyberbűnözés áldozata. 189 kitöltő adta azt a választ, hogy volt már internetes zaklatás áldozata. Gyakori jelenség azonban a belépési adatokkal való visszaélés, a rágalmazás és a személyes adatokkal való visszaélés is.

4. Összegzés

A dark web egykor a hackerek, a bűnüldöző szervek és a kiberbűnözők birodalma volt. Az új technológiák, például a titkosítás és az anonimizáló böngészőszoftverek napjainkban mindenki számára elérhetővé váltak, azaz kellő körültekintéssel már nem egyértelműen csak illegális célokra használatos a sötét internet. (Kaspersky, 2020)

A dark weben is be kell tartanunk alapvető biztonsági szabályokat: (Kaspersky, 2020)

- ☐ Ne adjunk ki személyes információkat!
- ☐ Vigyázzunk a belépési adatainkra!
- ☐ Válasszuk el valós életünket a sötét online térben használttól, hogy ne lehessen beazonosítani!
- ☐ Kerüljük a fájlletöltéseket, mivel itt is jelen vannak a vírusok!
- ☐ Gyermeket ne engedjünk olyan eszköz közelébe, mely eléri a dark webet!

A kiberbűncselekmények elterjedése folyamatos kihívást jelent a társadalom, a jogalkotók és a jogalkalmazók számára egyaránt. A büntetőjogi eszközök általában kevésnek bizonyulnak a kiberbűncselekmények terjedésével szemben. A szervezett bűnözés a technikai fejlődést felhasználja, és ezzel együtt romlanak a felderítettségi mutatók. A szabályozások, a felderítési technikák egy lépéssel mindig le vannak maradva a dinamikusan fejlődő kibertérben történő bűnelkövetéssel szemben. A szabályozások nem nyújtanak megoldást a virtuális valutákból eredő potenciális kockázatok csökkentésére, ami lehetőséget kínál a kibertérben elkövetett bűncselekmények finanszírozási technikájának változására, s ezáltal a felderítési lehetőség csökkenésére.

Felhasznált irodalom

Barratt, M. (2015): *A discussion about dark net terminology. Drugs, Internet, Society.*
<https://web.archive.org/web/20160118085807/http://monicabarratt.net/?p=5999>

Davies, G. (2020): Shining a light on policing of the Dark Web: Analysis of UK investigatory powers. *The Journal of Criminal Law*, 84(5), 407–426.

Eszteri Dániel (2013): *A számítógépes bűnözés legújabb tendenciái, különös tekintettel az online közösségi tereken elkövetett visszaélésekre. Magyar Rendészet*, 55-69.

Faragó Csaba (2020): *A világháló.* Letöltve: <http://faragocsaba.hu/internet-theory>

- Finklea, K. (2017): *Dark Web*. Congressional Research Service, Washington DC, 1–19, March 10. 2017. (7-5700, www.crs.gov, R44101)
- Fórián Andrea (2020): *A web sötét oldala: a „Darknet”*. Letöltve: <https://www.seo101.hu/a-web-sotet-oldala-a-darknet/>
- Gibson, W. (1984): *Neuromancer (1984) / Neurománc* (1992, ford.: Ajkay Örkény), (a trilógia I. kötete)
- Gyaraki Réka Eszter (2019): *A számítógépes bűnözés nyomozásának problémái*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolája, Disszertáció.
- Gyaraki Réka Eszter (2021): A közösségi média hatása a kiberbűncselekmények elkövetésére. *Magyar Rendészet*: 2, 67–82., <http://hdl.handle.net/20.500.12944/16626>
- Kaspersky (2020): *What is the Deep and Dark Web?* Letöltve: <https://www.kaspersky.com/resource-center/threats/deep-web>
- Mezei Kitti (2022): *A kiberbűnözés aktuális kihívásai a büntetőjogban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.
- Nagy Zoltán András (1999): A számítógépes környezetben elkövetett bűncselekmények kodifikációjáról, de lege lata – de lege ferenda. *Belügyi Szemle*, 1999/11., 16–27.
- Nagy Zoltán András (2014): Tiltott adatszerzés és az információs rendszer elleni bűncselekmények. In: Tóth M. – Nagy Z. A. (szerk.): *Magyar Büntetőjog: Különös rész*. (XLIII. fejezet). Budapest: Osiris Kiadó, 2014, 594–595.
- Oppong, T. (2020): *The Iceberg Illusion: The hidden logic of success*. Letöltve: <https://www.theladders.com/career-advice/the-iceberg-illusion-the-hidden-logic-of-success>
- Pergel Józsefné (2001): A számítógépes csalás és egyéb számítógépes bűncselekmények. *Statisztikai Szemle* 79. évfolyam 9. szám, 763–775.
- Samu Nagy Dániel (2021): *A sötét web*. Országgyűlés Hivatala infojegyzet 2021/14., 2021. április 16. Letöltve: https://www.parlament.hu/documents/10181/39233854/Infojegyzet_2021_14_sotet_web.pdf/552725b6-8825-da0b-8560-5e1ead15f1a0?t=1618556841167
- Sorbán Kinga (2015): Az informatikai bűncselekmények elleni fellépés nemzetközi dimenziói *THEMIS: AZ ELTE ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA ELEKTRONIKUS FOLYÓIRATA* 13:1, 343–375.
- Szóka Károly (2018): Controlling elvárások és változások az Ipar 4.0-val összefüggésben. *CONTROLLER INFO* 6:3, 34–37.
- Szóka, K.; Kovács, B. (2019): Controlling as Driving Force at Today's Dynamic Changing Companies. In: Rotschedl, Jiri; Holman, Martin, *Proceedings of the 47th International Academic Conference*, Prague, Prága, Csehország: International Institute for Social and Economics Sciences (IISES), 92–100.

VÁLSÁG – FENNTARTHATÓ A FEJLŐDÉS?

Válság és fenntartható fejlődés kérdései

Holmár Krisztina

mestertanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest

Holmar.Krisztina@tpfk.hu

Gyulaffy Béláné Dr. Berényi Mária

emerita főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest

mgylaffy@gmail.com

Absztrakt

A válság kialakulása szinte mindig azonos rendszerben történik, mégis lényeges eltérés van az egyes időszakok válságai között. Ennek magyarázata, hogy az új válság kialakulása más fejlődési időszakban történik. Maga a válság nagyon súlyos nehézségeket okoz a gazdaság szereplői számára, mégis azt kell mondani, hogy lényeges változásokat, egy új fejlődési időszak lehetőségeit hozza a szükségszerű intézkedések okán.

Kulcsszavak: válság, pénzügyi buborékosodás, hitelfinanszírozás, környezeti problémák, fenntartható fejlődés

Abstract

The emergence of a crisis almost always follows the same pattern, yet there are significant differences between crises in different periods. This is explained by the fact that the new crisis occurs in a different period of development. The crisis itself causes very serious difficulties for economic actors, but it must be said that it brings about substantial changes and the possibility of a new period of development, because of the measures that need to be taken.

Keywords: Crisis, Financial bubbles, Credit financing
Environmental problems, Sustainable development

“Never waste an opportunity offered by a good crisis.”

Niccolò Machiavelli

(1469. május 3. Firenze – 1527. június 21. Firenze)

Bevezető gondolatok

A válság kialakulása mindig hosszú folyamat eredménye, melyet a cselekvő, saját érdekeit érvényesítő ember az általa meghozott döntéseivel mozdít elő. A válság tehát nem önmagából ered, hanem a cselekvő ember tevékenysége okán jelenik meg. A folyamatban részt vevő ember ugyanis a munkamegosztás különböző szintjein hozza meg a rendelkezésére álló lehetőségek figyelembevételével a döntéseit. Ezek a döntések hatással bírnak a gazdaság többi szereplőjére, azok döntéseit alakítani fogják. Minden gazdaságban előfordulnak gazdasági nehézségek, de ezek az esetek nagy számában kezelhetőek, nem fejlődnek a válság szintjére. A kezelt gazdasági gondok visszaállítják a gazdaság megfelelő működését, amelyek az egymással szoros kölcsönhatásban működő gazdasági tevékenységek formájában, a lehetséges kitörés, azaz a tovább fejlődés irányában hatnak.

A gazdaság a versenyen alapul, ezért a fejlesztés, az innováció teszi lehetővé a piaconmaradást, esetleg egy jelentősebb piaci szegmens megszerzését. A megmérettetés mindig a piacon történik, ahol a piac résztvevői a cég tevékenységét a kereslet középpontjába állítják, azaz hosszú távú értékesítési lehetőség esetén a cég képes lesz talpon maradni még nehéz gazdasági időszakot tekintve is. A rövid távra tervezett gazdasági, piaci tevékenység csak tiszavirág életű cégtevékenységet tesz lehetővé, a cég gyorsan elbukik a piaci versenyben.

Minden válság időszaka kíméletlen piaci versenyt hordoz, bekövetkezik a természetes szelekció. Amennyiben a cég tőzsdére nem bevezetett, egyszerűen befejezi a működését és nem lesz a továbbiakban a piac szereplője. Amennyiben a cég a tőzsdére bevezetett, a vállalat értékelését a tőzsde látja el folyamatosan és az értékpapírok (részvények, kötvények) *árfolyam* (*P*) alakulásával informálja a környezetet a cég működéséről. Az árfolyam egy összesítő piaci mutató, úgy is mondhatnánk, hogy egy „esszencia”, amely a cégre vonatkozóan minden lényeges információt egyetlen adatba sűrít. Fontos figyelni arra, hogy mikor vezették be a tőzsdére az adott cég értékpapírját és hogyan alakult a kereskedelme. Az *árfolyam-hozamindexek* – a releváns árfolyam- és hozam adatok speciális összegzésével – a piacok (pénzügyi eszközök) aktuális állapotáról, illetve változásáról adnak tájékoztatást. A cég megítélésénél segítséget jelentő, a tőzsdei elemzés/értékelés egyik gyakran alkalmazott fundamentális mérőszáma a *P/E¹ mutató* (Price to Earnings ratio), azaz az árfolyam-nyereség arány, mely a cég adott időpontbeli tőzsdei megítélését mutatja. Arról informál, hogy a befektetők egy vállalat adott időszaki nyereségének hányszorosaért tudják megvenni az adott vállalat részvényét. Leegyszerűsítve azt

¹ E (EPS – Earnings per Share): egy részvényre jutó nyereség

mondhatjuk, hogy magas érték esetén a befektetők a jövőben nagy növekedésre számítanak (a részvény drága), alacsony érték esetén pedig a vállalat jövőbeni eredményeinek stagnálására, csökkenésére számítanak (a részvény olcsó). Ez utóbbi az adott részvény alulárazottságát, a magasabb P/E érték pedig a túlárazottságot jelentheti (pl. a technológiai iparágban a nagy növekedési potenciállal rendelkező, de még alacsony profitot termelő vállalatok részvényeinek piaci ára magas, míg a jelenleg termelt nyereségük alacsony – sok befektető mégsem gondolja, hogy túlárazottságról lenne szó, mivel a részvények árfolyama már tartalmazza a jövőbeni nagy növekedést).²

Az alulértékeltség vagy a túlértékeltség megjelenése egy, de még inkább többféle részvény esetén egy új, alakuló válság lehetőségét is előre vetítheti. A befektetők számára – a fenti mutató és egyéb feltételek ismeretében is – a részvény(ek) kiválasztása nagy odafigyelést igényel, alaposabb elemző munkával célszerű adott céget megismerni (érdemes figyelni a cég működése, teljesítménye, pénzügyi helyzete és ezek változása mellett a versenytársak tevékenységét, a különböző előrejelzéseket stb.).

„Akinak sok pénze van, annak lehet spekulálni,
akinek kevés a pénze, annak nem szabad spekulálni,
akinek pedig egyáltalán nincs pénze, annak muszáj spekulálni.”

André Kostolany

(1906. február 9. Budapest – 1999. szeptember 14. Párizs)

1. A válság kialakulása

Szó esett már arról, hogy **minden gazdaság élő szervezetként működik**, mivel a döntéseket emberek hozzák, a döntések következményei pedig megjelennek a piacon és esetenként összegződve további változ(tat)ásokat hoznak. **A döntések lehetnek magas vagy alacsony kockázatúak, ám előfordulhatnak kockázatsemleges megoldások is** (ilyen a megvalósító szemszögéből az *arbitrázs*³, amely azonban a piacon meglehetősen jelentős mozgásokat eredményezhet a kiegyenlítődés irányában⁴), de bármilyen döntés születik, mindig változnak a piaci feltételek.

² A P/E mutató hátránya azonban, hogy alkalmazásával nem lehetséges a veszteséges vállalatok összehasonlítása és nem szolgáltat információt arról, hogy az adott vállalat a nyereséget milyen tőkeszerkezet mellett érte el – a mutató könnyen jobbnak jelezhet egy eladósodott vállalatot, egy kisebb nyereséget termelő, de önfenntartó vállalatnál. Továbbá megjegyzendő, hogy mivel a különböző szektorokban tevékenykedő vállalatok esetén teljesen eltérő is lehet a jövedelmezőség, így érdemes azonos szektorban működő vállalatokat összehasonlítani.

³ *Hogyan lehet kockázatmentes profitra szert tenni?* Különbözeti arbitrázssal például, azaz egyidejű vétellel és eladással, így az idő múlása nem befolyásolja az ügylet eredményét.

⁴ Az arbitrázs jótékony hatása, hogy összehangolja a földrajzilag távol eső piacok árfolyamalakulását, ezzel egységesíti, egy nagy piaccá formálja azokat.

A piac résztvevői lehetnek valós, azaz effektív ügyletet lebonyolítók, de lehetnek fedezeti ügyletkötők (*hedgerek*⁵), valamint spekulánsok (*traderek*) is. A spekulánsok olyan résztvevői a piacnak, akik a rendelkezésükre álló (vagy rövid távra hitelként megszerzett) pénzt szeretnék megsokszorozni (árfolyamkockázatot vállalnak nyereségszerzés céljából). A tőzsdén a spekulációs nyereség elérésére játzókat két csoportba szokás sorolni: hausse-spekulánsok (bullok) és baisse-spekulánsok (bearek). A piacon valójában egy hossz- és egy bessz-spekuláns tud ügyletet kötni egymással; akinek bejön a várakozása, az nyert, a másik pedig veszített. A spekulánsok léte teremti meg a piaci likviditást, amely egyúttal azt jelenti, hogy jelentősebb összegű vételt vagy eladást lehet lebonyolítani veszteség nélkül; a spekulánsok mindig hajlandóak venni vagy eladni, ha a várakozásaik szerint nyereséget lehet elérni.

A spekulánsok tehát – egyéni gazdagodásuk érdekében – információ-előny megszerzésére törekednek (tisztességes és sajnos nem tisztességes eszközök felhasználásával is), amely más kereskedőkkel szemben kedvező helyzetbe hozza őket a tevékenységük során. Kihasználhatják a nehéz helyzeteket, például az áruhiányt, esetenként akár mások kiszolgáltatottságát is adott piaci körülmények között. Említést kell tenni arról is, hogy **a szelektálás az egyik fontos következménye a válságnak:** a spekuláns ezzel a kíméletlen megoldással segíti a piac hatékonyabb működését, mivel a kereskedelem rendszerében csak a legrátermettebbek, legfelkészültebbek maradnak versenyben.

Szokták mondani, hogy „két ösvény vezet a meggazdagodáshoz”. Az egyik jár a zsenik, akik korábban nem létező módszerek alkalmazói; a másik ösvény vándorai az „elemző készséggel megáldott mesteremberek”, akik nem találnak ki semmi újat, de kitűnő érzékkel ismerik fel a profitot hozó módszer(ek)e)t és kellő szakértelemmel, kitartással érik el céljukat.

A múlt század első felének magyar származású pénzügyi zsenije, spekulációs művésznak nevezhető kereskedője *André Kostolany* volt. Tőzsdepszichológia című művében fogalmazta meg, hogy sok esetben a piac fő irányzataival szemben végezte spekulációs műveleteit – „ő találta fel, miképp lehet pénzt csinálni a mindenki más által értéktelennek hitt értékpapírokból”⁶ –, és bár nem képezte egyéni megfontolásának tárgyát, segítette ezzel a gazdaság megfelelő irányba terelését is. (Kostolany 1992)

⁵ A hedgerek a biztonságot helyezik előtérbe, a kockázat csökkentésére, a veszteség elkerülésére törekednek.

⁶ 1946-ban például német birodalmi kötvényeket vásárolt, az ezer frankos névérték egynegyedéért. Ezeket az ún. Young-kötvényeket a német állam 1930 körül bocsátotta ki különböző valutákban. A háború után a kötvények forgalma elenyésző lett, a bizalomhiány töredékére apasztotta értéküket. Ekkor jött Kostolany és bevásárolt a régi papírokból. „Meg voltam győződve arról, hogy Németország újra talpra áll” – nyilatkozta és a befektetése több ezerszeres hasznot hozott. De hasonló tranzakcióként említhető az orosz cári kötvények megvásárlása is, amelyek a Gorbacsov-éra alatt érlelték be gyümölcseiket.

Más spekulációs feltételekkel dolgozik a század második felének legjelentősebb spekulánsa, *Soros György*⁷, aki rövid lejáratú hitelek felhasználásával (tőkeáttétellel) és hedge fundok⁸ működtetésével végzi tevékenységét nagyon eredményes módon, ám szükség esetén másnak is segítséget adva.

A tőzsdén fontos szerepet játszik a *szerencse* is, de természetesen nem minden esetben a legfontosabb. A piacon tudatosan dolgozó kereskedők alapos elemzést követően döntenek a rendelkezésre álló pénz elköltéséről, mégis előfordul, hogy egy kedvezőnek látszó időszakban a könnyű pénzszerzés érdekében feladják a biztonságosabb befektetés lehetőségét, és nem kellő mértékben figyelnek a kockázatra. Az ember szerzési vágya felülírja a megfontolt cselekvést. Ezek a lépések hozzák felszínre a változás lehetőségét, felgyorsulását és esetenként súlyos következményeit.

Amikor egy kedvező lehetőség a köztudatba kerül, emberek tömegei törekednek ennek kihasználására. Az adott termékre, szolgáltatásra óriási keresletet támasztanak. A keresett termék/szolgáltatás ára/árfolyama gyorsan változik, hirtelen emelkedés jelentkezik, **érvényesül a bika piac kialakulása**, amely a befektetőknek gyors meggazdagodást ígér. El fog jönni azonban a kijózanodás időszaka, **amikor a befektetők rádöbbennek, hogy a termék/szolgáltatás ára/árfolyama olyan magas, hogy a piac túlértékelttsége jelentkezik**, és sokan megrémülnek a lehetséges veszteségtől. A bennfentesek és a jó szimatúak ekkor már eladnak (shortolnak), az árak/árfolyamok lefelé indulnak. Rövid időn belül bekövetkezik, hogy **a piac minden szereplője eladni próbál, így gyors, esetenként végzetes mértékű árzuhanás következik be, ami tőzsdekrach megjelenését eredményezi.**

A piac szereplői mellett az adott ország(ok) pénzügyi és kormányzati szervezetei sem tétlenkednek. Próbálnak olyan intézkedéseket hozni, amelyek adott gazdaság működését védik, működési képességét fenntartják. **A modern időszakban nagy nehézséget jelent azonban, ha a bankok a hitelezés területén nem kellő szigorral lépnek fel, és lehetőség adódik olyan hitelfelvételekre, amelyeket spekulációs céllal tudnak befektetni.** Ezen összegek esetében a visszafizetés és a kamatfizetés sem biztosított, ami adott ország esetében súlyos pénzügyi következményeket eredményez.

⁷ Schwartz György (1930. augusztus 12. Budapest –) magyar születésű amerikai üzletember és filantróp, közgazdász, a reflexivitás közgazdasági elméletének kidolgozója.

⁸ A hedge fund – elnevezése a piaci, szisztematikus kockázattal szembeni lefedettségre utal – egy kevésbé szabályozott befektetési alap, amely egyedi és igen kockázatos befektetési stratégiákat tud megvalósítani. Magyar fordítására nincs egységesen elfogadott kifejezés: fedezeti alap, árfolyamkockázati alap.

2. Pénzügyi válságmodellek

Pénzügyi válság alatt – a szakirodalom nyomán – alapvetően a valutaválságot értjük, amikor egy ország fizetőeszköze rövid időn belül jelentősen veszít értékéből és bekövetkezhet valuta-összeomlás vagy valutaleértékelés, de beszélhetünk inflációs, bank- és adósságválságról is.

A pénzügyi válságok tipikus folyamata adott ország esetében a következő egymást követő jellemzőkkel, illetve eseményekkel írható le:

- 1) A válság bekövetkezését eredményező gazdasági/pénzügyi piaci események, pl.:
 - rosszabbodó makrogazdasági fundamentumok (pl. magas államadósság)
 - fertőzés (más országokban kitört pénzügyi válság átgyűrűző hatása)
 - spekulációs támadások az ország pénz- és tőkepiacai ellen
- 2) Tőkekiáramlás (befektetők vagyonkimenekítése)
- 3) Leértékelődési nyomás a valután, kamatlábak növekedése
- 4) Emelkedő állami/vállalati/lakossági adósságszolgálat, finanszírozási problémák
- 5) Vállalati csődök a kereslet csökkenése miatt, bankcsődök a lakosság fizetőképességének gyengülése miatt, makroegyenlegek hanyatlása, pl. lassuló növekedés, gazdasági visszaesés, munkanélküliek számának emelkedése, az államháztartás hiányának növekedése)
- 6) Vagyonkimenekítés fokozódása, a folyamat újra indulása!

Hyman Minsky amerikai közgazdász 1964-es válságmodellje a pénzügyi válságok hét szakaszát különbözteti meg:

1. Exogén (külső) sokk/változás, amelynek hatására a gazdasági szereplők profitváromlása nő, új(abb) beruházások és fejlesztések megvalósítására sarkallva
2. Áremelkedés a piaci kereslet erősödését eredményező spekulatív szereplők megjelenésével
3. Extenzív hitelezés pénzügyi innovációk által (túlhitelezés egyre magasabb megtérülésű/kockázatos hitelekkel)
4. Túlkereslet és tőkeáttétel növekedése a reáleszközök árának emelkedését előidézve
5. Buborék keletkezése az újabb piaci szereplők nyereségrealizálási vágyából táplálkozva
6. Csúcspont (eufória): nyereségrealizálás a spekulatív szereplők ellentétes piaci mozgásával (eladások)
7. Kijózanodás: hirtelen árzuhanás és a buborék „kipukkanása”

A válság után jelentős tőkevesztés következik be, zuhannak a tőzsdei árfolyamok, ingatlanárak, valamint termelőkapacitások mennek tönkre és zárnak be. A felesleges

kapacitások megszűnése után az egyensúly lassan helyreáll, és lehetővé válik egy új ciklus indulása.

A pénzügyi válságok nemzetközi szakirodalma folyamatosan fejlődik, ahogy maguk a krízisek is változnak. Az ún. három generációs valutaválság-modelles családon belül az *első generációs pénzügyi válságmodellek* a feltörekvő piacok első nagy valuta- és fizetési mérleg válságára (1970-es és 1980-as évek) adnak magyarázatot. Rögzített árfolyamrendszerben ugyanis a folyó fizetési mérleg nem jelzi, hogy az árfolyam tartósan fenntartható-e. A beáramló tőke egy ideig finanszírozza a folyó fizetési mérleget, de amikor ez kezd mérséklődni, a jegybank már csak leértékeléssel tudja fenntartani a rögzített árfolyamot. A piaci szereplők – felismerve, hogy ez a devizatartalékot csökkenti és el is apaszthatja – egyszerre akarják eladni rögzített árfolyamon a hazai fizetőeszközt devizáért. Beindul a spekulációs támadás, elfogy a devizatartalék és a jegybank a rögzített árfolyam feladására kényszerül alacsonyabb szinten történő rögzítéssel, valutaleértékeléssel vagy lebegő árfolyamrendszer bevezetésével. (Krugman 1979)

A *második generációs válságmodellek* az 1990-es évek valutaválságaira szolgálnak magyarázattal. A támadás célja ezekben is az árfolyam feladása, melynek okai között – a fundamentális tényezők mellett – a pénzügyi piaci (rövid távú) spekuláció áll. E modellek már hangsúlyt helyeznek a piaci szereplők viselkedésére is. A válság kialakulásának oka a kockázati megítélés hirtelen megváltozása, melynek következtében elindul egy pánikreakció, önmagában kiváltva egy válságot: a piaci szereplők tartva az adott valuta leértékelődésétől, eladják eszközeiket, nem újítják meg a hiteleket (valutamenekülés).

Az első és a második generációs válságmodellek szerint az alapvető fundamentális gyengeségek (pl. magas költségvetési deficit) védtelenné teszik az országokat a spekulatív támadásokkal szemben, és visszafogják a hatóságok képességét a valuta megóvására.

A *harmadik generációs válságmodellek* az 1990-es évek elején kirobbant akkori európai árfolyammechanizmus⁹ tagországainak válságait magyarázza. Újdonság az állam szerepének megjelenése, középpontjában a kormány, monetáris hatóság választási kényszere áll (mérlegek konszolidálása, hitelfelvétel, kamatemelés). A spekuláció az információs aszimmetriából fakad (a piaci szereplők nem tudják előre az irányító szervek döntéseit), a befektetők nemcsak egymás reakcióit figyelik, hanem mérlegelik, hogy mit léphet az állam. A kormányzat, jegybank várható viselkedésére, a védekezés lehetőségeire, költségeire, előnyeire és hátrányaira fókuszálnak, feltételezve a rögzített árfolyam feladását, ha a megvédés költségei túl magasak. (Szűcs 2005)

⁹ ERM: European Exchange Rate Mechanism

3. Összehasonlító értékelés

A válság kialakulása szinte mindig azonos mintát követ. Minden válság során legalább az egyik esemény előfordul a következők közül:

- jelentős változás az eszközárakban,
- hitelezési dinamika jelentős elmozdulása,
- kiterjedt mérlegproblémák (államháztartás, fizetési mérleg),
- pénzügyi közvetítőrendszer erős zavarai,
- kormányzati intézkedések a válságkezelés kapcsán.

Mivel azonban az új válság kialakulása más fejlődési időszakban megy végbe, lényeges eltérések is lehetnek az egyes időszakok válságai között, így érdemes egy összehasonlító táblázatot készíteni és a klasszikus elemeket összevontan megjeleníteni.

A következő táblázat lehetőséget ad az első modern pénzügyi krízis (1636-37) és a 2008-09-es válság közötti időszak főbb válságjellemzőinek áttekintésére.

1. számú táblázat: A világ legnagyobb hatású válságai

<i>Megnevezés</i>	<i>Holland tulipánmánia (1636-37)</i>	<i>Első globális tőzsdekrach (1857)</i>	<i>Második globális válság (1873-76)</i>	<i>Nagy gazdasági világválság (1929-33)</i>	<i>Az 1970-es évek válságsorozata</i>	<i>Újabb globális pénzügyi, gazdasági válság (2008-09)</i>
<i>Változás és Piac (Felértékelődés)</i>	Európában (és a tőzsdén is) megjelenik a tulipán, Élenkülő kereskedelem hatására folyamatos árnövekedés	Az iparosodás forradalma, Technológiai fejlődés (pl. gőzgép, gőzhajó, vasútépítés, távíró), Gazdasági teljesítmény növekedése	Új technikai eljárások a nyersvas és acél előállítására, Gazdasági teljesítmény növekedése	Floridában ingatlanvásárlási hullám, Magánemberek is belépnek a részvénytőzsdére	Olajbányászat, autógyártás, Arab országok olajpénzügyi blokkja IMF/Világbank útján a világgazdaságba	FED (amerikai központi bankrendszer) alacsony alapkamata következtében kedvező hitelek
<i>Hitelezés és Piac (Eufória)</i>	Hitelkapcsolatokra épülő kereskedelem, Spekuláció erősödik, Túlértékelt piac, 1636. Árműködés	Gyors (nemzetközi) áru-, tőke- és információáramlás	Ipar, kereskedelem szárnyal, Tőzsdei spekuláció erősödik	Piaci fellendülés, Építkezési hullám, Spekuláció	Kedvező hitelek, Hiteltúlkínálat, Negatív hitelkamatlábak, '70-es évek: fix kamatozás	Sok országban felfutó jelzáloghitelezés, Hitelek értékpapírosítása

Változás és Piac (Leértékelődés)	1637. Opciók rendelet, Spekulációs pozíciózárások (shortolás), Zuhanó árak	Eladatlan kávé, cukor és nyersanyagok, Az orosz gabona megjelenésével eladatlan amerikai gabona, Zuhanó árak, Váltóforgalom összeomlása	Ipari túltermelés Európában, Beruházás, fogyasztás csökken, Zuhanó árak	Túltermelés, A külföldi követények vásárlása csökken, 1925-ben az árművekedés megáll, 1926. Miami hurrikán, 1928. Okeechobee hurrikán, Részvényárfolyam / -index zuhanás	Olaj-, nyersanyagárrobbanás (a háborúk következtében), Infláció, '80-as évek: lebegő kamatozás USD-hez igazítottan, Eladósodás, Fizetési mérleg nehézségek	Subprime (másodrendű) hitelek, 2006-tól akadozó hiteltörlesztések, Banki likviditási gondok, Ingatlan túlkínálat
Válság	Hitelképeség átmeneti elvesztése, Fizetési hajlandóság csökkenése, DE! általános gazdasági összeomlás nem volt	Tőzsdeválság, Hitelválság, Kereskedelmi krízis, Létfenntartási krízis, DE! gyors kilábalás	Tőzsdepánikok, Leginkább az USA-t és Németországot sújítja, Sztrájkok és zavargások, Csaknem 1 évtizedes recesszió	1929. október 24. New York-i tőzsdekrach, Túltermelési és bizalmi válság	Kereskedelmi lassulás, Adósságválság (új hitelekkel rendezik a régi hiteleket – adósságspirál)	Tőzsdeválság az ingatlankrízisből, Hitelválság, Kereskedelmi lassulás, Ipari termelési krízis (autóipar)

Forrás: Saját szerkesztés

A táblázat az elmúlt évszázadok hat legjelentősebb válsága kapcsán fűzi fel lényegre törően – azonos struktúra alapján (változás és piaci felértékelődés, eufória, piaci leértékelődés és válságkövetkezmények) – a megfigyelt/bekövetkezett azonos és eltérő válságjellemzőket. Megmutatja a piaci instabilitás, a tőzsdei buborék kialakulásának és a csordaszellem működésének főbb kiváltó okait, melyek következménye minden esetben többrétű egyensúlytalan helyzet kialakulása, azaz a válság.

A táblázatban összegyűjtött, illetve kiemelt válságinformációk alapján egyértelmű a következő gondolatsor:

- **Minden válság**
 - ❖ **az ember nem megalapozott vagy saját érdekeit szolgáló döntéseinek következtében alakul ki**
 - ❖ **maga a válság súlyos nehézségeket okoz, mégis lényeges, előremutató változásokat hoz és új fejlődési időszak lehetőségeit hordozza magában**
- **Minden válság esetében egyértelműen kirajzolódik, hogy**
 - ❖ **az újdonság mindig befektetésre ösztönöz**
 - ❖ **az egyéni döntések jelentős tömegben ugyanazokat a jelenségeket használják ki**
 - ❖ **emberi nehézségek vagy természeti csapások nehezítik meg a rendezést súlyos következményekkel**

4. Merre tart ma a világ?

A kapitalizmus általános válságára jellemző feltételsor mellett fontos említeni, hogy az utóbbi években felgyorsult folyamatok nem minden esetben hozzák a korábban megismert teljes kialakulási sort. Gyorsan változik a technológia, a piac, a gazdasági környezet, az információáramlás módja és technikái, így a korábbi minta nem mindig követhető.

Tanulmányunkban a továbbiakban *Farkas Péter akadémikus válságosztályozását alkalmazzuk*, mivel az utóbbi időszakban a gazdaság és a társadalom szinte minden területén súlyos nehézségek jelentek meg. A csoportosítás és a történelmi ismeretek figyelembevételével a következő csoportokba sorolhatók a válságok (Farkas 2009):

1. *Klasszikus gazdasági ciklusokra visszavezethető válságok.*¹⁰ A klasszikus kapitalizmus válságelmélete kapcsán a gazdasági fejlődés ciklikussága figyelhető meg. A megélénkülés, fellendülés szakaszban eufória jellemző. A piac szereplői óriási összegeket fektetnek be a termelés növelése, az új technológia jobb kihasználása érdekében. Nem kétséges, az új felfedezések fejlődési előnyt, originális innovációt hoznak a gazdaságba. A haszon extraprofitot is tartalmaz. A növekvő termeléssel azonban telítődik a piac, lanyhul a kereslet, és a korábbi eufória átcsap depresszióba, majd válságba. Jelentős a tőkevesztés, a piac szereplői közül a kevésbé alkalmazkodóképességűek szelektálódnak, a megmaradók megerősödnek és újraindul az egész folyamat, mert az egyensúly helyreáll. Fontos következmény, hogy a nem korszerű tevékenységek megszűnnek (esetenként súlyos emberi tragédiákkal terhelve), de a gazdaság egészének kedvező fejlődési irányt ad a változás: új típusú vállalkozások, esetenként zöldmezős, korszerű termeléstechológiát alkalmazó üzemek jönnek létre, melyek az adott kor sajátosságait mutatják.

2. *Globális világválság.* A monopolkapitalizmus¹¹ időszakában a világválságok az előbbi klasszikus válsággal szemben sokkal súlyosabbak, kiterjedtebbek, és korszakhatárként jelenhetnek meg. Igen fontos változásokat hozhatnak, esetenként megfordíthatják az addigi tőkés fejlődés jelentős területeinek folyamatait. Ilyen lényeges korszakhatárként működött az 1929-33-as világgazdasági válság is. A korszak változását jellemezte, hogy a kialakuló finánc-tőke a megvalósuló kereskedelmi, gazdasági és társadalmi kérdések tekintetében új szabályozási feltételeket igényelt. A pénzügyi kérdésekre koncentrálna érdemes ezt a kérdéskört áttekinteni. A kialakuló válság kezdetben túlermelési válságként jelentkezett, majd a nem biztonságos fizetési feltételek okán kialakult a bizalmi válság, míg végül az agrárterületek válsága is bekapcsolódott. Ez a mély és sok területet érintő válság felvetette annak igényét, hogy próbálják a legjelentősebb feltételeket alapos megoldásokkal rendezni. A pénzügyi területet tekintve az 1930-31-es években indult a jelentős szabálmódosítás. Felsorolásképp ez a következőket jelentette: bevezették a kötött devizagazdálkodást, amelynek keretében deviza(fő)hatóságok kezdték meg működésüket a biztonságos kiegyenlítés megteremtése érdekében. Pontosították, illetve megkötötték a nemzetközi csekkegyezményt és váltóegyezményt. A fizetés biztonsága érdekében létrehozták az akkreditívot,

¹⁰ Kondratyev-ciklusok: 1) 1770-1830: gőzgép alkalmazása; 2) 1830-1870: vasútépítés és gazdasági hatása; 3) 1870-1930: elektromosság és nehézipar; 4) 1930-1970: olajbányászat és autógyártás; 5) 1970-2010: információs és kommunikációs technika; 6) 2010-20xx: nanotechnológia, informatika

¹¹ A kapitalizmus fejlődése utolsó történelmi szakaszában kialakult formája, amelyben a termelés és a tőke koncentrációja következtében a szabad versenyt a nemzetgazdaság legfőbb területein a monopóliumok uralma váltja fel a XIX. század végén és a XX. század elején.

mint sajátos fizetési módot, amelynél nem az áru érkezése, hanem a hiánytalan okmányok benyújtása a fizetés feltétele. További rendkívül fontos szabályozást a nemzetközi kereskedelem igényelte, amelynek kapcsán kidolgozták az INCOTERMS-t¹², azaz a Nemzetközi Kereskedelmi Feltételek szabályait. Fentiek mellé az USA kidolgozta a New Deal programot, amely állami szerepvállalást jelentett meg a piaci egyensúlytalanságok kezelése céljából, sok új jogszabály született és módosult. Ezek együttesen hozták létre a válság kezelésének feltételeit, viszonylag hosszú időre (még a háború időszakára is) sikerült a legfontosabb kérdéseket, problémákat orvosolni.

3. *Csomópontválság.* A jelen időszak a globalizált világ, a világrendszerű együttműködés jellemzőit mutatja. A csomópontválság *a transznacionális kapitalizmus válsága*, amely szerkezeti válság. Az ilyen körülmények között kialakuló válság, amely minden területre kiterjedhet a korábbi válságformáknál súlyosabb kérdést vet fel, mert megkérdőjelezi az addig működő kapitalista rendszer működésének megfelelő voltát. Felveti az eddig regnáló gazdaságműködési rendszer újragondolását, átalakítását. A jelen időszak globalizált együttműködése, a liberalizálás megkönnyítette a spekulációt, segítette ezt az Internet működése, és fontos feltételként jelent meg, hogy a műveletek mögött nem mindig volt/van valós teljesítmény, ezért létrejöhet (létre is jön) a buborékosodás. Ez a folyamat *John Maynard Keynes* angol matematikus és közgazdász szerint teljesen elfogadható, hiszen a gond csak akkor jelentkezik, ha a buborékosodás felemésztí a beruházást.¹³ Amennyiben a buborék (amely folyamatosan keletkezik) túl nagyra nő, azaz a termék értéke fölé nő, sokan megriadnak, és eladásról döntenek, amelynek tömeges megjelenése a buborék kipukkanásához vezet. Ez tulajdonképpen a válság megjelenése. Mivel a buborék kipukkanása jeleníti meg a válságot, ezért érdemes említés szintjén a buborékosodás szakaszait megismerni *Niall Ferguson* skót-amerikai történész értékelésében, amely az új feltételek felé való elmozdulás, az emelkedő árak, árfolyamok okozta eufória, a könnyű pénzszerzés lehetősége, azaz a mánia, a nyugtalanság megjelenése (a bennfentes kereskedő, illetve a „jó szimatú” magánbefektető elad), és végül a fordulat, ami zuhanó árakban nyilvánul meg. (Ferguson 2016) Segíti a döntéseket az aszimmetrikus információk, a szabad tőkemozgások és a könnyelmű hitelezés megjelenése.

A jelen időszakban sokféle feszültség alakult ki a világgazdaságban. Ha a legfontosabb feltételeket figyeljük meg, akkor **a gazdasági, társadalmi és a környezeti feltételek változása okozza a legsúlyosabb nehézségeket.** Vannak

¹² INCOTERMS: International Commercial Terms

¹³ Keynes azonban azt is mondja, hogy a válság kezelése állami megrendelésekkel enyhíthető, de az ő tapasztalata a monopóliumok időszakára jellemző, nem a transznacionális cégkapcsolatokkal rendelkező világra, ám ez a javaslat minden feltételrendszerben megállja a helyét.

olyan jellemzők, ahol ennek a három feltételnek az együttese jelenik meg egyszerre, ezért nem választottuk szét ezek értékelését. **A csomópontválság felé vezető gondokat a következőkben próbáltuk összefoglalni:**

- **Pénzügyi buborékosodás** (a termékek értéke fölé növekvő világméretű spekuláció), amelynek keretében sokféle intézkedés jelenik meg. Ilyen az a feltétel, hogy **az egyes fejlett országokból az elavuló technikát fejlődő/feltörekvő országokba telepítik, annak minden előnyével és hátrányával.** Előny, hogy munkahelyeket teremtenek, a technológia az ott jellemzőnél fejlettebb, az olcsó, nem képzett munkaerő képzésére van lehetőség, de a technológia sok esetben rendkívül környezetszennyező, a szállítási távolság nagy, ezért a közlekedés ugyancsak a légszennyezést, a vízszennyezést és a bányászati munka szennyező tevékenységét is fenntartja, sőt esetenként növeli, mindemellett jelentős profitszerző és adott területen fejlesztő feltételként jelenik meg.
- **Hitelfinanszírozás,** amelynek keretében a kereslet finanszírozása (fogyasztás korábban megvalósuló folyamata) történik, így **az adóssághalmozás adott ország és a világ egésze tekintetében is tartós folyamat.** Ha a fizetési mérleg optimális állapotát figyelve értékeljük az adósság alakulását, ez a GDP-hez mérten 1-2% lenne, ám jelenleg jóval magasabb. Ha a Föld adósságát vizsgáljuk, ugyanezt tapasztaljuk.¹⁴ Ez azzal jár, hogy a bankok követelésállománya magas, ami jelentős kockázati tényező a világ egészére vetítve.
- **Járvány(ok) és háború kérdése** egy viszonylag új jelenség a válságok kialakulási folyamatában. A világgazdaságban eddig nem volt ilyen élesen felmerülő probléma ez a két feltétel, mivel a fejlődő országok területén jelentkezett, és nem érintette közvetlenül a fejlett országok gazdasági, társadalmi, környezeti feltételeit. Néhány fontosabb jellemzőt érdemes áttekinteni, melyek a következők: **a.** mindkettő jellemzője, hogy **szociális, egészségügyi problémákat okoz, amelyeknek megoldása pénzügyi feladat; b.** mindkettő **előmozdítja az infláció növekedését** (ez egyrészt a szociális támogatás nem megfelelő forrása okán lehetséges, másrészt a háború során tönkretett forgóeszközháttér következtében); **c.** mindkettő **növeli a környezeti problémákat,** amely abból adódik, hogy vegyi anyagokkal dolgozik, védőfelszerelést és fertőzést akadályozó

¹⁴ A teljes globális adósság a 2022-es év I. negyedévében rekordszintre, 305 ezer milliárd dollárra nőtt, ami a globális GDP 348%-a – áll az Institute of International Finance, a pénzügyintézetek globális nemzetközi szervezetének jelentésében.

folyadékot használ, vegyvédelmi felszerelést alkalmaz, a háború pusztítása tűzvész, amely mindenféle anyagot égetve szennyezi a levegőt, kipróbálásra készített vegyi fegyverek (mint korábban a napalm, vagy lombhullató vegyianyag, mérges gázok, stb.), és végül *d.* kérdés, hogy ***mit célszerű tenni: hagyni a válságot teljesen kiteljesedni beavatkozás nélkül, vagy állami beavatkozással kezelni és egy elhúzódó, de regulált válságot kialakítani, mely egy csomópontválság felé tarthat?***

Összességében ezek a neoliberális kapitalizmus válságjelei, mert a költségvetési hiány jelentős, ez jelzi a globális kapitalizmus szerkezeti válságát, így lehet beszélni modellválságról. Immanuel Wallerstein (1983) amerikai szociológus, társadalomtörténész dolgozta ki az ún. világrendszer-elméletet, amelynek keretében a centrum-periféria elmélet jelent meg. Ez azt jelenti, hogy az innovációk a centrumban jelennek meg, miközben a periféria a követő innovációban vesz részt, ami jelen esetben azt eredményezi, amelyről korábban szó esett, hogy a kevésbé fejlett környezetszennyező technológia nem megszűnik, hanem áttelepítik kevésbé fejlett országok gazdasági tevékenységébe. Ennek azonban súlyos következményeivel kell számolni. Csak egyetlen Föld van! Csak egyetlen légtér, egyetlen vízbázis! Ezek elszennyeződése világszinten jár súlyos következményekkel. A jelen időszakban az az egyik legfőbb gond, hogy szinte egyetlen országban sincs jó gazdaságpolitika. Szinte minden ország esetében jelentős a költségvetési hiány, egyenetlen a gazdaság fejlődése, működtetése. Súlyos gondot okoz a hulladékkezelés (emlékeztetni szeretnénk, hogy a természetben nem keletkezik hulladék!), nehézkes a tárgyak újrahasznosítása.

Túlzott energiaigényű a világgazdaság. A hagyományos energiaeelőállítás rendkívül környezetszennyező, a megújuló energia pedig a teljes energiaszükségletet nem tudja fedezni. További kérdés, hogy a megújuló energia kezelésére szolgáló eszközrendszer mennyire átgondolt fejlesztés, a teljesítmény végén lehet-e ezeket az eszközöket optimálisan hasznosítani (pl. napelem cellái 30 év múlva hogyan hasznosulhatnak, de gondoljunk a jelenleg keletkező atomhulladéokra is, amely atomtemetőkbe kerül). Wallerstein szerint az elhúzódó válság a csomóponti felé tart, ami nem túlzottan kedvező kép a jövőről, tehát szükség lenne a gondolkodás és az életlehetőségek tudatos formálására.

“Never let a good crisis go to waste.”

Winston Churchill

(1874. november 30. Blenheim Palace – 1965. január 24. Kensington, London)

Összegzés

...Miért éppen csomópontválság?

A jelen időszakban a világgazdaságban szinte minden területen nyugtalanító gondok vannak, egy kialakuló válság ezért szinte minden területen újragondolásra készíti a megoldásra törekvőket. Immanuel Wallerstein mellett Soros György is többször megfogalmazta már, hogy egy jelentős pénzügyi válság nem kerülhető el. Nixon elnök volt külügyminisztere *Henry Alfred Kissinger* szerint a világgazdaság 2020 és 2025 között súlyos válsággal néz szembe.

A válságok léte, vizsgálata megkerülhetetlen területe a fenntartható fejlődés kérdéskörének, mivel maga a válság rendszeresen ismétlődő jelenség, amely újrarendezi adott országot, világ gazdasági viszonyait. Feltételezi a(z új) tudást, alkalmazkodást, kreativitást, összefogást, fontosnak tartja az innovációt. Szétzilálja a régi feltételrendszert és új összefüggésrendszert alakít ki. **A csomópontválság azonban ennél több, az alkalmazott gazdaságpolitika egészének újragondolását igényli.**

... és hogy meddig tart?

Soha nem lehet előre látni! A gazdaság megviselt vagy leállt területeinek újra kell szerveződnie, és minél több terület az érintett, annál elhúzódóbb lehet a megoldás. Szomorú, hogy a jelen időszak szinte minden terület érintettségét vetíti előre. Érdekes azonban *Andrew Steven Grove* magyar származású amerikai üzletember, mérnök – a félvezetőipar úttörője, az Intel egyik alapítója – szavaiba kapaszkodni: „A rossz cégeket tönkreteszi a válság. A jó cégek túlélnek. A kiváló cégek jobban teljesítenek általa.”

Felhasznált szakirodalom

- Bartakovics, G. (2016): Válságok a globalizált nemzetközi pénzügyi rendszerben. Doktori értekezés, Nyugat-Magyarországi Egyetem
- Dr. Csiszár-Kocsir, Á. (2011): A gazdasági-pénzügyi válság fogalmi értelmezése korcsoportonkénti és végzettség szerinti bontásban egy kutatás eredményeinek tükrében. Tanulmánykötet. Vállalkozásfejlesztés a XXI. században. Budapest, pp. 139-154.
- Farkas, P. (Szerk.) (2009): A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások. 1. kötet: Világgazdasági súlyponteltolódások. Budapest: MTA VKI-ECOSTAT.

- Ferguson, N. (2016): A pénz felemelkedése – A világ pénzügyi történelme. Budapest: Scolar Kiadó
- Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. – Holmár, K. (2022): Válságokról másként. In: Csanádi-Bognár, Sz.; Kissné, Budai R.; Schuchmann, J. (szerk.) Környezeti, gazdasági, társadalmi válságok. Kihívások, megoldások.: Tanulmányok a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából. Budapest, Magyarország: Tomori Pál Főiskola 214 p. pp. 22-31., 10 p.
- Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. (2004): Globalizáció és regionalizálódás – pénzügyi folyamatok és kockázatok. Doktori értekezés, Nyugat-Magyarországi Egyetem
- Holmár, K. – Gyulaffy Béláné, Dr. Berényi M. (2018): Emberek a válság hálójában – avagy a válság hálóját szövögető emberek spekulációs tevékenysége? In: Fata, Ildikó; Kissné, Budai R. (szerk.) Emberközpontú tudomány: Tanulmánykötet a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából. Budapest, Magyarország: Tomori Pál Főiskola 274 p. pp. 128-145., 17 p.
- Kostolany, A. (1990): A pénz és a tőzsde csodavilága. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kostolany, A. (1992): Tőzsdepszichológia. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Krugman, P. (1979): A Model of Balance-of-Payments Crises. Journal of Money, Credit and Banking, Vol. 11, No. 3, pp. 311-325.
- Krugman, Paul R. – Obstfeld, M. (2003): Nemzetközi gazdaságtan: elmélet és gazdaságpolitika. Budapest: Panem Kiadó
- Lámfalussy, S. (2008): Pénzügyi válságok a fejlődő országokban. Budapest: Akadémia Kiadó
- Minsky, H. P. (1964): Longer Waves in Financial Relations: Financial Factors in the More Severe Depressions. American Economic Review, 54, 3, pp. 324-335.
- Perkins, J. (2006): Egy gazdasági bérgyilkos vallomásai. Budapest: Ráció Kiadó
- Reinhart, Carmen M. – Rogoff, Kenneth S. (2009): The Aftermath of Financial Crises. In: American Economic Review, Vol. 99, No. 2, pp. 466-72.
- Reinhart, Carmen M. – Rogoff, Kenneth S. (2009): This Time is different: Eight Centuries of Financial Folly. Princeton University Press
- Samuelson, P. – Nordhaus, W. (2000): Közgazdaságtan. Budapest: KJK-Kerszöv Kiadó
- Soros, Gy. (2008): A 2008-as hitelválság és következményei. Budapest: Scolar Kiadó
- Surányi, Gy. (2008): A pénzügyi válság mechanizmusa a fejlett és a feltörekvő gazdaságokban. Hitelintézeti Szemle 7. évf. 6. szám, pp. 594-597.
- Szűcs, F. (2005): A pénzügyi válságok elméleteinek áttekintése. Competitio, 4(2), pp. 143-160.

Wallerstein, Immanuel M. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása.
Budapest: Gondolat Könyvkiadó

További források

<http://mek.oszk.hu/09000/09096/09096.pdf>

<https://hu.wikipedia.org>

https://web.archive.org/web/20090310034203/http://www.pointernet.pds.hu/manager/magazin/2004/05/managemagazin_18.html

http://eta.bibl.u-szeged.hu/5081/1/13_EFOP343_NP%C3%9C_V%C3%A1ls%C3%A1gok%20t%C3%A1pusai_olvas%C3%B3lecke.pdf

https://hvg.hu/tudomany/20100901_valsag_1857_1873_gazdasagi

https://hvg.hu/tudomany/20100902_valsag_1929_1933_gazdasagi_2007

<https://index.hu/gazdasag/2022/05/20/institute-of-international-finance-adossag-bank-statisztika/>

KAFFKA MARGIT KÉPZŐMŰVÉSZ REGÉNYFIGURÁI

Kissné Budai Rita

főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest

kissnebudai.rita@tpfk.hu

Absztrakt

Kaffka Margit (1880-1918) számos írásában jelenített meg művészeket, megrajzolva a modern, 20. század eleji társadalom és az új művészet kapcsolatát. Az Állomások című regényében (1917) a képzőművészet új útjait ráadásul egy alkotói kiteljesedést kereső női főszereplőn keresztül mutatja be. A kísérletező művészet, az alkotói csoportosulások, a művészet politikai beágyazottsága, a művészlét kiszolgáltatottsága, ugyanakkor belső boldogsága is megjelenik ebben a műben. Az „új művész” alakjának és pályájának megrajzolása sokrétű, eltér a hagyományos művész-képtől, és kiemeli az alkotás belső motivációit, az érvényesülés nehézségeit, az alkotói folyamat dilemmáit. A női szemmel bemutatott művészlét még ma is meglepő és újszerű, ami gazdagíthatja a századelő pezsgő művészéletéről alkotott képünket.

Kulcsszavak: Kaffka Margit, nőművészet, képzőművészet, 20. század

Abstract:

Margit Kaffka (1880-1918) portrayed artists in many of her writings, presenting the relationship between modern, early 20th century society and new art. In her novel Állomások („Stations” 1917), she presents the new paths of fine art, moreover a female protagonist in search of creative fulfillment. Experimental art, groups of artists, the political context of art, the vulnerability of being an artist, and at the same time its inner happiness also appear in this work. Her depiction of the figure and career of the "new artist" is multi-layered, differs from the traditional image of the artist, and emphasizes the inner motivations of creation, the difficulties of prevailement, and the dilemmas of the creative process. The artist's life presented through the eyes of a woman is still surprising and novel even today, which can enrich our image of the sparkling artistic life of the turn of the century.

Keywords: Margit Kaffka, women's art, fine art, 20th century

Kaffka Margit

Kaffka Margit irodalmi pályájáról bőszeges szakirodalom áll rendelkezésünkre. Közismert, hogy a mozgalom indulásától kezdve a Nyugat folyóirat szerzői közé tartozott, és az egyik első volt, aki felismerte Ady jelentőségét. A Nyugat-körben elfoglalt helyére pályája csúcsán is büszke volt.¹ Gyakran definiálják őt úgy, hogy a legnagyobb magyar író volt, akit a főleg férfiakból álló íróársadalom egyenrangúként ismert el már életében. Mindenképp az első olyan író volt, aki a magyar világot, a társadalmi valóságot asszonyszemmel mutatta be.² Írói mivoltának meghatározását kísérelte meg Radnóci (Radnóti) Miklós 1934-ben a doktori disszertációjában, és összefoglalásképpen azt a megállapítást tette, hogy „Kaffka Margit asszonyiségének felismerése által jutott el saját művészetéig”.³

Életében népszerű volt, tragikusan korai halála után azonban keveset olvasták, keveset írtak róla.

A jelen tanulmány az egész impozáns irodalmi életművön belül arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan ábrázolta Kaffka Margit a női képzőművészt, milyen problémákat mutatott meg ennek kapcsán, és milyen megoldásokat látott lehetségesnek.

A nőkérdés

A nőkérdés, a nők jogai a korszak fontos társadalmi témája volt. Kaffka Margit természetesen részt vett ebben a küzdelemben, többek közt a tudatos asszonyiség magasfokú reprezentációjával.⁴ Eleinte a nőmozgalmak egyenjogúsági törekvései is megjelentek írásaiban, később egyre inkább elfogulatlanul, objektíven látta és mutatta be a való életet, a valóság ellentmondásait.⁵

Kaffka Margit hamar, már novelláiban rátalált azokra az alaptémákra, amelyek írásaiban később is szüntelen foglalkoztatták, s ezekről volt a legegységibb, a legtöbb mondanivalója. E témák: a női lét sorskérdései,⁶ „az asszony és a társadalom s e kettő viszonya”,⁷ anyaság, nőiség és művészlét egysége”.⁸ Kaffka felismerte, hogy a nők gyötrődése és kiteljesedésük akadályozottsága a korforduló tünete, és a kor szabályos

¹ Földes 1987:83

² Földes 1987:9 skk.

³ Radnóci 1934:14

⁴ Radnóci 1934:19

⁵ Földes 1987:120

⁶ Fülöp 1987:39

⁷ Radnóci 1934:90

⁸ Radnóci 1934:22

asszonyéletéből tartalmasabb, értékesebb, igazabb életbe vágyódott.⁹ Emellett Kaffka Margit feltűnően vonzódott az alkotás problémáinak elemzéséhez.¹⁰

A századforduló környékén egyértelműen emelkedett a női írók száma a 19. századhoz képest, de ez még mindig rögzöttebb pálya volt a nők, mint férfi író társaik számára.

Kaffka Margit regényei

Kaffka Margit gazdag életművében találunk verseket, novellákat, illetve 1911-től regényeket is. Schöpflin Aladár szerint Kaffka igazi műfaja a regény volt, mert kellőképpen tágas, melynek keretében kibeszélheti magát.¹¹

Bodnár György így fogalmazott: „Nálunk Kaffka Margit volt az első, aki az asszonyi élet gondjait az általános mondanivalók magasába tudta emelni, anélkül, hogy lemondott volna "eredendő" élményeiről”.¹²

Regényei a valóságot leíró formálásmód határain belül maradtak, a realizmus hagyományaira épültek, ezt azonban Kaffka átszínezte a századelő új érzékenységeivel.¹³ Regényei és novellái elsősorban dokumentációk¹⁴, melyek magukon hordják az átéltség jellegét. Schöpflin Aladár megállapította, hogy Kaffka Margit tehetségének lényege a megfigyelés.¹⁵ Móricz Zsigmond Zola kísérleti regényeihez kapcsolta, és kiemelte, hogy Kaffka Margit regényalakjai az élet igazságát fejezik ki.¹⁶ Ugyanő hangsúlyozta, hogy Kaffka tudatosan szembeszállt a férfikultúrával, kiállt a női látásmód mellett, vállalta a „konstrukcióbeli lazaságot”.¹⁷ „Az írás számára egyben önanalízis is, önmaga tisztázása, igyekvés a dolgokon való teljes túljutásra” – emelte ki Radnóczy (Radnóti) Miklós.¹⁸ Nyelvi eszközei (nyelvteremtés, pongyolaság, vizuális elemek, impresszionizmus, filmszerű látás, nyitott forma) alapján azt is megállapította, hogy Kaffka Margit „kifejezni valója benső líraisággal árad”.¹⁹

Kaffka regényeinek sorából kiemelhetünk és sorozattá fűzhetünk hármat, melyekben ugyanaz a probléma foglalkoztatja, ezt vizsgálja meg különböző

⁹ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/v-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-1905-tol-1919-ig-4CF1/a-kor-nagy-iroi-uj-alkotoi-torekvesek-4E48/7-kaffka-margit-1880-1918-bodnar-gyorgy-50AB/a-kiserletezes-evei-50B0/> (Megtekintés: 2023.01.10.)

¹⁰ Bodnár 2001:129

¹¹ Schöpflin Aladár: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. 24. szám

¹² <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/v-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-1905-tol-1919-ig-4CF1/a-kor-nagy-iroi-uj-alkotoi-torekvesek-4E48/7-kaffka-margit-1880-1918-bodnar-gyorgy-50AB/> (Megtekintés: 2022. 10. 21.)

¹³ Fülöp 1987:43

¹⁴ Radnóczy 1934:65

¹⁵ Schöpflin Aladár: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. 24. szám

¹⁶ Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. 3. szám

¹⁷ Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. 3. szám

¹⁸ Radnóczy 1934:81

¹⁹ Radnóczy 1934:34

szempontokból: az asszony elhelyezetlenségét és küzdelmeit az életben.²⁰ A három regény azonban három különböző végkifejletet kínál fel. A Színek és évek (1912) című regényben részben az anyjáról mintázta a főhősnőt (Portelky Magda), aki a múlt korok asszonya, és a regény a régi asszonyi típus eltűnéséről szól. A Mária évei (1913, azonban már 1912-ben folytatásokban megjelent a Nyugatban) főhőse, Laszlovszky Mária modern nő, aki mégsem találja a helyét az életben. Ez a regény a még meg nem gyökeresedett, önmagát még nem találó, új asszony tragikus sorsát mutatja be. Itt az új típusú nő hivatástudata ambivalens, kényszer szülte szerep.²¹ E sorozat harmadik tagja az Állomások (1917), melyben a modern nő küzdelmek árán érvényesül és kiteljesedik a művészpályán, s ezzel a korszak győztes asszonyává válik.

Az Állomások című regény

Kaffka Margit az Állomások című regényt 1914 és 1917 között írta, könyv alakban a Franklin kiadónál jelent meg 1917-ben. 1914-től a Vasárnapi Újság 18 részben folytatásban adta közre, de ezt a könyv formához 1916-ban alaposan átírta, kibővítette. Az Állomások Kaffka Margit legnagyobb terjedelmű műve. Művészettörténeti jelentősége, hogy a 20. század első felének művészetét mutatja be gazdagon és pontosan, szinte felismerhető, konkrét alakokkal. „Egy modern nagyvárosnak – a századelő Budapestjének – teljes kulturális képét akarja adni, meg akarja mutatni a művészeti törekvések társadalmi környezetét és igyekszik felvázolni azt a politikai harcot is, amely az első világháború előtti évtizedet kitöltötte. Kaffka megírja a Nyugat hőskorát, a "Nyolcak" történetét, megrajzolja a résztvevő egyéniségek portréit s felidézi a hosszú Tisza-uralom felvonásait és a kor forradalmi készülődését.”²² Kulcsregény, tehát az író kitalált nevekkkel leplezve valódi, élő, ismert alakokat szerepeltetett a műben. Tóth Árpád némi kritikával illette a szereplők túl könnyű beazonosíthatóságát: "Modelljei, melyek után dolgozott, nincsenek kellőleg felismerhetlenné téve, s felismerésük néha disszonáns módon hat. Helyesebb lett volna belőlük csak a típust kiragadni s aláhúzni, egyéni vonásaikat pedig külön fejleszteni, fantáziával megalkotni".²³ Bodnár György Kaffka-monográfiájában²⁴ feloldotta a szereplőket, de le kell szögezmem, hogy nem minden esetben tartom elfogadhatónak a túl egyértelmű, ugyanakkor bizonyos tényeket negligáló feloldásait. Sokkal inkább egyetértek Földes Annával, aki szerint a regény hősei egyáltalán nem

²⁰ Radnóczy 1934:74

²¹ Földes 1987:118

²² Bodnár György: Állomások. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/v-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-1905-tol-1919-ig-4CF1/a-kor-nagy-iroi-uj-alkotoi-torekvesek-4E48/7-kaffka-margit-1880-1918-bodnar-gyorgy-50AB/allomasok-50EC/> (Megtekintés: 2023.01.12.)

²³ Tóth Árpád: Kaffka Margit új regényeiről. in: Nyugat, 1917. 22. szám

²⁴ Bodnár 2001:224 skk

azonosíthatóak egyszerűen, mivel Kaffka nem másolta, hanem ábrázolta a körülötte levőket.²⁵

Rosztoky Éva, a művész

A beazonosíthatóság azért nagyon érdekes a mi szempontunkból, mert arra keressük a választ, hogy milyen minta alapján rajzolta meg főhőse, Rosztoky Éva képző- és iparművész alakját az író. Bizonyos, hogy részben saját magát rejtette el benne. A regényben például Rosztoky Évához pihenni, vigasztalódni járnak a megcsömörlött fővárosi írók – kortárs feljegyzésekből tudjuk, hogy ez valóban így volt, Kaffka Margithoz is ugyanígy jártak Márvány utcai otthonába. Maga Kaffka Margit is önanalízisnek tartotta ezt a regényt.²⁶ Viszont mivel ő nem képzőművész volt, nyilvánvaló, hogy más megfigyelt minták is hozzájárultak Éva alakjához.

Rosztoky Éva figurájának másik forrása minden bizonnyal Lesznai Anna²⁷ volt, akivel Kaffka szoros baráti kapcsolatot ápolt.²⁸ Kaffka Margit, mint kritikus lelkesedett²⁹ Lesznai lírájának nyugtalan panteizmusáért, vallomásos asszonyiságáért, és olyan egzaltált jelzőkkel illette, mint „előkelő, szenzibilis, érdekes és őszinte lélek”.³⁰ Mindenképp Lesznaiából inspirálódott Éva alakjának sokoldalúsága, a különböző műfajokkal való foglalkozás, a kategóriák és határok áthágása.

Barátságuk számos közös szálból fonódott össze. Mindketten elváltak voltak, mindketten foglalkoztak irodalommal, nőként is sorstársak voltak, bár nagyon eltérő társadalmi háttérből jöttek. Egyaránt jellemzi őket a kitörésvágy, a lázadás a konvenciók ellen. Az anyaság mindkettejük számára hatalmas élmény volt, azonban nem életcél. Barátságuk a való életben és regényeik oldalain is kirajzolódott,³¹ hiszen Lesznai Anna is szerepeltette Kaffka Margitot a Kezdetben volt a kert c. regényében Leona néven, mely mű azonban csak 1966-ban jelent meg.

Markója Csilla szerint³² valójában a regény másik fontos női szereplője, Szörény Tekla rejtő Lesznai Anna figuráját, aki Kaffka Margit rajongásának és irigységének tárgya volt. Lesznai érdemeit „elosztotta” a két szereplő között: Rosztoky Éva szerény, tehetséges iparművész, Szörény Tekla a hódító, erotikus, szenvedélyes, sikeres költő. „A kortárs koronatanúk egyike, Madzsar Lili mesélte el Vezér Erzsébetnek egy interjúban a családi hagyományként élő történetet, amely szerint az Állomások megjelenése előtt Kaffka elment volna búcsúzni Lesznai Annához, aki nem értette, miért búcsúzik. Mire ő megmagyarázta, hogy ha könyvét elolvassa, akkor úgysem fog

²⁵ Földes 1987:206

²⁶ Radnóczy 1934:77

²⁷ eredeti neve Moscovitz Amália (mindenki Málinak szólította), költő, író, grafikus, iparművész (1885-1966)

²⁸ Fülöp 1987:56

²⁹ F. Kaffka Margit: Lesznai Anna: Hazajáró versek. Nyugat, 1909/18. szám

³⁰ Fülöp 1987:50

³¹ Földes 1987:103 skk (Két költő – két regényhős. Leona és Szörény Tekla c. fejezet)

³² Markója 2007:94 skk

vele többé szóba állni, mert mindent, ami kettejükben jó, azt a saját alakjába tette, ami pedig kettejükben csúnya, azt a Máli [Lesznai Anna beceneve] alakjának kölcsönözte.”³³

Tóth Árpád szerint e „két érdekes embersors uralkodik az összes elénk torlódó többi sorokon és mozgalmakon. A két barátnő-hősnőnek, a festőnek és a költőnek epikai bőséggel kezelt alakja, mint két hatalmas karyatid-nő emeli a regény súlyos tömbjeit.”³⁴ A regény befejező fejezeteiben kettejük levelezése (már a két levélcím kifejezi különbözőségüket: Hullámozó élet, Tükröző élet) kihangsúlyozza, hogy a két nő ellenpontja egymásnak: Szörény Tekla csodálatos hisztérika, extravagáns, szenvedélyes, szuggesztív, életerőtől duzzadó, örök, lázas életkiélés jellemzi; Rosztoky Éva harmonikusabb, megfontoltabb, elmélyülésre hajlamos. Őt érzelmi visszafogottság és az erotikával kapcsolatosan némi idegenkedés jellemzi, és tudatosan felvállalja a magányt. Tekla irigyen gondol a távol lévő barátnő nyugalma, harmóniájára, asszonyi függetlenségére, vállalt magányára. Ő maga a zseni költő mellé szegődött, lehiggadni nem tud. A két karakterben benne lehet a párhuzamteremtés és ellentétképzés művészi szándéka.³⁵ Végül Rosztoky Éva „győz” Tekla felett, hiszen ő a mindenben felülemelkedni tudó rezignált bölcs,³⁶ ez azonban Markója Csilla értelmezésében éppen a vereség- és kisebbségi érzés mentális feldolgozását szolgálta. Rosztoky Éva alakja egyfajta vágyfantázia Kaffka számára. Markója szerint az egész regény valamiféle önigazolás, kompenzáció,³⁷ és a főhős alakja nem fejlődik igazán.

Földes Anna veti fel, hogy Rosztoky Éva másik modellje Kaffka Margit egyik jó barátnője, Herrer Cézárné (szül.: Drumák Alexandrina (Xandrina) is lehetett, akinek így a halhatatlanság morzsáját nyújtotta.³⁸ E szálát érdemes lenne alaposabban kutatni.

Rosztoky Éva művésszé válása

Érdekes megfigyelni, hogy a művészpálya felvázolásánál Kaffka Margit mennyiben mutatta be a kor jellemző állapotait, és mennyiben domborította ki a nőművész esetében annak újszerűségét. A regényt végigolvassuk feltűnő, hogy az „új művész” alakjának és pályájának megrajzolásakor milyen sokrétű, a hagyományos művész-képtől eltérő módon láttatja az alkotás belső motivációit, az érvényesülés és siker útjait és dilemmáit, az alkotói folyamat hullámhegyeit és völgyeit. A művészet felé való fordulás egyben társadalmi vonatkozásokat is hordoz, hiszen Éva egyik fő motivációja, hogy saját unt társadalmi közegéből kiszakadjon.³⁹

³³ Földes Anna: Két költő – két regényhős: Leona és Szörény Tekla. In: Bodnár (szerk.) 2005:191.

³⁴ Tóth Árpád: Kaffka Margit új regényeiről. in: Nyugat, 1917. 22. szám

³⁵ Fülöp 1987:144

³⁶ Markója 2007:95

³⁷ Markója 2007:100

³⁸ Földes 1987:206

³⁹ Kaffka 1957:41

Rosztoky Éva fiatalon „Aranyoskúton” (ez a Nagybányai Művésztelep megfelelője) a nyári festőiskolában tanult,⁴⁰ de amikor megkérdik, kitől tanult, az vallja, hogy senkitől.⁴¹ Patrónusa, Vajda épp azért dicséri meg, hogy „gyerekszemmel” néz,⁴² ami már egyértelműen a korai avantgárd művészet egyik legfőbb értéke volt. Éváról megtudjuk, hogy dilettánsként festett néha szórakozásból,⁴³ de képeinek sikerét akkor nem vette komolyan. Amikor azonban szobrászművész férjétől elválik, felszabadultnak érzi magát, az újrakezdés lehetősége foglalkoztatja, célja az önállóság és a kiteljesedés lesz. Ekkor korábbi kedvtelése (hímzés, rajzolgatás, tervezés) válik a hivatásává,⁴⁴ iparművész lesz, de még mindig nehezen találja a helyét a művészta­rsadalomban. Környezete hamarabb tekinti őt művésznek, mint ő saját magát.

Figyelmet érdemel a művészi hivatás és a létfenntartás kapcsolatának kérdése, ahol Kaffka egyértelműen szakít a romantikus nyomorgó művész képével. Hangsúlyozza, hogy Évának van annyi vagyona, hogy ne legyen kiszolgáltatva: kísérletezgető művészetét hivatássá ennek köszönhetően tudja fejleszteni,⁴⁵ és egyértelműen biztos jövedelmet akar, munkálkodni akar, hogy senkire ne legyen rászorulva. Mindemellett mégis nehezen szokja meg, hogy megfelelő összeget kérjen a műveiért, erre mindig a többiek biztatják.⁴⁶

Egyfajta felajzott lelkiállapotban kezdi el a művészmunkát, amit élethivatásának tekint.⁴⁷ Találkozik a fővárosi műkereskedelem képviselőivel – éppen Pirkler Manó kezdi őt biztatni, szerez neki megrendeléseket, összeköttetéseket.⁴⁸ Lassanként megismeri a művészeti közélet különböző színtereit (tárgyal a bútortervezővel, elviszi műveit a múzeumi szakemberhez, megismeri a kávéházi művészvilágot, rajzai jelennek meg újságokban, kiállítása lesz, ami sikert arat,⁴⁹ plakátot és lakásbelsőt tervez), de eleinte furcsán érzi magát az új közegben, a művészek között. Mentora, Vajda Róbert többek között azért támogatja, mert a népies nemzeti iparművészet mellett kötelezte el magát,⁵⁰ Éva azonban nem akar kifejezett irányzathoz tartozni.⁵¹

Jellemző, hogy egyes szituációkban, amikor a műveit zsúrizik, Éva bizonytalanul töpreng, hogy a dicséret valóban művei színvonalának, vagy női vonzerejének szól-e.⁵²

⁴⁰ Kaffka 1957:26

⁴¹ Kaffka 1957:65

⁴² Kaffka 1957:69

⁴³ Kaffka 1957:38

⁴⁴ Földes 1987:208

⁴⁵ Bodnár 2001:217

⁴⁶ Kaffka 1957:80 és 142

⁴⁷ Fülöp 1987:145

⁴⁸ Kaffka 1957:56

⁴⁹ Kaffka 1957:135

⁵⁰ Kaffka 1957:149

⁵¹ Kaffka 1957:150

⁵² Kaffka 1957:74

Az alkotói folyamat leírásánál Kaffka ismét szakít a romantikus gyötrődve, önmérsztően alkotó művész képével. Évának az alkotás könnyen, megerőltetés nélkül megy, régi vizuális emlékeit használja fel,⁵³ ezt művésztársai irigylük is „...a blúza ujjából rázza ki készen a művészetet [...] amiért mi itt évek óta sakálkodunk, izzadunk, főzzük egymást ... piszkoskodunk ... megalkuszunk...”.⁵⁴ Éva „...úgy érezte, hogy akármikor akármennyit tudna mostanában így kitalálni, rajzolni, variálni; látásképzeteleéből oly közvetlenül rajzott fel a sok régen-kész forma...”.⁵⁵ Inspirálóan hatott rá a paraszti művészet forma- és színvilága,⁵⁶ művészeti alkotása mellett ugyanolyan lelkesedéssel ruhát tervez és varr is.

A művészet mint életmegoldás

Kaffka Margit Állomások című regényében egyértelműen amellelt foglalt állást, hogy a művészpálya megfelelő életcél és kiteljesedést kínáló lehetőség a nők számára is a 20. század eleji Magyarországon.

Számtalanszor visszatér a pszichológiai motiváció fontosságára: Éva számára az alkotás segít abban, hogy felül maradjon, a legtöbbé váljon, folytonos megfeszítettségben,⁵⁷ és fontos az is, hogy mindezt önmagáért teszi (miközben érzi azt is, hogy ez generációs újdonság, anyja biztosan helytelenítené).

Érzelmi viszonyba keveredik egy múzeumi tisztségviselővel, Vajda Róberttel, de ez a kaland próbára teszi, felzaklatja őt, így hamar kilép belőle. A szerelmi kaland kiheverése után van ereje áthelyezni élete súlypontját, a munkában és a hivatásban látja a kiútját.⁵⁸

Életét összeegyeztethetetlennek érzi a házassággal és a szerelemmel, habár a regényben erre több lehetőség is felmerül, Éva mindegyiket visszautasítja, megmarad a magányos úton.⁵⁹

Ez azonban nem szomorú, gyászos magány, hiszen az életigenlés hitvallásával záródik a regény: „a világ mindenestül mégis szép, s az életet leélni mindenesetre érdemes!”⁶⁰

Rosztoky Éva egy biztos kenyeret nyújtó, nem nagy forrongásokon át fejlődő, művészi foglalatosság szelíd révébe vonul vissza.⁶¹ Tóth Árpád némi kritikával él a művészi tevékenységével kapcsolatban: „Kár, hogy a képzőművészet, ahogyan Rosztoky Éva úzi, kissé nagyon is úri-dilettáns ízű – okossága és nemes bája mellé oly

⁵³ Kaffka 1957:60-61

⁵⁴ Kaffka 1957:78

⁵⁵ Kaffka 1957:75

⁵⁶ Kaffka 1957:76

⁵⁷ Kaffka 1957:133

⁵⁸ Bodnár 2001:217

⁵⁹ Bodnár 2001:219

⁶⁰ Kaffka 1957:534

⁶¹ Tóth Árpád: Kaffka Margit új regényeiről. in: Nyugat, 1917. 22. szám

jól illettek volna nagyobb, elmélyültebb művészi tevékenységek!”⁶² Egy heroikus, drámai, romantikus művész-ideált kér számon rajta, amitől Kaffka Margit szándékosan fordult el, és mutatott fel helyette egy teljesen másféle művészpályát, egy fenntartható és kiegyensúlyozott alkotói életet.

Egyértelmű, hogy Kaffka Margit hősnői közül Rosztoky Éva jutott legtovább az önfelszabadításért végzett küzdelemben: az önállóságot választotta, vereségeit el tudta viselni, sikereket is elért, nem bukott el. Éva művészként – tehát a köznapi asszonyszerepek fölé emelkedve – is csak bizonyos lemondások árán juthatott révbe.⁶³ Amikor Éva összegző számvetést végez, öntudattal és megnyugvással tekint végig a bejárt úton, eredményesnek és sikeresnek érzi a vállalkozását.⁶⁴ Elérte az anyagi függetlenséget, az önmegvalósítást, önmaga építését. Büszkén konstatálja, hogy élete „fölfelé haladó élet” volt, és az utolsó oldalakon azon mereng, hogy vajon az öregség mikor veszi majd el tőle a lehetőségeit. Még erre is megpróbál lelkileg előre felkészülni.

Részvétele a művészeti közéletben

Éva művészpályája kezdetén kereste a kapcsolatteremtés lehetőségeit, társaságokban forgolódott, épp emiatt vált a regény személyes történetből korrajzzá, melyben Kaffka Margit megörökítette a Nyugat és Nyolcak hőskorát. Éva aktívan és áldozatosan segítette a Céh (Nyolcak) működését, noha ehhez anyagi érdeke nem fűződött. Lakása az új társak menedékhelyévé, vitaszalonná vált, ahol fogadónapot tartott péntekenként. Végül a Céh nem kapott állami támogatást, összeomlott, tagjai a művészeti megalkuvás útjára léptek.

Éva számára egyértelmű, hogy nem tud a nagyobb léptékű társadalmi változásokban aktív szerepet vállalni (forradalom), inkább visszavonul a magányos alkotásba, habár kiállításai sikeresek. Aktív kapcsolata van a műkereskedelemmel: elad, és emellett vidéken népművészeti textileket szerez be egy galériásnak.

A művészi válság leírása

Kaffka Margit íróként és magánemberként is megélt válságos korszakokat, pl. a válása után, de már a válságban is tudatában volt ennek, próbálta megvetni a lábát és kiutat keresni. Több versében is utalt arra, hogy életében oszlik a sötétség, tehát a válságai termékenyek voltak: lélektani témájú novellák és regények megszületését, a nőkérdés sokoldalú ábrázolását, plasztikusan megformált női arcképeket eredményeztek.⁶⁵

⁶² Tóth Árpád: Kaffka Margit új regényeiről. in: Nyugat, 1917. 22. szám

⁶³ Fülöp 1987:151

⁶⁴ Fülöp 1987:150

⁶⁵ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/v-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-1905-tol-1919-ig-4CF1/a-kor-nagy-iroi-uj-alkotoi-torekvesek-4E48/7-kaffka-margit-1880-1918-bodnar-gyorgy-50AB/lelekrajz-es-tarsadalombiralat-szintezise-fele-50BF/> (Megtekintés: 2023.01.11.)

Rosztoky Éva akkor vonult vissza főművét megalkotni, amikor a Céh összeomlott, ráadásul társadalmi forradalom készülődött. Ekkor alkotta meg a „Béke ligetét”, ami összefoglaló mű.⁶⁶ Kaffka részletesen leírta az alkotás belső folyamatát, ahogy Éva rátalált a motívumokra, a kompozícióra, a címre. Ezen keresztül elemezte az önkifejezés folyamatát, és amellet tett hitet, hogy a válságokra a mű megszületése a válasz.

Összehasonlítások

1. Festőművésznő a főszereplője Kaffka Margit 1905-ös Nyár című novellájának⁶⁷ is. Bakó Klára egy 26 éves lány, aki tehetséges, azonban protekció nélkül nehezen érvényesül. Egészséges, kiegyensúlyozott, önállóságra törekszik, egy újságnál karikaturistaként dolgozik.

Kaffka Margit már ebben a novellában bemutatta az alkotói vívódást, az ihletett pillanatokat, miközben esztétikai fejtegetésekbe is bocsátkozott.⁶⁸ Nem belterjes romantikával mutatta be a művészi alkotást, hanem társadalmi vonatkozású problémáival együtt. Bakó Klára ugyanúgy a teljes élet után vágyik, mint a tíz évvel későbbi regény főhőse, Rosztoky Éva. A novella fő konfliktusa, hogy nyaralása alatt megkéri a kezét egy egyszerű falusi orvos, és ő vívódik a vidéki élet és a városi művészi siker között. Végül azonban visszautasítja kérőjét és elutazik. A konklúziója az, hogy tehetségével mindent elérhet, csak a boldogságot nem, mert a házassággal a szabadságát is fel kéne adnia, de az semmilyen áron nem eladó.⁶⁹

2. A realista hagyomány egyik főművével, Émile Zola (1840-1902) A mestermű című regényével (1886) is érdemes néhány összehasonlítást tenni. Mint már említettem, naturalista leírásai alapján többen is hasonlították Kaffka Margitot Zolához.⁷⁰ A mestermű című regény a Rougon-Macquart családról szóló hatalmas regényfolyam 14. kötete, az itt hivatkozott kiadás Éber László magyar fordítása, amely a Révai Kiadónál jelent meg.⁷¹ A regény főszereplője Claude Lantier festőművész, akinek az alakjához az író mintaképül barátját, Paul Cézanne-t, valamint az akkor már elhunyt Édouard Manet-t használta fel.

Ebben a regényben- megismerhetjük a párizsi művészéletert is, ahogy a fiatal művészek csoportja az új művészetért harcol. A történet végén azonban Claude kudarcot vall, sem a közönség nem érti, sem a zsűri nem értékeli, sőt néha még a barátai sem. Egy nagy méretű főművet fest, de nem boldogul vele, és végül drámai módon vet véget az életének a műtermében a képe előtt.

⁶⁶ Kaffka 1957:417 skk

⁶⁷ [https://hu.wikisource.org/wiki/Ny%C3%A1r_\(Kaffka_Margit\)](https://hu.wikisource.org/wiki/Ny%C3%A1r_(Kaffka_Margit)) (Megtekintés: 2023.01.20.) A novella a Csendes válságok c. kötetben jelent meg, Budapest, Nyugat, 1910.

⁶⁸ Bodnár 2001:129

⁶⁹ Földes 1987:119-

⁷⁰ Radnóczy 1934:69

⁷¹ <https://mek.oszk.hu/11800/11884/11884.htm> (Megtekintés: 2022.10.12.)

Claude magának való ember, aki csak festeni akar, és ennek érdekében a boldogságot is kész feláldozni. Gyakran a végkimerülésig dolgozik, azonban nincs befejezett műve. Élettársa, később felesége, Christine halálosan gyűlöli a művészetét, és féltékeny a festészetre.

Zola tipikusan romantikus művészképet mutat fel, melyet a végletesség, a megszállottság, a harmónia hiánya jellemez, valamint a magánélet teljes alárendelése a művészetnek.

3. Lázár Béla: Új csapáson című regénye (Budapest, Pallas, 1909)⁷² nem tartozik az irodalmi szempontból elismert alkotások közé, azonban a tipikusnak bemutatott művészpálya és az alkotói tevékenység leírása miatt a mi szempontunkból rendkívül érdekes.

Lázár Béla (1869-1950) művészettörténész, műkritikus, lapszerkesztő volt, aki igyekezett megismertetni a magyar közönséggel a modern művészetet. Szépirodalmi műveit (több novella és ez a regény) nem jegyzik kvalitásos művekként.

Az Új csapáson egy fiktív magyar művész, Sándorffy Ákos pályáját mutatja be, melynek során végigjárja a szokásos festészeti tanulmányi helyszíneket, a Mintarajziskolát, Münchent, Párizst. Ákos mindenhol kimagasló vezéregyéniség lesz, s mikor visszatér Budapestre, köré gyűlnek a fiatal művészek. Végül pályájának csúcspontján egy grandiózus, magyaros stílusú „Magyar Népház” dekorációján dolgozik a művésztársaival. Pályája hullámzó, de ő nem alkuszik meg, még akkor sem, ha nem tud eladni. Az alkotás valósággal beszippantja őt, de ez nem olyan küzdelmes, mint a romantikus művészideál típusánál. „Amelyik pillanatban ecsetet vett a kezébe, Ákos számára nem élt már a világ, csak az előtte álló jelenség, azt elemezte, azt szedte színrészeire, hogy felbontsa az alapvető színekre, nem a palettán összekeverve, hanem a vásznon egymás mellé téve...”⁷³

Hazatérve legfőbb célja, hogy a magyar érzést fejezze ki. Szülőföldjén találta meg az új stílusát: „hatalmas szimbólumokká váltak lelkében a színek.”⁷⁴ Szerelmét, társát múzsaként kezeli: „Lóri lett neki a mindene, inspirációjának forrása, képzelete feltüzelője és ihlete megteremtője.”⁷⁵ Művészetét két forrás táplálja: a természet és a szerelem.⁷⁶

4. Lesznai Anna (1885-1966) Kezdetben volt a kert című kulcsregényét is meg kell említeni, mely sokkal később jelent meg, de ugyanazt a kört ábrázolja.⁷⁷ Vaskos önéletrajzi regényét Lesznai Anna mintegy 40 éven át írta, a mű csak 1966-ban jelent meg. Mint már említettem, Kaffka Margit és Lesznai Anna barátnők voltak. Lesznai

⁷² A második, 1916-os kiadás: <https://mek.oszk.hu/22400/22477/22477.pdf> (Megtekintés: 2022.10.14.)

⁷³ Lázár 1909:106

⁷⁴ Lázár 1909:169

⁷⁵ Lázár 1909:219

⁷⁶ Lázár 1909:223

⁷⁷ Markója Csilla (2007) egybeveti Lesznai Anna, Kaffka Margit és Ritoók Emma irodalmi ábrázolásait a Nyugat-körrel.

Anna igen sokoldalú művészeti tevékenységet folytatott: költő és író, grafikus és iparművész volt, hímzéseit a Nyolcak kiállításán mutatta be, meséit saját maga illusztrálta. Első verseskötetéről (Hazajáró versek, 1909) Kaffka Margit is írt recenziót a Nyugatban. Számos eseményre jártak együtt, Lesznai Anna Körtvélyesre is meghívta Kaffkát (aki egyébként éppen itt ismerte meg a második férjét), noha Kaffka bizalmatlan volt Lesznai Anna családjának gazdagságával szemben. Egyértelmű, hogy Lesznai Anna irigyelte Kaffka tehetségét.⁷⁸

A Kezdetben volt a kert c. regényben Leóna (Kaffka Margit alteregója) Lizó (Lesznai Anna) barátnője és bálványa, az egyetlen nő, akit a férfitársaik egyenrangú íróként kezeltek. Ebben a regényben Lesznai vall arról is, hogy a csodálat mellett némi féltékenység is volt kettejük között.

Összefoglalás

Az alábbi táblázat célja, hogy érzékelhető legyen az a jelentős szemléletbeli változás, ami Kaffka Margit művészabrázolását jellemzi. A különböző aspektusok összehasonlításával nyilvánvalóvá válik, hogy az addigi romantikus művészkép helyett egy modern, kiegyensúlyozott, fenntartható, belső fejlődést, kiteljesedést és boldogságot hozó alkotói életformát is lehetségesnek tartott. Fontos, hogy ezt a pályát nők számára is elérhetőnek mutatta, sőt a szabadság, az értékes és teljes élet felé vezető útnak tartotta.

	A remekmű (1886)	Új csapáson (1909)	Állomások (1917)
főhős neve	férfi	férfi	nő
művészeti ág	festészet	festészet	rajz, festészet, alkalmazott grafika, hímzés, enteriőr-tervezés, ruhatervezés, varrás
művészcsoporttal való kapcsolódás	nem hivatalosan vezetőnek tekintik, de végül csatlóznak benne, egyedül marad	egyedül keresi az igaz utat a művészetben	áldozatosan segíti a Céh csoportot, annak széthullása után egyedül alkot és állít ki
anyagi siker	teljes elszegényedés	festészetével jómódú életet tud megvalósítani	kiegyensúlyozott megélhetés
társadalmi elismertség	kirekesztettség, magány	magas körökben mozog, díjakat	nem törekszik rá, a művészeti körök és a

⁷⁸ Földes 1987:109

		kap, de őt nem ez érdekli	saját társadalmi osztálya elfogadja
családi állapot	van felesége, aki féltékeny a művészetére	van felesége, aki művészetének a mûzsája, ihletője	nincs társa, nem érzi összeegyeztethetőnek a házasságot a művész életmóddal
Gyermekek	egy fiú, akit elhanyagol, s aki fiatalon meghal	nincs	két fiú, akikről gondoskodik, érzelmileg erősen kötődik hozzájuk
Jellem	hallgatag, zárkózott, lobbanékony, makacs, szélsőségesen hullámszó lelkiállapotok jellemzik	öntörvényű, szenvedélyes, barátságos	szerény, tehetséges, megfontolt, nyugodt, barátságos
alkotói élmény	küzdelmes, mániákus, a végkimerülésig dolgozik, frusztrálja, hogy nem sikerül a képzeletében élő képet megvalósítania	erős koncentráció, a világ közben megszűnik számára, csak az előtte lévő látványt elemzi	könnyed, boldog alkotásmód, melynek során régebbi vizuális élményeire, emlékeire, fantáziájára támaszkodik
főmű készítése	hosszú, gyötrelmes, magányos folyamat, egy jellegzetes párizsi látkép, de soha nem fejezi be	művésztársaival együtt, kollektív és közérdekű alkotása a „Magyar Népház” dekorációja	hosszan, magányosan festi a „Béke ligete” című nagy festményt, befejezi, elégedett vele

Felhasznált irodalom

Bodnár György: Kaffka Margit. Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

Bodnár György (szerk.): Színek, évek, állomások. In memoriam Kaffka Margit. Budapest, Nap Kiadó, 2005.

Földes Anna: Kaffka Margit. Pályakép. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987.

- Fülöp László: Kaffka Margit. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Kaffka Margit: Csendes válságok. Budapest, Nyugat, 1910.
- Kaffka Margit: Állomások. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.
- Lázár Béla: Új csapáson. Budapest, Pallas Kiadó, 1909.
- Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert I-II. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1966.
- Markója Csilla: Három kulcsregény és három sorsába zárt „vasárnapos”. Lesznai Anna, Ritoók Emma és Kaffka Margit találkozása a válaszüton. Enigma no. 52. 2007, 67-108
- Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. 3. szám; <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00097/03107.htm>
- Radnóczy (Radnóti) Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése. Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1934; <https://mek.oszk.hu/13600/13676/13676.pdf>
- Schöpflin Aladár: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. 24. szám; <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00118/03769.htm>
- Tóth Árpád: Kaffka Margit új regényeiről („Állomások”, Franklin-kiadás, „Hangyaboly”, Nyugat-kiadás). Nyugat, 1917. 22. szám; <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1917-40F786/1917-22-szam-1BE487/toth-arpad-kaffka-margit-uj-regenyeirol-allomasok-franklin-kiadas-hangyaboly-nyugat-kiadas-46E787/>
- Zola, Émile: A mestermű. Ford: Éber László, Budapest, Révai Kiadó, é.n.
- Zsadányi Edit: „Bazsali, rezedá meg kisasszonycipő”. Kulturális másság feminista kritikai értelmezésben. Budapest, Balassi Kiadó, 2017.

KATOLIKUS EGYHÁZI GAZDÁLKODÁS A 18-20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Dr. Lakatos Andor
főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest
lakatos.andor@tpfk.hu

Absztrakt

A katolikus egyházi intézményrendszer működtetése sokrétű és összetett feladat volt, melynek fontos szereplői voltak az uralkodók (mint főkegyurak), a mindenkori államszervezet bizonyos részlegei, valamint a hívek közösségei is. A politikai fordulatok és a tervezett reformok ellenére a rendszer alapjaiban, lényegében változatlan maradt egészen a 20. sz. közepéig.

A gazdasági környezetnek meghatározó szerepe volt abban, hogy mire vállalkozhattak, milyen tevékenységet végeztek az egyes szinteken, ezért is érdemes áttekintenünk, hogy "miből éltek", milyen mozgástérrel rendelkeztek az egyházi élet szereplői, tisztségviselői. A körkép segítségével arra is választ kaphatunk, hogy miért nem lehet általánosságban - sem hosszú távon, sem egy adott pillanatban - gazdag vagy éppen szegény egyházzal beszélni.

Kulcsszavak: egyházi gazdálkodás, egyháztörténet, 18-20. század, Magyarország

Abstract

Abstract: of course, the study does not undertake an exhaustive treatment of the topic indicated in the title, but rather only a systemic overview, so e.g. to define the most important concepts (benefice, incomes) and management levels, to establish typical trends and problems. According to our experience, a similar overview fills in gaps, researchers-readers usually come across one detail of the issue, which details are difficult to understand by themselves and can be easily misinterpreted. The study mainly contains information on the diocesan management levels,

an overview of the management of monastic orders would deserve a separate study.

Keywords: church management, church history, 18-20. century, Hungary

Bevezető – az ellentmondásos emlékezetéről

Az elmúlt évszázadok irodalmában, emlékezetében egyaránt jelen volt a gazdag és a szegény egyház képe. Időnként fejedelmi pompában, palotában élő főpapokról vagy jó módú plébános urakról olvashatunk, máskor nélkülöző lelkészeket, kolduló szerzeteseket emlegettek. A templomok nagy értékek őrzői voltak, de mégis „szegény” volt a templom egere a régi szólásban. A földbirtokok rendszerében jelentős arányt képviseltek az egyházi birtokok, s az adózásban is sokáig első helyen szedték az ősi egyházi tizedet, de kezelésükben az állam is meghatározó szerepet játszott, és időnként a politika is közbeszólt, hogy „egy tollvonással” töröltek el évszázados működési mechanizmusokat, rendszereket. Az „államosítás”, azaz bizonyos egyházi javak-jövedelmek kezelésének, tulajdonjogának átvétele is régóta előfordult, visszatérő jelensége volt az utóbbi évszázadoknak. (Talán elegendő a szerzetesrendek 18. és 20. századi feloszlásainak vagyoni következményeire, birtokok és számos ingatlan, intézmény átvételére utalnunk.)

A katolikus egyházi gazdálkodás valójában egy nagyon összetett, soktényezős, archaikus rendszerben működött az utóbbi évszázadokban, melyet nem lehet egy-két példát kiragadva gazdagnak vagy szegénynek minősíteni. Legfeljebb szegény gazdagokról vagy gazdag szegényekről beszélhetnénk – de komolyra fordítva a szót, a minősítő (időnként ellentmondó) jelzők arra azért alkalmasak, hogy felhívják a figyelmet a sorok rendezésének szükségességére. Érdekes rendet tenni a témához kapcsolódó információk között, tisztázni alapelveket, fogalmakat és fontos változásokat. A következőkben erre teszünk kísérletet a török hódoltság utáni Magyarországon, főként az egyházmegyék esetében, a szerzetesi gazdálkodás szintén sokszínű, szerteágazó témáját ezúttal nem részletezzük.

A forrásokról – hol találjuk az információkat?

Az egyházi szervezet működése szempontjából alapvető kánonjog (egyházjog) csak nagyon szerény mértékben tartalmaz a témánkkal kapcsolatos információkat.¹ Az

¹ Az 1918-ban életbe lépett kánonjogi kódex, a Codex Iuris Canonici (CIC), ill. annak módosított, 1983-ban magyar nyelven is megjelent változata, az Egyházi Törvénykönyv a korábban jellemző magyar viszonyokhoz képest új szemléletet képviselt, megszűntek a partikuláris egyházjogok és privilégiumok, így pl. a gazdálkodás szempontjából jelentős kegyúri, javadalmi rendszer. Az egyetemes egyházjog

állami egyházjog (az egyházak működésére vonatkozó állami törvények) már jóval gazdagabb forrást jelenthetnek számunkra, ez is jelzi az állami szerepvállalás súlyát, jelentőségét az egyházi gazdálkodás témájában.²

A különféle jogforrások előírásait, a kapcsolódó tudnivalókat „egyházi közigazgatás” címen összegezték, és meg is jelentették vaskos kézikönyvekben az egyházi tisztviselők munkájának segítésére. Egy ilyen elterjedt kézikönyv volt dr. Geisz Antal munkája, mely a Csanádi Egyházmegyében, Temesváron jelent meg 1910-ben, és az 1848 utáni, polgári jogrend eljárásait tartalmazta, melyek kb. közel egy évszázadon át maradtak gyakorlatban.³

Természetesen tömegesen találhatók levéltári források is az egyházi szervek, intézmények iratanyagában, melyek a gazdálkodáshoz kapcsolódnak. A központi, egyházmegyei levéltárak irattípusai közül kiemelhetők az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (vizitációk) és a kapcsolódó kontraktusok, melyek a plébánia-javadalmak leírását, szerződéses háttérét adták. Ezek még a feudális korban születtek, de bizonyos előírásaik azon túl is érvényben maradtak. Az anyagi kérdések rendezése gyakran hangsúlyos volt személyi változások esetén is, hiszen a javadalmak ilyenkor „gazdát cseréltek”, a változások időnként vitákra adtak alkalmat (pl. a régi hagyományok, szokásjog értelmezésében). Időnként egyházmegyei szinódusok („zsinatok”, megbeszélések) témája volt a különféle jövedelmi kérdések rendezése.

Külön levéltárai voltak az egyházi nagybirtokok működtetésének, ezeket régebben püspöki-érseki uradalmi, később gazdasági levéltárként emlegették, és az egyházkormányzati levéltáraktól mindig gondosan elkülönültek. Általában külön épületekben, a birtokot igazgató jószágkormányzóságok hivatalaiban keletkeztek.

Általánosságban elmondható, hogy a konkrét helyzetek megismeréséhez nem elegendő a központi (elvi, jogi) források áttekintése, mert jelentős volt a helyi megoldások és a szokásjog szerepe is a gyakorlatban.

Alapelvek – javadalmak és jövedelmek

Az egyházi gazdálkodás alapját, meghatározó kereteit az ún. javadalmak alkották. Egy adott szolgálati szinthez tartozó javadalom általában összetett volt, és több tényezőből (pl. földbirtokból, valamint pénzben és természetben fizetett szolgáltatásokból) állt. A javadalmas egyházi személy sosem birtokolta a tisztségéhez tartozó javadalmat, csak kezelte, és annak évi rendes hasznát, jövedelmét élvezhette. A javadalom elnyerése nem automatikusan történt, az egyházi megbízatáshoz kötődött ugyan, de használata

érthető módon a világegyházra koncentrál, átfogó módon szabályoz, és nem tartalmaz helyi különbségeket, jellegzetességeket.

² Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 442 p. A mű nagyon alapos történeti bevezetőt tartalmaz, és III. részében terjedelmes, több mint száz oldalas írás olvasható az egyházi vagyonról és jövedelmekről (nemcsak a címben kiemelt Horthy-korszakra vonatkozóan, hanem összefoglaló, történeti áttekintésben is).

³ Dr. Geisz Antal: Egyházi Közigazgatás. Csanádegyházmegyei könyvnyomda, Temesvár, 1910. 1054 p.

külön aktust, beiktatást igényelt, és külön kitértek rá a kinevező okmányokban. A külön eljárások (kinevezés, beiktatás) hátterében az állt, hogy a javadalmak biztosításában az egyházi előjárókon kívül más támogató személyeknek (patronusoknak, kegyuraknak) is volt szerepe (kötelezettsége, ill. ehhez kapcsolódóan bizonyos jogai).

Az egyházkormányzati szintek közül két fontos területet említhetünk, ahol javadalmak kapcsolódtak a megbízatásokhoz: az egyházmegyék élén álló püspökök, valamint a plébánia-közösségek élén álló plébánosok esetében. Vagyis önálló gazdálkodás főpapi és plébániai szinten történt, a javadalmak működtetésével. A főpapi javadalmak hátterét a főkegyúr (az uralkodó) biztosította, a plébánosi javadalmak mögött a helyi közösség, ill. annak kegyura (a földesúr) állt.

Nem minden szolgálati szinthez, egyházi megbízatáshoz kapcsolódott javadalom, így nem volt saját gazdálkodása pl. a segédlelkészeknek-káplánoknak (akik így a plébánia-javadalom jövedelméből eltartott-fizetett alkalmazottként jelentek meg), és nem volt önálló anyagi forrása az esperes kerületeknek, sőt a „nemzeti egyháznak” sem (püspökkari, ill. országos szinten). A főpapi és plébániai javadalmaknak ugyanakkor fontos szerepe volt valamennyi egyházi megbízatás és egyházkormányzati szint finanszírozásában, működtetésében.

A plébánia javadalmak – az egyházi gazdálkodás alapegységei

A plébániák a katolikus egyházszervezet alapvető közösségei, melyek területi illetékességgel, és a fentebb említett, témánk szempontjából fontos javadalommal is rendelkeztek. Jól körülhatárolt területük térképen is ábrázolható, és összességében lefedte az egyházmegye területét, új plébániák alapítása tehát csak a már létezők területének és javadalmának megosztásával (dismembratio) volt lehetséges.

A plébániák fenntartása szempontjából az egyik fontos tényező a hívek közössége volt, régi alapelvként fogalmazható meg, hogy a közösség tartsa el papját, és legyen képes a kapcsolódó épületek-intézmények (templom, plébánia, esetleg iskola, olvasóköri stb.) működtetésére. A rendszer azonban a működésen túl időnként nagyobb beruházásokat, erőfeszítéseket is igényelt, ilyen alkalmakat jelentett az említett épületek-intézmények létrehozása-felszerelése, később esetleg felújítása-bővítése, amikor szükség volt az átlagos erőforrásokon túli támogatásra. Ezt a kiemelt támogató (patronus) szerepet vállalták a kegyurak, viselve egy-egy plébánia hasonló terheit, és ezen kívül gyakran részt vállaltak a fenntartási költségekből. A földesurak pl. birtokadománnyal segíthették a plébánia-javadalom létrehozását, telkek átengedésével, téglával vagy erdőik fájával az építkezéseket, míg a közösség adhatta a fuvart, kézimunkát stb.

A plébánia-javadalmak létrehozása a püspökök joga volt, összefüggésben a plébániák területének kijelölésével, és az érintett felek meghallgatásával. Az érintettek között nem csak az alapítást kezdeményező kegyúr és a hívek közösségének képviselőit találjuk, a szomszédos plébánosokat is bevonták, hiszen új plébániát csak

a korábbi állapotok megosztásával lehetett létrehozni (pl. egy korábbi filia azaz leányegyház/fiókegyház önállósulásával). A javadalom létrehozása során fontos szempont volt, hogy az újonnan szervezett plébánia működéséhez megfelelő jövedelmet biztosítson.⁴

A kegyurak szerepe nem csak a feudális korban volt jelentős. A szerepkör az érintett birtokok tulajdonjogának, kezelésének változásait követve öröklődött, és közbirtokosságok, testületek (városok, községek, sőt állami szervek, az udvari kamara utódszerveiként működő minisztériumok) is viselték. Bár az egyházi és a világi jogi környezet is alapvetően változott az első világháborút követően, a kegyurak adatait a későbbiekben is számontartották, és az egyházmegyei évkönyvekben (sematizmusokban) a második világháborúig megjelentették.⁵

A plébániák jövedelmei, pénzügyi teendők

A plébánia-javadalmat leltár alapján vették át a kinevezett személyek, és ünnepélyes beiktatásuk után annak jövedelmeit élvezhették. Az így kialakuló lelkeszi ellátás-illetmény a következő forrásokból származott:

- lakóház (plébánia) használati joga, megfelelő mellékhelyiségekkel, udvarral és kerttel
- készpénz járandóság kegyúri vagy egyéb plébániai pénztárból
- földbirtok használata vagy annak haszonbérjévédelme
- természetbeni szolgáltatások (azok megváltása esetén megfelelő készpénz)
- egyes szolgalmi jogok, pl. temetőfű kaszálása, faizás (erdőhasználat), legeltetési jog
- párbér, kepe vagy karcjárandóság (házaspáronként, családonként fizetett/adott hozzájárulás)
- stóladíjak (keresztelés, esketés, temetés, avatás, házszentelés alkalmával fizetett díjak)
- anyakönyvi kivonatok, hivatalos másolatok készítéséért járó díjak
- alapítványi misék és egyéb miseszándékok teljesítése után járó stipendiumok
- káplántartási átalány, fuvar költségek vagy lótartási átalány (fiókegyházak, nagyobb plébániák ellátásával kapcsolatosan felmerülő többlet költségek, utazás támogatása)
- hitoktatási díjak stb.⁶

A felsorolt jövedelmi források jórészt a régi egyházlátogatási okmányokon alapultak, de egy részüket az egyházi hatóság szabályozta (pl. stóladíjak, anyakönyvi

⁴ Geisz 1910. 304-305.

⁵ A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyében 1942-ben jelentek meg utoljára a kegyúri információk a plébániák adatainál. Ld. Schematismus cleri Archidioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942. Ordinarius Colocensis, Kalocsa, 1942. 312 p.

⁶ Geisz 1910. 341.

kivonatok, alapítványi misék stipendiumai, hitoktatási díjak). A jövedelmek kitermeléséhez a plébánosnak általában egy birtokot kellett működtetni, és gondoskodnia kellett a különféle járandóságok beszedéséről, egyik sem volt kis feladat. A plébániai földek nagysága természetesen változó volt, és a méretekre vonatkozóan irányadóként a korábbi jobbágytelkek nagyságát (kb. 20-30 hold) említették. Sok volt a bizonytalanság a régi kontraktusokban (egyházlátogatási jegyzőkönyvekben) részletezett járandóságok értelmezésében is, többek között a pénznemek és a mértékek változásai, valamint a fizetésre-szolgáltatásra kötelezettek változó megnevezése miatt. Ha a vizitációban „fideles” vagy „parochiani” szerepelt kötelezettként, az személyes szolgáltatást jelentett, s ha az említett hívek később eladták birtokukat, és elköltöztek, a helyükbe érkező más vallásúak értelemszerűen nem voltak kötelezettek. Ha azonban a „communitas”, vagyis a község vállalt kötelezettséget, azt a későbbi változásoktól függetlenül fizette a közösség. A változó tényezők érzékeltetéséhez talán elegendő az általában változó minőségű-mennyiségű termést említenünk (ez nyilvánvalóan a plébánia-birtokot, de a természetbeni, terméshányadban számított járandóságokat is érintette), és a családonként fizetett párbér-járandóság is változó volt, hiszen egyrészt a népesség alakulásától függött, másrészt a fizetendő összeg nagyságában is jelentős különbségek voltak.

1848 előtt az egyházi tizedet is számba kell vennünk a jövedelmek között, mely alapvetően a püspököt illette, de egy része már a középkortól kezdődően helyben, a plébániákon maradt. Ez a hányad kezdetben a tized egynegyede (quarta) volt, később más egyházi szervezetek (pl. káptalan) is kaptak belőle, így tovább osztódott, az újkorban „sedecima” (azaz tizenhatod) járandóságnak nevezték.

A plébánosok pénzügyi teendőit gyarapította a 19. század második felétől az ún. alapítványi tőkéek (alapítványi pénztárak) kezelése. Ebben az időben rendszeresen helyeztek el a hívek bizonyos pénzösszegeket a plébániákon, jellemzően alapítványi célokra (pl. több éven át, meghatározott időpontokban elmondandó szentmisék megrendeléseként, vagy éppen felállított keresztek, szobrok későbbi fenntartására stb.) Az alapítványi tőkékből igény esetén bizonyos összegeket kamat ellenében kölcsönöztek, a hívek ezzel a lehetőséggel szívesen éltek. A vidéken még általában hiányzó (esetleg távolabb elérhető) banki tevékenység, a hitelezés helyi pótlása jelentős adminisztrációs teherrel járt az alapítványi pénztárakat kezelő plébánosok számára. Az alapítványi tőkéken túl még több más pénztárat (pl. templom-pénztárat) is kezeltek a plébánosok, melyek ugyan nem voltak a javadalom részei, de a rendszeres pénzügyi teendők fontos részét alkották, és kapcsolatban álltak a javadalom működésével.

A fent említett helyzetben nem volt könnyen számszerűsíthető és összevethető az egyes plébániák jövedelme. Időnként mégis történt hasonló kalkuláció, hiszen a plébániák jövedelmezőségét, terhelhetőségét bizonyos döntéshelyzetekben figyelembe vették. Kimondatlanul, a háttérben ott volt ez a rangsor a megüresedő plébániákra kiírt pályázatoknál (a jelentkezők általában mérlegelték, figyelembe vették), és hivatalosan is alkalmazták pl. a lelkészi jövedelem-kiegészítés, az ún. kongrua számításánál.

A plébánia-javadalmak terhei, gazdálkodásuk sajátosságai

A 19. században jelentősen gyarapodott a népesség, a hívek növekvő számát a lelkipásztorkodó papság létszámnövekedése kísérte. Mivel új javadalmas plébániák létrehozása nem volt egyszerű, és sokszor akadályokba ütközött, az új lelkipászorok általában a már meglévő plébániákon, segédlelkésként-káplánként jelentek meg. A plébániák hasonló „benépesülése” általában nem okozott jogi nehézségeket, viszont az új lelkészek ellátása lényegében a javadalmas plébánosokat terhelte, a káplántartás költségeit a javadalom működtetése során kellett kigazdálkodni. A káplánok ellátása egyrészt természetben (szállás, étkezés biztosításával), másrészt fizetés formájában valósult meg. Mivel az említett ellátásban jelentős különbségek mutatkoztak az egyes helyeken, korán felmerült az igény a méltányos összegek meghatározására. Hamar kiderült, hogy az egységes ellátás csak központi segítséggel, a helyi jövedelmek kiegészítésével lehetséges (a megfelelő ellátást célzó kiegészítést röviden csak „kongruának” nevezték). Az állami segítség a 19-20. század fordulóján kongruatörvényekben is megnyilvánult, s a folyamat részeként összeírták az egyes plébániák jövedelmeit. A törvény a jövedelem-kiegészítés fedezetét jelentő költségvetési keret támogatását a nagyobb főpapi javadalmak, valamint az állami kezelésben lévő Vallásalap számára is előírta.⁷

A 19. század második felében a segédlelkészek ellátásán túl más központi kiadások is megjelentek a plébánia-javadalmaknál, a jövedelmek tizedével ezután pl. az egyházmegyei papi nyugdíjalapot, valamint a növendékpapok nevelését támogatták. A számítás alapja és elnevezése (decimalitas) is emlékeztet az 1848-ban megszűnt egyházi tizedre (decima), amelynek kiesése jelentős veszteség volt a püspöki (egyházmegyei szintű) gazdálkodásban. A decimalitas ha nem is pótolta, de bizonyos területeken enyhítette az említett veszteséget.⁸

A plébánia-javadalom nem volt elidegeníthető, terhelhető, átvétele és átadása is leltár alapján történt. Egy személy egyszerre egy javadalmat élvezhetett, ha egy másikra kapott kinevezést, az előzőről le kellett mondania. A beiktatott plébános javadalmából közigazgatási úton nem volt elmozdítható, attól csak per útján foszthatták meg, a peres eljárást az egyházmegyei szentszék előtt kellett lefolytatni. Az említett kötöttségek miatt a javadalmak viszonylag ritkán cseréltek gazdát, a plébánosi szolgálat az egyéb lelkési beosztásokhoz képest hosszabb ideig tartott.

A plébánosok lényegében szabadon használhatták javadalmuk jövedelmét, de lelkipásztori hivatásukból és helyzetükből adódóan rengeteg feladatuk volt, ahol szükségük volt ezekre a jövedelmekre. Az említett jövedelmek biztosítása és felhasználása sem volt problémamentes, egyrészt komoly figyelmet, erőfeszítést igényelt, másrészt konfliktus-helyzetek is bőséggel adódtak (pl. alkalmazottak, bérlők, adósságok stb. kezelése során). Noha gyakran közeli, munkatársi kapcsolatban éltek,

⁷ Geisz 1910. 364-365.

⁸ A hasonló járandósággal kapcsolatos iratokat a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyében „Decimalitas” tárgyszó alatt gyűjtötték a levéltárban. Ld. KFL.I.1.a. Decimalitas, sedecima.

mégis alapvetően más helyzetben voltak a javadalmas plébánosok és a javadalom nélküli lelkészek. A javadalmasokat terhelte a gazdálkodás felelőssége, míg a káplánok eltartottként, fizetésből éltek. A fizetést természetesen kevésnek is érezhették, de nem volt teendőjük az előteremtésével, ebből a szempontból szabadon élhettek. A javadalmasban a plébániák népe gyakran inkább „hivatalnokot”, „urat” látott, míg a segédlelkészt közelebbinek, megszólíthatóbbnak érezték.

Főpapi javadalmak – főkegyúri (királyi) kinevezésekkel

Az egyházi hierarchia magasabb, egyházmegyei szintjén a gazdálkodást a főpapi javadalmak segítették. Az adományozó itt minden esetben a főkegyúr, az uralkodó volt, a birtok átadás-átvételét kezelő szerv pedig az udvari kamara, az államkincstár.

Ez a javadalom is személyre szolgált, melyet a főpapi kinevezésben, írásban rögzítettek. Talán meglepően hangzik, de az egyházmegyének lényegében „nem volt hozzá köze”, a főpap elhalálása esetén a birtokot visszavette a kincstár, azaz széküresedés esetén az államé volt az időközi jövedelem.

Más egyházi javadalomhoz hasonlóan ez a birtok is kötött volt, a törzsvagyont nem lehetett elidegeníteni, és nem volt terhelhető. A javadalmas végrendelkezési joga még a jövedelem felett is korlátozott volt.

A birtok rendszeres jövedelmének felhasználása viszont lényegében szabad volt, a javadalmas szándékaitól, céljaitól függött. A jövedelmeket az egyházmegyék határain túl is felhasználhatták (a javadalom nem az egyházmegyét, hanem a javadalmas személyt illette), és az egyházi célokon túl sok gyűjtemény, tudományos tevékenység, mecenatúra mögött állt főpapi javadalom az elmúlt századokban. A püspökök egyházmegyéik számos intézményét, alapították-támogatták, és természetesen plébániák alapításában, templomok építésében is közreműködtek, időnként kegyúri szerepet is vállaltak (főként birtokaik településein).

A főpapi jövedelmet kiegészíthették a főúri-családi jövedelmek is (arisztokrata főpapoknál), ez is része volt az időnként emlegetett „gazdagságnak”, a nagyobb beruházásoknak, építkezéseknek. Egerben pl. a Líceum impozáns épületének költségeivel kapcsolatban híressé vált Eszterházy Károly mondása, miszerint a gróf kölcsön adott a püspöknek, vagyis a gróf-püspök a szükséges forrást egyik „zsebéből” helyezte át a másikba.

A feudális korban a főpapi javadalmon kívül, az egyházi tized is fontos része volt a jövedelmeknek, nem véletlen, hogy 1848-as eltörlésével először merült fel a gazdálkodási rendszer új alapokra helyezésének ötlete-igénye.

A főpapi birtokok méretei, gazdálkodásuk sajátosságai

A főpapi birtokokat méretük miatt általában „nagyjavadalomként” emlegették. A kifejezés használatát a statisztikai adatok is alátámasztják: 1895-ben Magyarország egyházi birtokainak 72%-a, közel 1,7 millió katasztrális hold (kh) volt a római katolikus

egyház kezelésében, és 709 ezer kh volt ebből az érseki, püspöki birtokok aránya.⁹ Az említett birtokállomány 19 egyházmegyét érintett, vagyis az egy-egy javadalmasra eső átlag eszerint több mint 37 ezer kh volt.

Az átlagszámítás azonban félrevezető is lehet, hiszen az egyes javadalmak történelmi okokból nagyon különböző méretűek voltak, általában jellemző, hogy a középkori, „nagy múltú” egyházmegyék nagyobb birtokkal rendelkeztek, mint a későbbi alapítású egyházmegyék (amelyeknél értelemszerűen már csak megosztással, korábban kialakult birtokviszonyokhoz igazodva lehetett létrehozni az új javadalmat). 50 ezer kh feletti volt négy nagyjavadalom (Nagyvárad, Esztergom, Kalocsa, Veszprém), ők kezelték a főpapi birtokok 60%-át. 50-20 ezer kh közötti volt hat, 20-7 ezer kh közötti kilenc javadalom, vagyis az egyházmegyék kb. feléhez a fent említett átlagnál jóval kevesebb, 20 ezer kh-nál kisebb birtok tartozott.¹⁰

A római katolikus egyházi kezelésben lévő javadalmak belső megoszlása 1895-ben a következő volt:

- püspöki 709 ezer kh
- káptalani, papneveldei 476 ezer kh
- szerzetesi, apátsági, prépostsági 272 ezer kh
- templomi, lelkeszi 197 ezer kh
- iskolai, tanítói, kántori 41 ezer kh¹¹

A felsorolásból ezúttal két dolgot emelnénk ki. Az egyik, hogy a fentebb részletesen tárgyalt plébániai javadalmak birtokainak összessége közel 200 ezer kh volt. A másik, hogy a káptalani és papneveldei birtokok 476 ezer kh-as értéke igen jelentős, a főpapi birtokokkal összevethető nagyjavadalmakat sorolhatunk fel körükben, így rájuk a későbbiekben még visszatérünk.

A főpapi nagybirtokok gazdálkodásának jellemző nehézsége volt, hogy a javadalmak törzsvagyona nem volt terhelhető, így az uradalmak fejlesztéséhez nem tudtak hitelt igénybe venni a javadalmasok, s a szükséges korszerűsítést csak belső erőforrásokból, lassan tudták elvégezni.

A hosszú távú tervezés egyébként sem volt jellemző a javadalom személyre szóló (hivatali időhöz kötött) jellege miatt, sokszor gyorsan igyekeztek minél nagyobb jövedelemhez jutni, és nem szívesen vállalkoztak a hosszútávon megtérülő beruházásokra.

Ezek után nem meglepő, hogy az egyházi nagybirtokon eltérések voltak tapasztalhatók az országos gazdálkodási tendenciákhoz képest. A művelési ágazatoknál hangsúlyosabb volt az erdőgazdálkodás (aránya 25%-kal volt több az országos átlagnál), míg a szántó részesedése elmaradt (15%-kal volt kevesebb az átlagnál). A püspöki birtokok több mint fele erdő volt, melynek kezeléséhez kevesebb munkaerőre volt szükség, viszont változatos és jelentős bevételi lehetőségeket

⁹ Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1997. 21.

¹⁰ Balogh Margit - Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Historia, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 232-233.

¹¹ Dóka 1997. 21.

nyújtott. A jóval nagyobb munkaerőigényű szántók aránya csak 25% volt. Az említett statisztikai adatok 1885-ből származtak, más időmetszetekben természetesen valamennyit változtak, de az említett tendenciák mindvégig jellemzőek voltak-maradtak. A feudális kori gazdálkodásban is hangsúlyos volt az erdő, és kevés földet műveltek szántóként, házi kezelésben.¹²

Megjegyzések a káptalani javadalmak kapcsán

A székeskáptalanok tagjai, a kanonokok a püspökök fő munkatársai voltak, meghatározó szerepük volt az egyházkormányzati munkában és az egyházmegyei központi testületekben, intézményekben. A középkortól kezdődően részt vettek az oktatásban (a káptalani iskolák híres képzőhelyek voltak), és közülük kerültek ki a papnevelő intézmények, szemináriumok vezetői.

Az előző fejezetben említett káptalani és papneveldei javadalmak 476 ezer kh-as nagysága igen jelentős, erre már ott is felhívtuk a figyelmet. A szám a püspökök 709 ezer kh-as birtokállománya után, a második helyen áll, és önmagában több, mint a rákövetkező tételek (szerzetesi, apátsági, prépostági javadalmak, templomi és lelkeszi birtokok) együttesen.

A kanonokokat bizonyos értelemben a főpapsághoz is sorolhatjuk, a káptalani javadalmak egykor a főpapi javadalmak megosztásával, azzal szoros összefüggésben jöttek létre.

A javadalmak biztos anyagi háttérrel adtak a káptalanoknak, mint önálló testületek működéséhez, és lehetővé tették, hogy azok tagjai, a kanonokok saját jövedelemmel rendelkezzenek (a testületben meghatározott szabályok szerint). A kanonokok kinevezésében a főpapok helyzetéhez hasonlóan fontos volt a főkegyúri jog érvényesítése, jelentős volt az uralkodók szerepe.

A püspöki, valamint a káptalani és papneveldei javadalmak számait összeadva a katolikus egyházi célokat szolgáló birtokok 70%-át kapjuk, ezzel a jelentős birtokállománnyal (közel 1,2 millió kh) az egyházmegyei központokban szolgáló főpapság rendelkezett.

A káptalani testületek önállósága az említett történelmi fejlődés eredményeként alkalmas volt Magyarországon a püspöki hatalom „kiegyensúlyozására”, a püspököknek valamennyi fontos ügyben szüksége volt a káptalan közreműködésére és a kanonokok segítségére. Nélkülük valójában nem, csak velük együtt kormányozhatott sikeresen.

Egyházi vagyon vagy állami vagyon?

A katolikus egyház gazdálkodásában egy középkori eredetű, feudális korban kialakult rendszer élt tovább, lényegében egészen 1945-ig. Láthattuk, hogy a földbirtokok

¹² Dóka 1997. 19-20.

esetében meghatározó részt képviselő főpapi javadalmak eredete királyi birtokadományokra vezethető vissza, s a főkegyúri jog gyakorlása ezen javadalmasok esetében mindvégig fennmaradt, bár idővel mind az egyházi, mind pedig az állami berkekben egyre több nehézséget okozott.

1848-ban, majd a kiegyezés után is határozottan felmerült a vallások egyenjogúsításának, állam és egyház elválasztásának elméleti igénye. A gyakorlatban azonban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) a főkegyúri jogi aktusokat előkészítő, kegyúri jogokat gyakorló, egyházi alapokat kezelő szervként működött tovább, és rendszeresen foglalkozott egyházi ügyekkel. Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után ráadásul még a király személye is kiesett a rendszerből, s a minisztériumban így is igényt tartottak a korábbi jogokra.

Ki kezelje az egyházi vagyont a modern Magyarországon? Mi az, amit átadható az állami kezelésből? Mi a valós „jogi természete” a királyi alapítású, de egyházi célú javadalmaknak, vagy a korábban államosított szerzetesi vagyonból keletkezett, állami kezelésű vallás- és tanulmányi alapoknak? Katolikus-e a Pázmány Péter által alapított, budapesti Királyi Tudományegyetem? Az említett kérdések kapcsán hosszú politikai viták indultak, országgyűlési bizottságok vizsgáldtak, könyveket adtak ki, minden különösebb kézzelfogható eredmény, változás nélkül.

A nemes céloktól függetlenül az érintett felek – úgy tűnik – ellenérdekeltek lettek a változásban. A katolikus egyház képviselői számára kényelmes megoldásnak tűnt, ha fennmarad az állam megkülönböztetett gondoskodása, míg a politikusok számára is jó lehetőség volt, hogy az államszervezet befolyással bírt az egyház életére, beavatkozhatott a vezetők kiválasztásába (pl. a kegyúri, főkegyúri jogok gyakorlása kapcsán), rendelkezhetett jelentős egyházi forrásokkal (pl. vallás- és tanulmányi alapok esetében). A hétköznapiakban mindkét fél a *modus vivendi*-t, a megegyezéseket kereste, anélkül, hogy az alapvető kereteken változtatott volna.

Természetesen voltak kritikus hangok is, melyek gyökeres változást sürgettek, példaként Prohászka Ottokár 1905-ben, az Egyházi Közlönyben megjelent cikkét idézzük: *„Amerikában a papnak nincsenek földjei, nincs gazdagsága; nem állanak mögötte hatalmas patronátusok, nagy uradalmakkal rendelkező püspökök. Minálunk a pap a földesurakhoz tartozik, s vele szemben áll a paraszt, a rendi világ összes tradícióival és felfogásaival.”* Írásában kifejtette, hogy papok és világi hívek csak akkor találhatnak újra egymásra, ha az egyház *„gazdagságát templomaira s iskoláira fordítja s nem egyesek meggazdagítására szenteli”*.¹³ Az idézett cikk megjelenése idején Prohászka a Budapesti Tudományegyetem dogmatika tanára volt, de az év végén már székesfehérvári püspöki kinevezést kapott. A modern katolicizmus egyik legnagyobb hatású képviselőjeként tartották számon, szociális érzékenységről számos alkalommal, püspöki szolgálatának időszakában is tanúságot tett, földreformot sürgetett, kezdeményezett.

¹³ Prohászka Ottokár: Mi segít rajtunk? c. írása az Egyházi Közlöny 1905. július 7-i számában jelent meg; idézi Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: Csibi Norbert-Schwarczwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 273.

Összegzés, kitekintés

Összességében látható, hogy a 20. század közepéig meghatározóak maradtak a feudális kori alapok a katolikus egyház gazdálkodásában. Az uralkodó (főkegyúr) és az állam szerepvállalása, befolyása mindvégig jelentős maradt, s az érdemi reformok, változások hiánya önmagában is jól jelzi az állam és az egyház elválasztásának, a felekezetek egyenjogúsításának nehézségeit.

A gazdálkodásban meghatározó, középkori eredetű javadalmak jelentős jövedelmi különbségeket örökítettek tovább úgy a plébániák szintjén, mint egyházmegyei-főpapi szinten. A javadalmak konkrét személyekhez (a javadalmasokhoz) kötődtek, nem korrigálták a rendszert testületi szinten (a plébániák, egyházmegyék képviselőit), a terület, népesség és a feladatok változásának figyelembevételével.

A korrekciós törekvéseket (pl. kongrua, a lelkesi jövedelem-kiegészítés ügye) állami közreműködéssel és jogszabályokkal valósították meg, az egyházmegyék nem törekedtek egységes papi fizetési rendszer kidolgozására és biztosítására.

1945 után a helyzet drasztikusan változott. A nagybirtokrendszer megszüntetésével, az egyházi földbirtokok, majd ingatlanok államosításával a korábbi gazdálkodás alapját jelentő egyházi javadalmak megszűntek, az egyház anyagi helyzete megrendült. A stóla-jövedelmek (esketési, temetési díjak, misestipendiumok), valamint az egyházi adó (párbér) és a perselypénz mellett ezután az éves állami költségvetésből finanszírozták az egyházak fenntartását. A kommunista hatalomátvétel után ez lényegében csak korlátozott létfenntartást jelentett, a korábban jellemző egyházi oktatási- és egyéb intézmények sokasága, a „társadalmi tevékenység” ui. megszűnt, csak a hitélet, a „templom falain belüli” világ maradhatott.

A megváltozott helyzetben a papi fizetés ügyét is állami szinten kezelték, az 1950-es évektől az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) folyósította az érintetteknek. A következő évtizedek szomorú tapasztalata volt, hogy az ÁEH-ban ezt is az egyházak állami ellenőrzésének, irányításának egyik szabályozó eszközeként alkalmazták.

Az ÁEH 1989-ben jogutód nélkül megszűnt, és a rendszerváltás részeként, 1990-ben már törvényben mondták ki, hogy az állam az egyházak irányítására, felügyeletére szervet nem hozhat létre (1990. évi IV. tv.)

Az 1990-es évek óta a magyar állami egyházjog hangsúlyos törekvése, hogy az egyházak társadalmi szolgálatát elismerje és támogassa. A közfeladatot ellátó egyházi intézmények sok tekintetben a közintézmények jogaival rendelkeznek. Schanda Balázs értékelése szerint az „együttműködő elválasztás” modellje vált jellemzővé a vallási közösségek és az állam viszonya tekintetében, a rendszerváltás utáni három évtizedben. Ez a modell a vallási közösségek önállóságának tiszteletben tartásán

alapul, és széles körű együttműködés jellemzi a közszolgáltatások terén, a bevett egyházak esetében.¹⁴

Irodalomjegyzék

Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Adattár. Historia, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1997.

Dr. Geisz Antal: Egyházi Közigazgatás. Csanádegyházmegyei könyvnyomda, Temesvár, 1910.

Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: Csibi Norbert-Schwarzwölder Ádám (szerk.) Modernizáció és nemzetállam-építés : Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018.

Schanda Balázs: Állami egyházjog. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Egyházjog rovat, rovatszerkesztő: SZUROMI Szabolcs) <https://ijoten.hu/szocikk/allami-egyhazjog> (2020). 32-33. bekezdés (Letöltés dátuma: 2023.03.19.)

Schematismus cleri Archidioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942. Ordinariatus Colocensis, Kalocsa, 1942.

¹⁴ Schanda Balázs: Állami egyházjog. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Egyházjog rovat, rovatszerkesztő: Szuromi Szabolcs) <https://ijoten.hu/szocikk/allami-egyhazjog> (2020). 32-33. bekezdés (Letöltés dátuma: 2023.03.19.)

GONDOLATOK A VILÁG MEGISMERÉSÉHEZ VEZETŐ UTAKRÓL

Lipécz György

Tomori Pál Főiskola, Budapest

Lipecz.Gyorgy@tpfk.hu

Absztrakt

A tudomány a világ megismeréséhez vezető út, ahogy a Magyar Tudomány Ünnepe 2022-es főcíme is jelzi. A tudomány másrészt a világ átalakításához vezető utat is jelenti. Harmadszor: nem a tudomány az egyetlen út a világ megismeréséhez és átalakításához. További probléma az oktatás: a tudás és a gyakorlati-elméleti készségek átadása, ami maga is tudást és készségeket igényel. Az alábbi gondolatok, észrevételek megfogalmazására közvetlenül a gazdaságtani tudás (elméleti és gyakorlati tudás) átadásának nehézségei indítottak. Ezeket a nehézségeket még növeli, hogy az elméleti gazdaságtan – az általam is tanított mikro- és makroökonómia és döntéselmélet – tételei, az elméleti modellek értelmezése is kritikára szorulnak.

Kulcsszavak: tudomány, absztrakció, játék, élmény, művészet, pedagógia

Abstract

Science is the way to know the world, as the title of the Hungarian Science Day 2022 suggests. Science is also the way to transform the world. Thirdly, science is not the only way to understand and transform the world. Another problem is education: the transfer of knowledge and practical-theoretical skills, which itself requires knowledge and skills. The following thoughts and observations are directly inspired by the difficulties of transferring economic knowledge (theoretical and practical knowledge). These difficulties are exacerbated by the fact that the theorems of theoretical economics - the micro- and macroeconomics and decision theory that I teach - and the interpretation of theoretical models are also subject to criticism.

Keywords: science, exacta, abstraction, play, experience, art, pedagogy

Bevezetés

A tudomány a világ megismeréséhez vezető út, ahogy a Magyar Tudomány Ünnepeinek 2022-es főcíme is jelzi. A tudomány másrészt a világ *átalakításához* vezető utat is jelenti. Harmadszor: nem a tudomány az egyetlen út a világ megismeréséhez és átalakításához. További probléma az oktatás: a tudás és a gyakorlati-elméleti készségek átadása, ami maga is tudást és készségeket igényel. Az alábbi gondolatok, észrevételek megfogalmazására közvetlenül a gazdaságtani tudás (elméleti és gyakorlati tudás) átadásának nehézségei indítottak. Ezeket a nehézségeket még növeli, hogy az elméleti gazdaságtan – az általam is tanított mikro- és makroökonómia és döntéselmélet – tételei, az elméleti modellek értelmezése is kritikára szorulnak.

Az emberiség által felhalmozott tudás olyan hatalmas, hogy egyénileg nem elsajátítható. De használható, hozzáférhető, igaz nem könnyen, ehhez további képességek, intézmények és technikák kellenek: iskolarendszer, könyvtárak, számítógépek, mesterséges intelligencia, valamint az együttműködés intézményes formái.

A matematika és a többi tudomány

Induljunk ki a matematika alapvető sajátosságaiból:

- A matematika a *precíz és egzakt gondolkodás* tudománya: egzakt definíciók, állítások és következtetések konzisztens rendszere.
- Ennek az az ára, hogy rendkívül *absztrakt*: minden konkrétumtól elvonatkoztat.
- Az absztraktság révén viszont rendkívül széles körben *alkalmazható*.

A többi tudomány nem ennyire egzakt, de a *tudományosságnak nem is feltétele a matematikához hasonló egzaktság*. A történelem, a szociológia, az esztétika, a filozófia is tudomány, sajátos módszerekkel és jellemzőkkel: tárgyilagosságra törekvéssel, kételkedéssel, nyitottsággal, egyebekkel. De szigorú egzaktsággal nem kell rendelkezniük. A *természettudományok* pl. a fizika egészen közel áll az egzaktsághoz, de csak közel áll, és semmiképpen sem éri el a matematikát. A *társadalomtudományok* még távolabb állnak az egzaktságtól. Most csak egy sajátosságot kiemelve: a természettudományokkal ellentétben itt gyakran magától értetődő alapkövetelmény az *empátia*, ami a szigorú egzaktsággal nem fér össze. Egy empátia nélküli pszichológus nem pszichológus. Egy történésznek is szüksége van rá, és egy esztétának is természetesen.

A korai Wittgenstein állítása, miszerint amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell, a matematikára egyértelműen igaz, amennyiben egy állítás nem egzakt, az a matematika rendszerébe nem fér be, „arról hallgatni kell”.

Nekem úgy tűnik, hogy minden olyan törekvés, amely a tudományosságot (különösen a társadalomtudományok terén) a matematikai egzaktsághoz köti, naiv és illuzórikus, és irreális.

Husserl műve, „A filozófia mint szigorú tudomány”, - már a címe szerint is tévút.

A közgazdaságtan is szeretne (főként az elméleti gazdaságtan), a matematikához vagy legalább a fizikához hasonló egzaktságu lenni, és ezek a törekvések a ma használatos tankönyvekben is makacsul jelen vannak.

Az axiomatikus felépítésre irányuló törekvés nem előzmény nélküli. A 12. sz. ban Amiens-i Miklós a teológiát akarta Eukleidészi módon felépíteni és kifejtetni, mindenekelőtt (ahogy Frenyó Zoltán erre a figyelmemet felhívta), az eretnekek és hitetlenek meggyőzése érdekében, akikre nem hat a Bibliára hivatkozó, tisztán teológiai érvelés. (Lásd még Gilson [2015]) Aztán majd Descartes így próbálja felépíteni Isten-bizonyítékait, aztán később Spinoza az etikát. Marx Tőkéjében is fellelhető ez a törekvés, Marx úgy vélte, a társadalomban éppoly szabályszerűségek, törvényszerűségek érvényesülnek, mint a természetben.

A tudomány-szociológia „erős programja” is, úgy érzem, ilyen axiomatikus alapra kívánta alapozni a tudomány-szociológiát, mert a tudományról szóló tudománynak is komolyan vehetőnek lenni, és ez az axiomatikus megalapozással tűnik elérhetőnek.

A közgazdászok, szociológusok is úgy használják a „mérés” szót, mintha fizikát művelnének: azt mondják például, hogy „megméri az előítéletességet”, sőt, az egyik kutatás-módszertani kézikönyv (Earl Babbie műve, amerikai, számtalan nyelvre lefordították, számtalanszor kiadták) azt állítja, hogy *minden* mérhető. Közelebb állna a valósághoz, ha azt mondaná, hogy semmi se mérhető. A közgazdaságtan és a gazdaságstatisztika mérőszámai, mutatói például a GDP, a fogyasztói árindex mind tökéletlenek, ez minden statisztikus számára teljesen világos. Viszont okos, gyakorlatban jól használható kompromisszumok eredményei. A GDP (a bruttó hazai termék) minden tökéletlensége ellenére a makrogazdasági teljesítmény jól használható mutató száma. Mármost vannak olyan törekvések, amelyek valamilyen módon egy általános jóléti mutatót akarnak megalkotni, a GDP fogalmát ilyen irányban szeretnék kibővíteni. De miért is volna erre szükségünk? Hiszen ismerjük az egyes mutatók korlátait, tudjuk, hogy egy mutató nem képes a gazdaság egészének teljesítményét, a gazdasági szereplők, intézmények egyének jólét-érzetét számszerűen kifejezni. Viszont rendelkezésre áll az egyéb mérőszámok sora, és ezeket sorra véve, időbeli alakulásukat elemezve, a „jólétről” is lehet értelmes állításokat megfogalmazni, összehasonlításokat végezni. Viszont el kell fogadni, hogy ezek nem lesznek egzakt állítások, miközben hasznosak és informatívak lehetnek.

Nagyon hasonló problémák merülnek föl az oktatásban az osztályzással kapcsolatban. A tudás, a képességek fejlődése rendkívül sok tényezőből áll, és ha valaki azt mondaná, hogy a tudás nem mérhető, akkor ezt el kellene fogadnunk. De azt is el lehet fogadni, hogy ezzel az osztályozási értékelési rendszerrel mégiscsak

működhet a tudásátadás rendszere. A jelesek többnyire tényleg jobbak, mint a közepesek, az iskolából kikerülők okosabbak, mint a belépők. Az iskolai osztályozás is egy kompromisszum, amíg nincs jobb (egyébként van), addig ezt kell elfogadni.

Végül megjegyzendő, hogy a matematika egzaktsága sem abszolút, ezt bizonyította be Gödel 1931-ben, és aztán ezt erősítették meg később Alfred Tarski eredményei. (Tarski [1990])

A tudás és a tudomány társadalmi jellegéről

A tudás, tudomány, a racionalitás nem *egyéni* dolog. A tudomány *társadalmi, közösségi*, beleértve a különböző korok tudósainak közösségét is. Tudatos és kevésbé tudatos együttműködés eredménye. Vannak zsenik és vannak szerényebb képességű kutatók, de a tudomány nem egyéni teljesítmény. Olyan, mint a nyelv: mindenkinek van valamilyen szintű nyelvkészsége, de maga a nyelv társadalmi képződmény. A matematika is társadalmi képződmény, az eukleidészi geometria sem előzmény nélküli, az *Elemek* című mű nem kizárólag Eukleidész érdeme. A matematika-történészek tudnak róla, fennmaradtak utalások rá, hogy „*Elemek*” c rendszerek (vagy tankönyvek) voltak máshol és korábban is, de csak az eukleidészi maradt fenn.

Minden, amit tudunk, azt közösen tudjuk. A tudósok vitáznak, leveleznek, („diskurzust” folytatnak), a tanárok, a tankönyvíró terjesztenek, tanítanak, közvetítenek – egyébként nem csak a képzetlenek számára, hanem a más területek tudósai számára is.

Mindebből az is következik, hogy az oktatásnak is van közösségi dimenziója. A tanulásban, tanításban is jelentősége van annak, ha diákok együttműködnek, és az együttműködés a tanár és a tanuló közösségek között létrejön. Sőt, ez a természetes, az elszigetelt egyének oktatása a természetellenes.

Racionális lény-e a cselekvő egyén? (Elfogadható-e a „módszertani individualizmus”?)

A gazdaságtani tankönyveket uralja a szabad individuumok racionális cselekvéseiből kiinduló gondolati építkezés.

A racionális fogyasztó elmélete axiomatikusan felépített elmélet, a fogyasztó minden elképzelhető fogyasztói kosárra rendelkezik egy hasznossági függvénnyel, és ebből levezethető általános egyensúlyi elmélet, és Nobel díjat ért, hogy sikerült az axiómákból kiindulva bizonyítani, miszerint ez az általános egyensúly tényleg lehetséges, sőt létre is jön, pont annyit termelnek pont olyan árakon, mint amennyit a fogyasztók és a termelők igényelnek. A tankönyvek, bár egy sor értelmes és konkrét tudnivalót is elmondanak, nem képesek elszakadni az axiomatikus rendszertől, annak leegyszerűsített, illusztratív példáitól, és nem tudják azt helyén kezelni.

Ezért az egyik fő kérdés, hogy tényleg racionális lénynek tekinthető-e a cselekvő egyén. A kérdésre a válasz egyszerű: nem. A racionalitás fogalma nem matematikai fogalom, tehát nem is lehet egzakt. Nincs egyértelmű, mindenki által elfogadott definíciója. (Az értelmezések sokféleségéről ld. Frenyó, [2016], (245-246.) Nem vagyunk felnőttként észszerűtlenek, a cselekedeteink többnyire nem mondanak ellent a józan észnek, de az életünk nem feltétlenül tudományos alapon zajlik, nem egy *kalkulatív racionalitás* alapján cselekszünk (ellentétben a gazdaságtani könyvek állításaival.). Manapság többnyire valami kereső tevékenységet végzünk, ami beleilleszkedik egy racionális folyamatba vagy rendszerbe, esetleg anélkül, hogy átlátnánk és értenénk magát a rendszert. Egyébként pedig például sétálunk, ugrabugrálunk, dudorászunk, firkálgatunk, „felesleges” dolgokkal foglalkozunk, játszunk. Vagy vásárolunk, „fogyasztói döntéseket” hozunk, de nem feltétlenül vagy egyáltalán nem észszerűen. *Egyéni* életünket, egyéni döntéseinket nem jellemzi a szigorú, kalkulatív racionalitás.

Ezzel ellentétben széles körben elfogadott a „módszertani individualizmus” és a „racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány” koncepciója. (Lásd pl. Csontos László [1998]; Szántó Zoltán [2006]) Eszerint a társadalmi, politikai és gazdasági intézmények, valamint a társadalmi változások legjobban úgy magyarázhatók meg, ha *egyének* (vagy testületi cselekvők) racionális, önérdék követő cselekedeteinek és interakcióinak eredményeként fogjuk fel őket. A kiindulópont, hogy megfogalmazzák „a racionális viselkedés axiómáit”. Ha egy döntéshozó ennek megfelel, akkor – az adott axióma rendszer szerint – racionálisnak tekinthető. A kérdés az, hogy az axiómák tükrözik-e a valóságos gazdasági szereplők viselkedését. Tényleg racionális-e a fogyasztó? Nos, én úgy vélem, hogy nem. Ez szerintem elfogadhatatlan. Éppen ezért elfogadhatatlan a standard mikroökonomia tankönyvekben olvasható *fogyasztói hasznosság* elmélete, amelynek kiindulópontja a racionális fogyasztó, az *optimalizáló* fogyasztó elmélete. Egyébként a marketing és reklám szakemberei pontosan tudják, hogy a fogyasztó nem-racionális, és a reklámok nem is feltételezik, hogy a fogyasztó optimalizál. Most nem térünk ki olyan további téveszmékre, mint a Maslow piramis, vagy a flow elmélet, amelyek legalább annyira tévesek, mint amennyire népszerűek.

A racionalitás és a technika helye fogyasztói létünkben

Ha nem az egyes egyének a racionalitás hordozói, akkor hol lelhető föl a racionalitás? A racionalitás a minket körülvevő *ember alkotta* világban, az eszközeinkben, a technikában lelhető föl. Mikor a mosógépbe belökjük a szennyes ruhát, ez ésszerű cselekedet, de az igazi kalkulatív, ellenőrzött racionalitás nem e mögött a mozdulat mögött van, hanem a mosógépünkben, amit megvásároltunk. Amikor mosógépet vásárolunk, akkor racionalitást vásárolunk. És a mosógép nem egyéni teljesítmény. Ebben kollektív tudás és tervezés és tapasztalat van. Ez a kollektív racionalitás van a

házunkban, amelyben lakunk, a menetrendben, aminek alapján közlekedünk a vasúton. Ugyanígy a védőoltásban, de a modern jogrendszerben is, amely társadalmi kapcsolataink kereteit biztosítja. Az oktatási rendszer, a könyvtár, az internet mind elképzelhetetlen lenne modern racionalitás nélkül. Mi ezeket használjuk, számunkra ezek *eszközök*: egyéni életünk és együttélésünk eszközei. Az ember homo faber, eszközöket készítő és használó ember. Az *eszközt egészen általánosan* kell érteni, a kalapáctól kezdve a menetrenden keresztül a másodfokú egyenlet megoldóképletéig, ami a másodfokú egyenletek megoldásának okos eszköze. *A tudomány maga is eszköz.* A tudomány ünnepének szlogenje így is hangozhatna: a tudomány a világ megismerésének, és alakításának (egyik) *eszköze*.

Az *eszköz* tehát az általánosabb fogalom. Egyébként az emberiség fejlődésében előbb van az eszköz, (a technika), aztán jön a tudomány. Amikor egy kővel feltörök egy diót, az már eszközhasználat (technika), tudomány nélkül.

Játék, élmény és művészet

Az oktatás, a tanulás is át van szőve – jó esetben – játékkal, és egy sajátos élményt jelent, nem csak a tudományos tudás elsajátítását. Az élmény pedig esztétikai élményt is jelenthet, ezért a nem-művészeti oktatásban is jelentős szerepe van a játéknak, az esztétikai élménynek és a művészetnek.

A játékosítás, a gamifikáció manapság az oktatás területén is alkalmazhatónak tűnnek, bár a marketing, a reklámok és a videójátékok fejlesztésében vált önálló kutatási irányvá. Ennek ellenére nem gondolom, hogy az oktatásban ennek alapvető jelentősége lenne, mert a pedagógiai módszerek fejlesztésében ezek a lehetőségek, amelyek arra hivatottak, hogy élményszerűvé, közösségivé tegyék a tanulás folyamatát, korábban is megvoltak, és a játékoság, élményszerűség és az esztétikai vonatkozások *együttes* figyelembevétele jelentheti a megfelelő kiindulópontot.

a) A játék.

Az ember homo ludensnek is tekinthető, legalább annyira, mint amennyire homo fabernek – mondja Huizinga közismert nagyszerű művében. (Huizinga [1938/1944], 7.) A játék definícióját megadni nem könnyű, de szerencsére nincs is szükség egzakt definícióra. Igazából Huizinga se definiál, hanem a „szociális játék”, a magasabb rendű játék néhány ismertető jegyét sorolja föl. Többé-kevésbé a kifejtett és a többi fajta tevékenységtől elkülönült, szabályokat követő játék fogalmát határolja körül. Ezáltal némiképpen szűkre szabja a játék fogalmát, ami azért nem okoz gondot, mert ez nem akadályozza a későbbi mély és nagyon differenciált elemzéseit.

Mindenesetre a játék fogalmában eleve benne van a szabályok, vagy még általánosabban a *kötöttségektől való mentesség* is. Hogy egy nem szociális példát hozzunk: a csavart a csavar-anyában a menet vezeti, de kell lennie némi hézagnak is,

hogy a csavar az anyában mozoghasson, és a műszaki nyelvben ezt is *játéknak* nevezik. Feltehetően erre utal Huizinga is: „A 'játék' kifejezés használatos bizonyos alkatrészek, mechanizmusok korlátozott mozgására is, így a francia, olasz, spanyol, angol, német, holland (...) és a japán nyelvben is.” (Huizinga [1938/1944], 46.) Az emberi tevékenységekben is, a legkötöttebb, leginkább szabályozott tevékenységekben is kell lennie valamennyi kötetlenségnek, hiszen még egy gép alkatrészei között is kell lennie játéknak.

„Az emberi közösség fontos ténykedései – mondja Huizinga – mind játékkal vannak átszőve. Vegyük csak a beszédet, ezt a legelső és legmagasabb rendű eszközt, amelyet azért formált magának az ember, hogy közölni, tanítani, parancsolni tudjon, a beszédet, amelynek segítségével megkülönböztet, meghatároz, megállapít, nevez, felel meg a dolgokat a szellem birodalmába. A nyelvteremtő gényű játékszó vált át mindig újból és újból az Anyagtól a Szellemhez. Minden elvont fogalom kifejezésére metafora kell és minden metafora mögött szójáték rejlik. Így teremt magának az emberiség mindig újra kifejezéseket a Létről, a természet mellett egy második, költött világot.” (Huizinga [1938/1944], 12-13.) Ezek a gondolatok se felelnek meg az „ismertető jegyeknek”, viszont fontosak és találóak. A kései Wittgenstein, más irányból ugyan, de hasonló következtetésre jut a nyelvjáték ismert fogalmával.

A játék megjelenik önállóan is mint elkülönült tevékenység, Huizinga ismertető jegyei leginkább erre vonatkoznak. Ezek, a játék szűkebb értelmében, olyan *nem-létfontosságú* tevékenységek, amelyek élvezetet, örömet is okoznak. Amikor sétálgatunk, dudorászunk, bámuljuk a felhőket, stb, akkor nem valamiféle tiszta racionalitás alapján cselekszünk, és nem is előírások, szabályok alapján, ezért ezek kötöttségtől mentes, nem-létfontosságú tevékenységek. A szűkebb vagy szorosabb értelemben vett játéknak az tekinthető, amikor az ilyen tevékenység még élvezetet is okoz. A kérdés összetett, mert ez az élvezet benne lehet egy célratörő, koncentrált és fáradságos tevékenységben is, például egy sakkmeccsben. Sőt magának a tudománynak is lehet játékjellege: a tudomány a legjobb játék, mondta Einstein. A nehézség ott van, hogy a modern világban a munka fogalma összefonódik az élvezet és játék nélküli tevékenység fogalmával. Így a játék és a munka fogalma ellentétbe kerülnek egymással, „a munka nem játék” – hallható manapság is gyakran. Természetesen egy sor öröm nélküli tevékenységet is el kell végeznünk, de a két fogalom nem zárja ki egymást. Szerencsésnek mondhatjuk, akinek örömet okoz a hivatása, és tudjuk, hogy sokaknak ez nem jut osztályrészül.

b) Az élmény és a művészet

Van egy tőlünk függetlenül létező világ, amiről sokat tudunk. Ugyanakkor a minket körülvevő világról van egy bennünk élő kép, van egy élmény, ami által átéljük mindazt, ami történik velünk, vagy ami történik körülöttünk, itt, vagy tőlünk messze, amiről csak beszámolókból, híradásokból értesülünk. Sőt azt is, ami korábban történt, sőt azt is, ami történni fog. Ezt elmesélik nekünk, vagy képeken, hangfelvételeken,

videókon megmutatják. Az ilyen élmények forrása a látás, hallás és a többi érzékszervünk, másrészt maga a nyelv. A nyelv révén tudjuk az élményeinket megosztani másokkal, továbbadni másoknak, és mások élményeit felfogni és átélni. Mármost a művészet – mai formájában – ennek az élményátadásnak az egyik formája, fajtája. Vannak, akik a saját fontosnak érzett élményeiket, gondolataikat érzékletesebben, lényegre törőbben tudják elmesélni vagy egy festményen nekünk megmutatni, ők a művészek.

Ez nagyon általánosnak tűnő megközelítés, mégis szűk. A probléma hasonló, mit amit a játék fogalmával kapcsolatban láttunk. Az emberi tevékenységnek elválaszthatatlan összetevője az esztétikum. Ha a művészet még nem vált önállóvá, csak a techné létezik, tehát a technika, az esztétikum akkor is jelen van. És ez a mai technikára is érvényes: egy alkatrésznek, még inkább egy építménynek, egy autónak lényeges mozzanata az esztétikuma. Az önállóvá váló művészet egy új munkamegosztást jelent, és egyben a műalkotások új fajta befogadását: nemcsak használatot, hanem a mindennapi célszerűséget nem igénylő műélvezetet. Más lesz a művész helyzete, a menedzserek, műkereskedők, megrendelők, mecénások, a kritika, a közönség viszonya. A műalkotások esztétikai értéke és a művészi értéke összemosódik, a sokszorosíthatóság által az eredetiség jelentősége is megváltozik. A film, és a virtuális valóság megjelenése új élmény-formákat teremt, a művész értéket háttérbe szorítja az élmény intenzitása.

Másrészt a művészet megjelenik a mindennapokban is. Amatőrök is festegetnek, mert maga festés is élvezetet és élményt jelenthet, vagy az éneklés, amit lehet élvezettel hallgatni, és lehet élvezettel a többi emberrel együtt énekelni. És lehet az ügyes táncosok látványát élvezni, másrészt lehet élvezni magát a táncot is, pl. egy táncházban, miközben a táncosok énekelnek, figyelnek a zenére is, a többiekre is. És ebben, talán nem is kell nagyon bizonygatni, ott van a játék is, a zenében is, a táncban is, az énekben is, és mindezekben együtt is. Az alkotói aktivitás az oktatás számára is új lehetőségeket kínál.

De ez már egy másik előadás témája.

Felhasznált irodalom

Bertalan László [2005] (Szerk.): A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások. Helikon kiadó.

Csontos László [1998]: (Vál. és szerk.) A racionális döntések elmélete. Osiris Kiadó.

Frenyó Zoltán [2016]: A filozófia tankönyve. Szent István Társulat

Gilson, Etienne [2015]: A középkori filozófia története. Kairosz Kiadó.

Huizinga, Johan [1938/1944] Homo ludens. Atheneum

Málik József Zoltán [2005]: Analitikus társadalomelmélet. Magánkiadás.

Szabó Árpád [1978]: A görög matematika kibontakozása. Magvető Kiadó

- Szántó Zoltán [2006]: Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Helikon Kiadó
- Tarski, Alfred [1990] Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó
- Temesi József [2002]: A döntéselmélet alapjai. Aula Kiadó.
- Zoltayné Paprika Z. [2002] (Szerk.): Döntéselmélet. Alinea Kiadó.

BUSINESS NOT AS USUAL

Some Implications of the Russian Aggression on World Affairs

Dr. Pál Monika Éva

Assistant Professor, Tomori Pál College, Budapest

palmonika1970@gmail.com

Abstract

The current Russian aggression in Ukraine has expanded into a tension on a global scale. Albeit not all countries take sides, still the firm and unequivocal stand by the USA, the European Union and NATO make the Ukrainian war a milestone in history and may be transformative to the global order. The stay calm and carry on attitude is untenable as the multipolar order witnesses an end to the post-war peaceful period at the periphery of Europe. Taboos, the previous piecemeal approach to reform are rewritten, there is clearly a need for a new political modus operandi. The author of the article addresses the following questions: What political, economic, military consequences can we draw after more than a year of this brutal massacre? Will it lead to a shift in global power relations and international cooperation?

Keywords: China, Russia, Ukraine, USA, world order, geopolitics

Introduction

Contrary to heightened expectations at the end of the Cold War, we witness the return of geopolitics. Territorial disputes, recurring border-related matters, war in Ukraine all testament to this trend. Armament, a focus on resource mobilization, great power rivalry have come to the forefront of attention.

While the end of the bipolar system heralded the “end of ideology” triumphalist narrative, the political world has not developed into a more homogeneous, problem-free terrain. Recently, after the 2008 economic crisis, it has been reorganizing along ‘-ism’: democracies and their adversaries, authoritarianism, populism. Or rather, lacking the full-fledged toolbox of ideologies that give a comprehensive explanation to the world, democracies, termed in various ways (façade, illiberal, etc.) face other systems similarly diverse systems of the right-wing and left-wing. Moreover, it is not the difficulty of description alone but also to deduct the course of action that these

systems follow. The Russian aggression on Ukraine on 24 February 2022 was an event that is a landmark. We can ask whether the tragic event divides the states into pro-Ukraine and pro-Russian camps along the categories of democratic or non-democratic countries. Looking at the votes cast in the United Nation Security Council we can state that the majority of the world is in a grey zone: not allied with any of the combatting forces. There is an international system, but not an international society closely linked on the basis of common norms and values.

Many great states of the multipolar world order are far away or not interested to firmly condemn the Russian aggression, while the USA and the EU is firm and unequivocal to do so. As to the dividing line, the most we could assert is that not all authoritarians (who take a stand) support Russia (fully) but all democracies (who take a stand) are siding with Ukraine. On 26 February 2022 in the UN SC vote, just two days after Russian troops invaded Ukraine, China, India and the UAE abstained. On 2 March 2022 *Belarus, North Korea, Eritrea and Syria. China, Cuba, Nicaragua* abstained.

Is it then a global conflagration? Not yet, fortunately, since the absence of a huge number of active players on a global scale. It is a European war with the US participating by sending financial, logistical aid as well as a massive amount of arms. However, as to the impact of the war, it is global indeed. The food and energy crisis, migration triggered by the war has repercussions on a global scale on trade, food and energy prices, and indirectly on global security. Moreover, the states secretly participating on the side of Russia, like Iran or North Korea have to be counted into the equation even though they do not take sides openly.

The weaponization of the economy has reached new levels with ten packages of sanctions the European Union (along with European allies such as the UK) introduced or, citing another example, with Russia's move to block the export of wheat, for instance from Black Sea ports that threatens food staples vital for developing countries in Africa.

But the impact spans beyond state and political actors. The war in Ukraine has grave repercussions in the business world. Pull-out of numerous western companies from Russia were a political not just a business manoeuvre. As a KPMG study shows, five distinct impacts are discernible in terms of business players.¹ These are impact on businesses but have relevance to the geopolitical landscape as well. KPMG mentions **1. People's security as the priority referring to physical security of employees even further away from Ukraine. 2. Heightened cyber risk** disrupting the cyber infrastructure (critical infrastructure and IT, for instance) especially in anti-Russian countries and therefore, global resilience has to be built. **3. Sanctions compliance to be guaranteed with** asset freezes and prohibitions on transactions that entail, as the study states, asking questions "How well mobilized are we with our systems and

¹ The geopolitical impact of the conflict in Ukraine - KPMG Global <https://kpmg.com/xx/en/home/insights/2022/03/the-geopolitical-impact-of-the-conflict-in-ukraine.html>

processes to be confident we're applying and adhering to the legal sanctions across our organization?" 4 . **Supply chain potential impact in 'a fragile economic situation caused by the pandemic, the combined effect of the sanctions and the disruptions caused by the military action may put more strain on recovering supply chains'**. 5. **Living your ESG (economic, social, governance) values** are difficult as business is increasingly politicised. The task for businesses is to "navigate political hazards", they are between the rock and the hard place when trying to represent values and serve customers indiscriminately.

Access to information in times of war has also been altering. Witnessing live transmission of news from the front by CNN in the Gulf War was a major milestone on how the average citizen got access to news. However, what is a novel development is the massive presence of open-source information, due to the technological revolution, that is often a titanic task to process, verify and transform into usable military information. OSINT is widely available, often helping and cheating combatants into, the illusion of having reliable information.² Moreover, uniquely and controversially, at the early phase of the war, the USA shared intelligence information with the public in order to deter the aggressor, to show muscle and to rally support.³

The immense amount of information available made the public aware of the tragedy of war, but in the long-term politicians have to work on avoiding the danger of "war fatigue". Economic hardship in everyday life with inflation, soaring prices and the energy crisis could possibly, due to the routinization of war, lead to an information overload makes citizens immune and apathetic in the long-term. While the war necessitates an ever-closer cooperation and sacrifice in terms of finances and sending weapons in order to win the war with Ukraine, the political elite also has to calculate with less enthusiasm from voters if the impact of war is counterbalanced by sound political strategies that mitigate the negative consequences. As an example of "war fatigue", or simple electoral strategy, a division between Democrats and Republican is clearly discernible. While the former, the Biden administration is clearly committed to full-fledged support, the Republicans are more devoted and more selective in providing aid, with Republican presidential hopeful De Santis clearly stating that the war is beyond America's national interest.⁴ However, on a positive side, the EU is more

² Open-source intelligence in Ukraine: Asset or liability? | Chatham House – International Affairs Think Tank, <https://www.chathamhouse.org/2022/12/open-source-intelligence-ukraine-asset-or-liability>

³ Sharing top-secret intelligence with the public is unusual – but helped the US rally the world against Russian aggression (theconversation.com), <https://theconversation.com/sharing-top-secret-intelligence-with-the-public-is-unusual-but-helped-the-us-rally-the-world-against-russian-aggression-178084> , 2 March 2022.

⁴ <https://www.msn.com/en-us/news/politics/desantis-saying-ukraine-support-is-not-vital-national-interest-sparks-backlash-in-gop/ar-AA18DJNc> The December 2022 poll in the USA revealing differences in party preferences, 61% of Democrats and 33% Republicans agreeing with the support for the war effort: Poll finds Republican support for US aiding Ukraine's war effort against Russia is declining | CNN Politics

united than ever in terms of support for Ukraine. About two-third of Europeans aid the war effort, though there is great variation in EU member states.⁵

The complexity of the war is further enhanced by the participation of non-state combatants in military operation, a phenomenon well-researched, for instance, in the case of the Syrian war. SIPRI has calculated that on average 4-5 types of non-state combatants have been active in recent wars. In the Ukraine war attention has been on the Wagner group, partly due to the genocides it has been committing, for instance in Bucha, but other forces coming from Syria⁶ has been deployed across the world in hot spots that have been of interest to Moscow such as Syria, Libya, Ukraine, Sudan, Venezuela, Mali, and the Central African Republic. In Syria the Wagner Group fought a four-hour battle with a detachment of US Green Berets and Marines and in Central Africa has been accused of war crimes such as the torture of prisoners with sledgehammers. Similar cruelty and genocide are related to Wagner in Ukraine, the Bucha massacre is a clear example of that. The close cooperation of mercenaries, their authorization by the state is not new⁷, but the fact that Prigozhin, the leader of the Wagner group has recently been seen as a political not just a military figure who could challenge the representatives of the official military establishment, is clearly alarming. His growing appeal, power that could threaten other pro-Kremlin warlords led to the termination of recruiting prisoners as mercenaries for the Wagner group and Prigozhin's pushing to the sidelines.⁸

War is not just devastation and destruction of human lives and infrastructure. Its psychological impact on states is equally serious: it triggers an overall increase in the feeling of insecurity and, consequently, leads to a rise in military expenditures. Once the military budget has been raised, it is unlikely to fall back to previous levels. Thus, a vicious level of securitisation and militarization begins due to the feeling of insecurity, and thus the routine of heightened-level deterrence emerges. Yuval Harari calls attention to the civilizational aspect of military spending and the shift of state

⁵ Summary of The European Parliament's 2022 Eurobarometer: 74 percent of Europeans support EU's backing for Ukraine, *Politico* <https://www.politico.eu/article/ukraine-war-europe-support-74-percent-polls/> and see the ECFP March 2023 poll on how people see the war and evaluate the ending of it: <https://sofiaglobe.com/2023/03/16/ecfr-poll-europeans-strongly-united-on-ukraine-but-there-are-risks-to-support/> ECFR: Europeans strongly united on Ukraine, but there are risks

⁶ Elaborating on the role of the media, think tanks, churches and organized crime, pro-separatist militias, NGOs. Gongs in the Crimean War of 2014 see Joshua P. Mulford: Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War

Connections, Vol. 15, No. 2 (Spring 2016), pp. 89-107. Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes

⁷ The Wagner "new recruits are being placed in units under the command of officers from the GRU, the Russian military intelligence unit of the ministry of defence" as the BBC reports 12 March 2022 War in Ukraine: How Russia is recruiting mercenaries - BBC News <https://www.bbc.com/news/world-europe-60711211>

⁸ Recruitment in the Crimean War Russia recruited over 5,000 mercenaries to fight in its wars abroad, SBU says - Euromaidan Press, Russia recruited over 5,000 mercenaries to fight in its wars abroad, SBU says - Euromaidan Press

spending priorities.⁹ He claims that the decrease in military spending in history made it possible to create the welfare state today. Following his line of thought we could argue that the increase in military spending, especially in times of recession and austerity, might lead to the slimming of welfare provisions. It is a question whether lowering expenses will lead to a reorganization of redistribution to the needy, the structuring of the welfare state creating more equitable societies or the decrease will make societies even less fair due to the cut in welfare provisions.¹⁰

Besides higher spending, the multiplication of economic and security cooperation on an international level has also been evident. Interconnectedness, interdependence, the density of relations all grow and cooperation is institutionalized by the creation new international cooperation such as the QUAD and AUKUS and the Ukraine war triggered the intensification and deepening of security cooperation.¹¹

While a return of some form of block politics is visible, a return to the classical Cold War is misplaced.¹² Multiple and cross-cutting linkages and dependencies display the futility of a bipolar categorization. The block pattern is true to some extent but only in a covert or partial form. The cooperation of authoritarian states is strong in rhetoric but often empty in practice as Russian-Chinese relations show. Or taking the Hungarian example, we can witness a flamingo dance: Russian interests represented with membership in Western integration institutions such as NATO and the EU.

The most complicated country is perhaps Turkey, the example of which is discussed below.

The world has become more complex following the fall of the bipolar system, but recently, the cobweb of relations has become even harder to disentangle. An example for this is Turkey. An authoritarian system and a major NATO power, boasting with the second largest army in the Alliance. At the outset of the war, Turkey was hesitant to take sides and was procrastinating when the western powers called for the closure of the Straits based on the 1936 Montreaux convention. Next, she has put on a moderating role between Russia and Ukraine and was instrumental in

⁹ The War in Ukraine and the Future of the World, video with Yuval Harari and Timothy Snyder, 8March 2022. The War in Ukraine and the Future of the World, video with Yuval Harari and Timothy Snyder, 8March 2022. https://www.bing.com/videos/search?q=THE+WAR+IN+UKRAIANE+HARARI+SNYDER+VIDEO&view=detail&mid=EEE7B313076025FC27F1EEE7B313076025FC27F1&FORM=VIREoethy_Snyder_-_Bing_video

¹⁰ For the expansion of nuclear armament see: SIPRI Yearbook 2022: Armaments, Disarmament and International Security, <https://reliefweb.int/report/world/sipri-yearbook-2022-armaments-disarmament-and-international-security-summary>

¹¹ The AUKUS plan: a grand bargain with significant risks (iiss.org), <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2023/03/the-aukus-plan-a-grand-bargain-with-significant-risks>, 13 March 2023.

¹² Hal Brands- John Lewis Gaddis: The New Cold War America, China, and the Echoes of History, Nov/Dec 2021, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-10-19/new-cold-war>

guaranteeing free shipping of grain from the Black Sea. At the same time, Turkey is joining the Shanghai Cooperation Organisation, the Asian NATO of which she is currently a dialogue partner. (SCO members are: China, Russia, India, Pakistan, Iran, Kyrgyzstan, Tajikistan, Kazakhstan and Uzbekistan. Turkish Baykar drones have helped Ukraine to fight the war and she has bought S-400-s from Russia.¹³ Moreover, Erdogan is blocking Finnish and Swedish NATO enlargement as he is insistent on the extradition of Kurds and labelling them as a terrorist.

Rivals and priorities

Under these changing circumstances and turbulence, the USA-Chinese rivalry remains a constant. The multipolar order is not changing, as the threat to the USA remain “China first, Russia always”, but Russia’s weakening makes China unquestionable a senior partner in terms of Russo-Chinese relations. Russia is becoming a pariah in international politics, which is perceptible not only in a series of comprehensive economic sanctions but similarly in symbolical acts such as the walkout of the UN audience when Foreign Minister Lavrov started to talk, an ostracization of Russian politicians. It is notable that Russia is suspended from the UN Human Rights Commission, her membership was terminated in the Council of Europe and already during the first Crimean War, she had been expelled from the G8. The network against Russia is becoming denser but it does not exclusively limit Russia’s diplomatic elbowroom. More importantly, these steps have repercussion on the life of ordinary citizens and the state of human rights. In 2023 Putin’s Russia declared the suspension of its membership in international organisations. Since 16 September 2023 Russia has not been a member of the European Convention of Human Rights and left the European Court of Human Rights. The Council of Europe suspended Russia’s membership on 25 February 2022 that has been in effect since 1996. In September Russia left the European Convention of Human Rights as it left the European Court of Human Rights. (This is not unprecedented, as due to the annexation of Crimea, Russia had to leave the G8.)¹⁴ Russia has altered various laws due to the “special military operation” and the government has stepped up its efforts to quell any opposition and resistance to the centralized war machine. This entailed an overall attack on civil society, a clamp down on freedom of expression and association due to the restrictive modification of the Criminal Code on 4 March 2022.¹⁵

¹³ S-400 was developed to destroy fighter jets, cruise missiles, ballistic missiles, and drones, 400km range, cheap, not used yet, cca US Tomahawk, only China bought it, India is planning.)

¹⁴ Putyin hatályon kívül helyezetteti Oroszországban az emberi jogok védelméről szóló európai egyezményeket, <https://444.hu/2023/01/17/putyin-hatalyon-kivul-helyezetteti-oroszorszagban-az-emberi-jogok-vedelmerol-szolo-europai-egyezményeket>

¹⁵ Russia: UN experts condemn civil society shutdown | OHCHR <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/russia-un-experts-condemn-civil-society-shutdown>, 13 July 2022

China has been for year the major adversary of the USA, the main challenger of the liberal world order. However, Russia has also been listed as a major risk to the security system, as it was worded, "China first, Russia always". In the aggression against Ukraine it has become clear that Russia is a junior partner to Russia, unlike in the Cold War constellation. China face a difficult dilemma that shows the decades long pattern in conflict. When trying to establish positions in Africa, these two authoritarian regimes have a different method of operation.

While Russia aims to create instability it can profit from and uses mercenaries to be used as security agents, uses, for instances the notorious Wagner Group to gain a foothold, China has employed a different strategy. By investing and being active in economic development, using its soft power (Chinese cultural institutes) her overall operation necessitates stability as a precondition for success. Any kind of instability threatens the smooth operation of Chinese expansionism. This is particularly true for China's biggest project, the One Belt One Road initiative. While Russia's economic malaise is unquestionable, the Chinese economy's woes are visible, but less drastic and insurmountable. Indebtedness of local government, bankruptcies in the property market, along with climate disasters (the 2022 draught) on a massive scale are slowing down the economy.

The war in Ukraine is an opportunity for China to test western determination to counter intervention. The tension in the South China Sea, wolf warrior diplomacy and heated communication by China are all testament to the fact that the country is provoking to test how far it may go unpunished. China is walking a tight rope since the beginning of the war in relation to Russia. At the beginning of 2022 the Russian-Chinese cooperation was elevated to a higher level with the forging of a common authoritarian manifesto. Since then China is sitting on the fence and lately, has tried to project herself as a mediator.

A proof for this flamingo dance is that China is buying Russian oil but she is careful about not siding openly with Russia in the fear of sanctions that could have a debilitating effect on its economy. The war is an opportunity but at the same time an unwelcome development for China.

The American National Strategy was pinned down in turbulent times. No surprise that it begins with a reference to the 'inflection point' the world is experiencing. The document itself was published in October, not in February, as it is routinely done due to the Russian aggression on Ukraine. American foreign policy operates in the post-Afghanistan era, when the world had to see the failed democracy project with the take-over of the Taliban in August 2021. This certainly had a confidence-boosting effect on the perception of the USA by Russia and led Putting to draw incorrect conclusion. The Putin regime which concluded that the USA was licking its wounds and was incapable of retaliation had to reassess its views right after the war.

Already in 2021 with the organization of the Summit of Democracy initiative, the administration pledged itself to a firm stand in the propagation of democracy against autocracies. However, it was not the copy-paste routine of previous administrations, but differed, rightly, from the export of democracy initiatives of previous administrations. Current CIA Director William J. Burns elucidated even before the election was won by the Democrats in a sort of manifesto on foreign policy that it was to be neither isolation nor engagement in the traditional sense, but a reinvention and reformulation of the twin traditions of isolation and engagement, or as retrenchment and restoration as Burns calls it is isolationism and engagement, respectively.¹⁶ He pledged himself to reinvention of American foreign policy, writing that “Smart foreign policy begins at home, with a strong democracy, society, and economy” meaning that a credible foreign policy had to rectify the damage which was caused by the failure of democratic practice at home. In other words, a strengthened democracy at home is a precondition for a credible leadership of democracies globally.¹⁷ As the National Security Strategy claims, the People’s Republic of China’s intent to reshape the international order is the United States’ biggest geopolitical challenge for the next decade. Beijing presents an “increasingly global challenge,” not only to the United States but also to nations that want to preserve a rules-based order of international relations. As the NSS asserts: *“Many of our allies and partners, especially in the Indo-Pacific, stand on the frontlines of the PRC’s coercion and are rightly determined to seek to ensure their own autonomy, security, and prosperity. We will support their ability to make sovereign decisions in line with their interests and values, free from external pressure, and work to provide high-standard and scaled investment, development assistance, and markets.”* On the basis of this, the USA builds on a threefold strategy toward China: “to invest in the foundations of our strength at home – our competitiveness, our innovation, our resilience, our democracy,”² “to align our efforts with our network of allies and partners, acting with common purpose and in common cause,”³ “compete responsibly with the PRC to defend our interests and build our vision for the future.”

¹⁶ Burns claims that “the contest with China is not another Cold War to avoid but one to fight with confidence and win. The United States should reject any return to a world of closed spheres of influence. It should be clear-eyed about the rise of techno-authoritarianism and push back hard with a new concert of democracies. And although we might need to rebalance our foreign policy tools and avoid the excesses of the post-9/11 era, the risks of slashing our defense budgets and our global military posture outweigh the rewards.”

¹⁷ John Burns: A New U.S. Foreign Policy for the Post-Pandemic Landscape - The Day After - Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2020/09/09/new-u.s.-foreign-policy-for-post-pandemic-landscape-pub-82498>

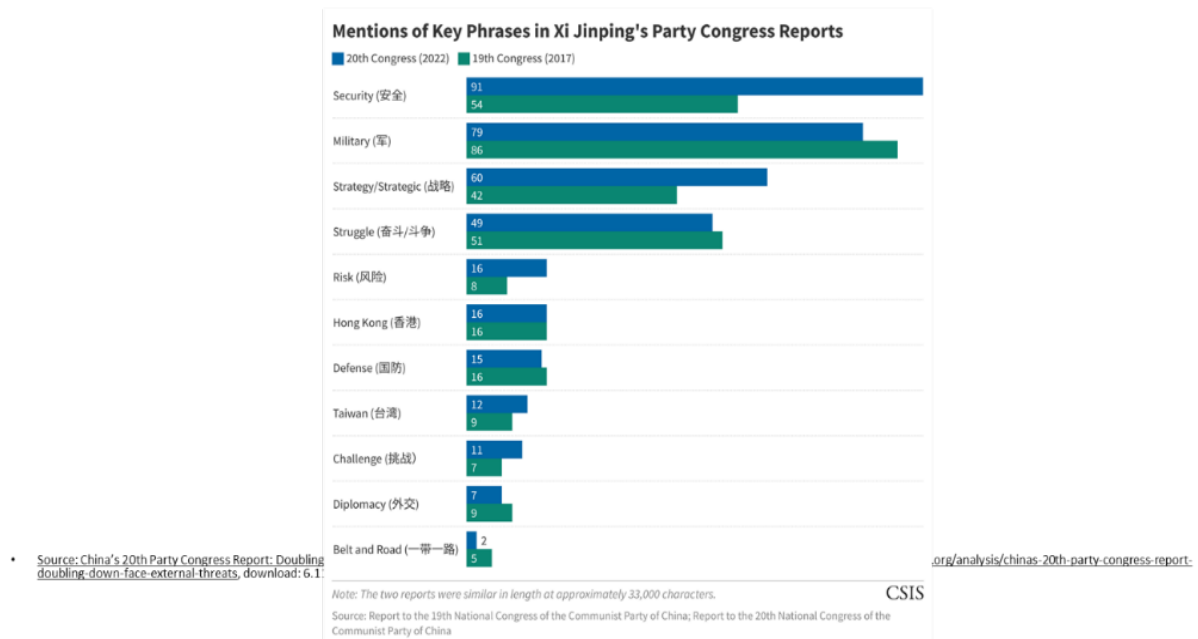
KEY WORDS	MENTIONS			
	1994 NSS	2002 NSS	2017 NSS	2022 NSS
“alliance”	2	17	10	17
“Asia”	38	12	18	11
“climate change”	2	1	0	14
“China”	10	18	33	8
“cyber”	0	0	46	32
“democracy”	57	14	6	38
“freedom”	7	46	22	17
“free trade”	10	16	2	2
“Indo-Pacific”	0	0	3	22
“Europe”	48	16	29	35
“immigration”	1	0	14	2
“PRC”	0	0	0	46
“Russia”	19	19	25	71
“technology”	6	9	25	41
“women”	5	1	9	6
“terrorism”	17	32	12	14

Looking at the distribution of words in the strategy, we can calculate the following: “Russia” is mentioned 71 times, the “PRC” and “China” are referred to 54 times (46+8), “democracy” is 38 times, Europe 35 times.¹⁸ While technology is high on the agenda, “cyber” deserved high points (mentioned 32times), which shows the changing nature of security threats. Interestingly, a major topic of immigration is almost missing with two scores from the list, while free trade (twice) is similarly peripheral in the report.

Almost at the same time, in October 2022 the 20th Congress of the Chinese Communist Party was held. The speech by Xi Jinping showed a massive increase in reference to security, almost double compared to the 19th Congress in 2017 with 91 and 54, respectively. The word “Military” somewhat decreased (from 86 to 79)¹⁹

¹⁹ China’s 20th Party Congress Report: Doubling Down in the Face of External Threats | Center for Strategic and International Studies (csis.org), <https://www.csis.org/analysis/chinas-20th-party-congress-report-doubling-down-face-external-threats>, download: 6.11.2022

China: Xi Jinping's 20th Party Congress Report

The report continues by warning of the risks of “black swans” (unforeseen and unlikely events with high impact) and “gray rhinos” (obvious and high-impact threats that tend to be neglected), referring to foreign minister Wang Yi’s terminology in which the rhino is Taiwan. The future is not rosy and “external attempts to suppress and contain China may escalate at any time.” Li also notes, referring to the pervasive tone of security in the report, that the word security is mentioned 91 times, while it got 54 mentions in the 19th Party Congress Report. Moreover, besides being the “bedrock of national rejuvenation”, a new concept of “multidimensional” conception of national security is introduced. In addition, risk also got double mentions (from 8 to 16) compared to the previous party congress report that underlines a feeling of uncertainty and the need for preparing for all eventualities.

Conclusion

Despite the fact that Russian aggression is, understandably and justly, in the headlines, one cannot ignore that the American and Chinese rivalry is the most central dividing line in geopolitics, which has not changed due to the war in Ukraine. However, previous tendencies – the fragility of supply chains, armament, for instance—have become more accentuated. Interconnectedness has certainly made the world more complex, but it is doubtful whether it is more secure when even new dividing lines are emerging besides existing ones.

Bibliography

- Brands, Hal- Gaddis, John Lewis: The New Cold War America, China, and the Echoes of History, Nov/Dec 2021, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-10-19/new-cold-war>
- Burns, Johns: A New U.S. Foreign Policy for the Post-Pandemic Landscape - The Day After - Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2020/09/09/new-u.s.-foreign-policy-for-post-pandemic-landscape-pub-82498>
- China's 20th Party Congress Report: Doubling Down in the Face of External Threats | Center for Strategic and International Studies (csis.org), <https://www.csis.org/analysis/chinas-20th-party-congress-report-doubling-down-face-external-threats>
- ECFR poll: Europeans strongly united on Ukraine, but there are risks to support – The Sofia Globe.
<https://sofiaglobe.com/2023/03/16/ecfr-poll-europeans-strongly-united-on-ukraine-but-there-are-risks-to-support/>
<https://www.msn.com/en-us/news/politics/desantis-saying-ukraine-support-is-not-vital-national-interest-sparks-backlash-in-gop/ar-AA18DJNc> T
- Mulford , Joshua P. :Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War. *Connections*, Vol. 15, No. 2 (Spring 2016), pp. 89-107. Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes
- Open-source intelligence in Ukraine: Asset or liability? Chatham House, 2022. <https://www.chathamhouse.org/2022/12/open-source-intelligence-ukraine-asset-or-liability>
- Putyin hatályon kívül helyeztetí Oroszországban az emberi jogok védelméről szóló európai egyezményeket, <https://444.hu/2023/01/17/putyin-hatalyon-kivul-helyezettí-oroszorszagban-az-emberi-jogok-vedelmerol-szolo-europai-egyezmenyeket>
- Russia: UN experts condemn civil society shutdown | OHCHR <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/russia-un-experts-condemn-civil-society-shutdown>, 13 July 2022
- Sharing top-secret intelligence with the public is unusual, but helped the US rally the world against Russian aggression (theconversation.com), <https://theconversation.com/sharing-top-secret-intelligence-with-the-public-is-unusual-but-helped-the-us-rally-the-world-against-russian-aggression-178084> , 2 March 2022.
- SIPRI Yearbook 2022: Armaments, Disarmament and International Security, Summary <https://reliefweb.int/report/world/sipri-yearbook-2022-armaments-disarmament>

and-international-security-summary

Summary of The European Parliament's 2022 Eurobarometer, *Politico*,
<https://www.politico.eu/article/ukraine-war-europe-support-74-percent-polls/>

The geopolitical impact of the conflict in Ukraine - KPMG Global
<https://kpmg.com/xx/en/home/insights/2022/03/the-geopolitical-impact-of-the-conflict-in-ukraine.html>

The AUKUS plan: a grand bargain with significant risks (iiss.org),
<https://www.iiss.org/blogs/analysis/2023/03/the-aukus-plan-a-grand-bargain-with-significant-risks>, 13 March 2023.

The War in Ukraine and the Future of the World, video with Yuval Harari and Timothy Snyder, 8 March 2022,
<https://www.bing.com/videos/search?q=THE+WAR+IN+UKRAINE+HARARI+SNYDER+VIDEO&view=detail&mid=EEE7B313076025FC27F1EEE7B313076025FC27F1&FORM=VIRE> Eothy Snyder - Bing video

USA National Security Strategy, October 2022, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/11/8-November-Combined-PDF-for-Upload.pdf>

War in Ukraine: How Russia is recruiting mercenaries - BBC News
<https://www.bbc.com/news/world-europe-60711211>, 12 March 2022

A SZLOVÁK GAZDASÁG HELYZETÉNEK ÉRTÉKELÉSE A COVID-19 VILÁGJÁRVÁNY IDŐSZAKÁBAN KIVÁLASZTOTT GAZDASÁGI MUTATÓK ALAPJÁN

Dr. habil. Suhányi László

Tomori Pál Főiskola, Budapest

University of Prešov, Faculty of Management and Business

suhanyi.laszlo@tpfk.hu

doc. Ing. Suhányiová Alžbeta, PhD.

Technical University of Košice

Department of Business Management and Environmental Engineering

alzbeta.suhanyiova@tuke.sk

Absztrakt

A tanulmány a Covid-19 világjárvány hatását vizsgálja egy közép-európai országban, mégpedig a szomszédos Szlovákiában. Elemző szemléletet nyújt olyan kiválasztott mutatók alakulásáról, amelyek összefüggésben vannak az ország gazdasági helyzetével. A tanulmány fő célja Szlovákia gazdasági állapotának értékelése a világjárvány időszakában, kiválasztott gazdasági mutatók alapján 2018-tól 2021-ig terjedő időszakban. Feladatunk a probléma elméleti kereteinek meghatározása, az ország gazdasági állapotának értékelése gazdasági mutatók alapján, statisztikai vizsgálat által megállapítani és értékelni a vizsgált időszakra érvényes gazdasági mutatók közötti eltéréseket, lehetséges megoldásokat találni a világjárvány hatásainak csökkentésére és a világjárvány utáni jövőbeli kihívásokra.

Kulcsszavak: GDP, munkanélküliség, infláció, bérek, államadósság, fizetési mérleg, gazdasági állapot

Abstract

The study examines the impact of the Covid-19 pandemic in a Central European country, namely in the neighbouring country Slovakia. It provides an analytical view of the evolution of selected indicators that are related to the country's economic

situation. The main goal of the study is to evaluate the economic condition of Slovakia during the pandemic, based on selected economic indicators, in the period from 2018 to 2021. Our task is to define the theoretical framework of the problem, to evaluate the economic situation of the country based on economic indicators, to establish and evaluate the differences between the economic indicators valid for the examined period through statistical analysis, to find possible solutions to reduce the effects of the pandemic and future challenges after the pandemic.

Keywords: GDP, unemployment, inflation, wages, public debt, balance of payments, economic condition.

1. Bevezető

Az aktuális és jövőbeli gazdasági tevékenység megértésére az elemzők makrogazdasági mérési eszközként gazdasági mutatókat alkalmaznak. Holman (2017) tanulmánya szerint a gazdasági mutatók számításánál kiindulópontként szolgálnak a kormány, az egyetemek vagy a nonprofit szervezetek által közzétett adatok.

A véletlenszerű események mutatóinak – amelyek tartalmazzák a GDP-t, a foglalkoztatási szintet és a kiskereskedelmi bevételeket – megfigyelése konkrét gazdasági tevékenységek bekövetkezése esetén történik. Ez a mérőszám egy konkrét terület tevékenységét mutatja. A politikai döntéshozók és a közgazdászok az összes adatot valós időben követik figyelemmel.

2. Elméleti alapok

A gazdasági mutatók segítenek a gazdaság általános helyzetének felmérésében. Ezek kategóriákra, illetve csoportokra oszthatók. A legtöbb gazdasági mutatónak van egy közzétételi ütemterve, amely lehetővé teszi a befektetők számára, hogy felkészüljenek az ütemezési információkra az év vagy hónap bizonyos időszakában. Ezek a mutatók a következők: GDP, infláció, munkanélküliség, államadósság, közvetlen bérek, fizetési mérleg.

2.1 Alapvető gazdasági mutatók

A bruttó hazai termék (GDP) jelentése bruttó nemzeti termék, azaz egy adott ország lakossága és vállalkozásai által megtermelt összes javak pénzben kifejezett értéke, azonban ez a mutató az infláció hatását nem veszi figyelembe. Ezért a nominális GDP mellett az ún. reál GDP is számításra kerül, ami már inflációval korrigálja a nominális GDP mutatót. A nominális GDP mutató számítása során a magán- és közösségi

fogyasztás és a beruházások összegének értéke kerül összeadásra, melyhez hozzáadódik az exportált javak összegének értéke, és az importált javak összegének értéke levonásra kerül. A reál GDP kiszámításához szükséges az ún. GDP-deflátor, mely az árszínvonal változását mutatja. (Bodnár 2006).

Az ország GDP-jét alkotó összes összetevő közül Dvořák (2008) a külkereskedelmi mérleget tekinti a legfontosabbnak. Egy ország GDP-je hajlamos növekedésre, ha a hazai termelők által külföldön értékesített áruk és szolgáltatások összértéke meghaladja a belföldi fogyasztók által vásárolt külföldi áruk és szolgáltatások összértékét. Amikor ez a helyzet bekövetkezik, az ország kereskedelmi többlettel rendelkezik. Ha az ellenkezője áll fenn, vagyis, ha a belföldi fogyasztók külföldi termékekre fordított összege nagyobb, mint az a teljes összeg, amit a hazai termelők el tudnak adni a külföldi fogyasztóknak, akkor kereskedelmi hiányról beszélünk. Ebben a helyzetben az ország GDP-je csökkenő tendenciát mutat.

A munkanélküliség összetett gazdasági, társadalmi és pszichológiai problémát jelent. A munkanélküliség önmagában is a szabad társadalom attribútuma, a piaci mechanizmus és a demokrácia elvein alapuló jelenség. Ezt Sivák (2007) szerint a gazdasági mozgás szükségessége indokolja, ami megköveteli a megfelelő munkaerőmozgást is, ami utólag összefügg azzal az időszakkal, amelyben ezek a mozgások alkalmazkodnak egymáshoz. További szempontnak tekinthetjük az egyes személyek szabad választását, ugyanis rajtuk múlik, hogy elfogadják-e a felkínált állást, vagy úgy döntenek, hogy nem a munkatevékenységből származó jövedelemből akarnak megélni. A munkanélküliség a társadalmi szerep elvesztésével és az ebből eredő státuszváltozással jár. Az állás elvesztése társadalmi degradációhoz vezethet, ami következtében a munkanélküli átmenetileg vagy tartósan kiszorulhat a társadalomból. A tartós munkanélküliség pszichés és szociális következményekkel is járhat és elmondható, hogy minél hosszabb ideig tart a munkanélküliség, annál valószínűbb, hogy olyan kóros szokások és passzivitás jelentkezik a munkanélküli személynél, ami gátolhatja a munkaerő-piacon történő alkalmazását. Az a személy, akinek hosszabb ideig nincs állása, elveszítheti a munkamotivációját is. Tartós munkanélkülinek minősül az a személy, aki minimálisan 12 hónapja munkanélküli. Egy személy munkaerő-piaci elhelyezkedése több jellemzőtől függ. Általánosságban elmondható, hogy a munkanélküliséggel veszélyeztetett csoportok közé tartoznak főként a fiatalok, a kisgyermekes nők, a fogyatékkal élők, az alacsony iskolai végzettségűek, az idősebb korosztályhoz tartozók, a roma etnikai csoport tagjai vagy az újonnan érkező bevándorlók.

Az infláció olyan kulcsfontosságú tényezőnek tekinthető, ami befolyásolja a makrogazdasági stabilitást. A magas infláció egyaránt negatív hatással lehet a háztartások és a vállalkozások pénzügyi helyzetére, de az ország nemzetközi versenyképességére, termelésére és foglalkoztatására is. Alexová (2012) azt állítja, hogy Közép- és Kelet-Európa országai hosszú ideje küzdenek a magas inflációval. Ezért az inflációt kiváltó tényezők ismerete jelentősen hozzájárulhat olyan strukturális

reformok bevezetéséhez ezekben az országokban, amelyeknek ki kell egészíteniük a monetáris politika fő eszközeit. Az inflációt befolyásoló tényezők elemzése segít feltárni egy adott ország inflációjának jellegzetes forrásait, és rámutat azokra az országokra, ahol az inflációt a költségek vezérlik, vagy ahol az inflációt befolyásoló tényezők a keresleti oldalon merülnek fel.

Jelenleg az államháztartás egyik jelentősnek tekinthető problémája a költségvetési egyensúlyhiány. A mi érdeklődésünk tárgya a hosszú távú költségvetési egyensúlyhiány lesz, ami államadósságban nyilvánul meg. A rövid távú egyensúlyhiány bizonyos esetben elkerülhetetlen és nem kell, hogy azonnal komoly gazdasági problémát okozzon. Az államadósság következményeinek felmérése azonban valamivel bonyolultabb, mivel ez hosszabb időszakokkal és több kormánnyal is kapcsolatos lehet, ezért sok esetben nem lehet pontosan meghatározni azt, aki/ami okozta ennek keletkezését. Nedeljkovic (2017) szerint a hosszú távú költségvetési egyensúlyhiányt az egyik fő gazdasági problémaként kell kezelni, ami súlyos makrogazdasági és költségvetési következményekkel jár.

Nyilvánvaló, hogy a nagyobb városokban dolgozó emberek átlagbére magasabb, mint a kisebb városokban dolgozóké. Ez egy olyan jelenség, amit városi bérprémiumként ismerünk. Alfred Marshall több mint egy évszázaddal ezelőtt ezt a jelenséget agglomerációs gazdaságból származó megtakarításként vagy méretgazdaságossággként emlegetett, míg Haldane biológus – többek között – az állatok és emberek esetében ezt a hatást pozitív allometriának nevezte. A kutatók megállapították, hogy a városok között mind a bérek, mind a pénzjövedelmek szuperlineárisan növekednek a népességszám hatványfüggvényeként, ami azt jelenti, hogy a nagyobb városokban az átlagos bér és egyéb pénzjövedelem magasabb. Ezek a megállapítások támogatják azt a nézetet, hogy az urbanizáció kedvező hatással lehet az emberi jólétre. Úgy a humán, mint a természeti rendszerekben azonban jól ismerhetjük azt a tényt, hogy az egyenlőtlen forráselosztás az idővel és a fejlődéssel is egyre növekszik. Ez arra utal, hogy bár a nagyobb városokban magasabb az átlagkereset, de ezáltal magasabb mértékű egyenlőtlenségek alakulnak ki (Šobánová 2015).

Az átlagos nominálbér növekedése vagy csökkenése azt fejezi ki Aiyedogbon (2022) szerint, hogy ez a bér egy adott időszakban hány százalékkal nőtt vagy csökkent egy másik, általában az előző év azonos időszakához képest. Az átlagos reálbér növekedésére és csökkenésére vonatkozó adatokat az átlagos nominálbér-index és fogyasztóiár-index arányának növekedéseként és csökkenéseként határozzuk meg ugyanezen időszakokra. Úgy is mondható, hogy ez a nominálbér inflációval kiigazított szintje.

A fizetési mérleg egy adott ország szempontjából rezidens és nem rezidens gazdasági szereplők között egy meghatározott időszakban lezajló reálgazdasági és

pénzügyi műveletek számbavételére szolgál. A fizetési mérleg segítséget nyújt a pénzáramlás és a gazdaság fejlődés nyomon követésében (Švábová 2021).

2.2 A Covid-19 világjárvány jellemzése

A világjárvány, illetve pandémia egy új fertőző betegség globális terjedése. A vírusos légúti megbetegedés, mint például az új influenzavírus vagy a COVID-19 koronavírus okozta betegség világjárvánnyá fejlődött. A közelmúltban a SARS-CoV-2 vírus okozta légúti betegség – a COVID-19 (koronavírus) elnevezésű betegség – félelmet keltett világszerte, mivel a járványt világjárvánnyá nyilvánították. A tudomány világa figyelemmel kíséri a vírus fejlődését, és ebben a matematika világa is szerepet kaphat. A következő kisalkalmazás (aplet) segítséget nyújthat például a vírus terjedésének előrejelzésében a lakosság körében. Frederick (2021) szerint bármely személy átadhatja a kórokozót vagy vírust másoknak, akikkel kapcsolatba kerül, azonban a betegség nem terjed, ha a befogadó a betegséggel szemben ellenálló, ha be van oltva vagy már megfertőződött. Ezek alapján elmondható, hogy létezik olyan „lehetőségek populációja”, amelyre a betegség áterjedhet.

A szociális támogatás a szociális hálózat keretén belül létrejött kölcsönhatást jelenti, és ez lehetővé tesz olyan érzelmi és gyakorlati támogatásnyújtást, amely segíti az embereket megbirkózni a nehézségekkel (Knausová 2005). A szociális támogatás szükségessége olyan helyzetekben érvényesül, mint amelyek közé a Covid-19 világjárványt is sorolhatjuk. Azonban annak végrehajtását megzavarja a karantén és más egészségvédelmi stratégiák, amelyek az elszigeteltségre épülnek, és ezzel veszélyeztetik a lelki egészséget és a közösséghez tartozás érzését (Džuka 2021).

A világjárvány idején az emberek különféle élethelyzetnek vannak kitéve, amelyeket többféleképpen élhetnek át. Idesorolható az olyan átélés, amit az „aggodalom” fogalmával tudunk kifejezni. Ez vonatkozhat magára a Covid-19 megbetegedéssel és ezáltal gazdasági következményekkel kapcsolatos aggodalmakra, hogy például az intézkedések következtében romolhat a jövedelemszint az országban. Az aggodalmat, ellentétben a félelemmel, ami reakció lehet a közvetlen fenyegetésre, a járvány idején az emberek szubjektív értelmezéseikkel befolyásolhatják, és így a közvetlen veszély érzése átváltozhat magára a betegségre vagy a gazdasági helyzetük romlására. Borkovec (2004) szerint az aggodalom a verbális gondolkodás olyan folyamata, amely a veszéllyel kapcsolatos képzelet elnyomására, ezáltal az autonóm idegrendszer averzív reakciójának csökkentésére is szolgál, pl. szívdobogás, izzadás, hidegrázás.

A gazdasági és társadalmi tényezők, valamint a betegséggel kapcsolatosan keletkezett félelem kivételével, a tartósabb személyes jellemzők összefügghetnek a szubjektív jóllét affektív összetevőjével és a depresszió tüneteivel is olyan értelemben, hogy befolyásolhatják a világjárvány általános hatásait (Džuka 2021).

3. Módszertan

A kutatás célja a Covid-19 világjárvány hatásának vizsgálata és értékelése egy közép-európai országban, nevezetesen Szlovákiában. A tanulmány elemző szemléletet nyújt a kiválasztott mutatók alakulásáról, valamint az egyes gazdasági mutatószámok közötti különbségekről a szlovák gazdaság helyzetével kapcsolatosan a vizsgált időszakban. A vizsgált időszak a 2018-as évtől a 2021-es évig terjedő időszak, tehát 4 év, amelyet a megfigyelés során még további két részre osztunk. Az egyik a világjárvány előtti időszak (2018–2019), a másik a világjárvány alatti időszak (2020–2021).

1. táblázat: Gazdasági mutatók a világjárvány előtt és alatt

Világjárvány előtt								
Mutató	2018				2019			
	1.Q	2.Q	3.Q	4.Q	1.Q	2.Q	3.Q	4.Q
GDP (mil. €)	21 274	22 451	22 673	22 030	23 172	23 428	23 559	23 891
Munkanélküliség (%)	6,90	6,60	6,50	6,30	6,30	6,00	6,00	6,20
Infláció (%)	2,33	2,78	2,72	2,16	2,39	2,54	2,88	2,90
Államadósság (mil. €)	44,059	45,668	46,145	44,384	44,976	44,939	45,139	45,277
Nominális átlagbér (€)	955	1 004	992	10101	1 023	1 101	1 068	1 177
Fizetési mérleg (mil. €)	-282	-150	-401	-1 400	-355	-846	-1 289	-671
Világjárvány alatt								
Mutató	2020				2021			
	1.Q	2.Q	3.Q	4.Q	1.Q	2.Q	3.Q	4.Q
GDP (mil. €)	23 112	21 533	23 670	23 824	23 298	24 282	24 609	24 936
Munkanélküliség (%)	6,20	7,80	8,20	8,00	8,50	8,30	7,90	7,60
Infláció (%)	2,76	1,93	1,51	1,54	1,30	2,20	3,90	5,50
Államadósság (mil. €)	46,380	54,848	55,108	55,010	55,156	57,868	58,604	59,172
Nominális átlagbér (€)	1 086	1 088	1 113	1 245	1 182	1 306	1 242	1 403
Fizetési mérleg (mil. €)	-847	-266	963	255	191	-592	-979	-1 006

Forrás: SzK Statisztikai Hivatala

A tanulmány során 4 hipotézist fogalmaztunk meg, amelyek a következők:

H1: A GDP alakulása Szlovákiában eltérő a világjárvány előtti (2018–2019) és a világjárvány alatti időszakban (2020–2021).

H2: A munkanélküliségi ráta eltérő a világjárvány előtti és a világjárvány alatti időszakban.

H3: Az infláció Szlovákiában eltérő a világjárvány előtti és a világjárvány alatti időszakban.

H4: Az államadósság alakulása Szlovákiában eltérő a világjárvány előtti és a világjárvány alatti időszakban.

4. Eredmények és következtetések

A táblázatban látható, hogy a GDP Szlovákiában a pandémia előtti 21,274 milliárd euróról (2018. év 1. negyedév) 23,891 milliárd euróra (2019. év 4. negyedév) emelkedett. A világjárvány Szlovákiában 2020 márciusában jelent meg. Ez a GDP alakulásán is látható, mivel 2020. év 2. negyedévében jelentősebb csökkenés állt be, konkrétan 21,533 milliárd euróra csökkent. Elmondhatjuk, hogy már a járvány időszakának második évében újra növekedésnek indult, azaz a 2021. év 4. negyedévében már 24,9365 milliárd euróra emelkedett. Ez az összeg 3,662 milliárddal magasabb, mint a vizsgált időszak elején, vagyis a világjárvány előtti 2018. év elején volt.

Közvetlen a világjárvány kirobbanása előtti két évben (2018–2019) a *munkanélküliségi ráta* 6,90–6,20 % között mozgott. Ebben az időszakban a legalacsonyabb ráta 2019. év 2. és 3. negyedévében volt, 6,0 %. Logikusnak tűnik, hogy a világjárvány időszakában a munkanélküliségi ráta mérsékelten emelkedett. A legmagasabb 2021. év 1. negyedévében volt, mégpedig 8,5 %. Ezt követően mérsékelt csökkenés figyelhető meg, 2021. év 4. negyedévében a ráta már 7,6 %-ra csökkent.

Az *inflációt* vizsgálva megállapítottuk, hogy a világjárvány előtti időszakban a legalacsonyabb infláció 2,16 %-os szintet ért el, ami a 2018. év 4. negyedévében lett kimutatva. A legmagasabb szint 2019. év 4. negyedévére tehető, amikor az infláció 2,90 % volt. A járvány első évének második felében, majd a második év első felében az infláció alacsonyabb volt, mint a járvány előtti időszakban, ugyanis 1,30 és 2,76 % között ingadozott. 2021. év 3. negyedévében az infláció újra növekedni kezdett, ami már a 4. negyedévében elérte az 5,50 %-ot.

Az ország *államadóssága* 2018. év első negyedévében 44,059 millió euró volt. Ez 2019. év 4. negyedévében, illetve a járvány előtti időszak végén mérsékelten nagyobb összegű, 45,277 millió euróra nőtt. Elemezve a világjárvány időszakát elmondható, hogy az egyes években az államadósság fokozatos növekedést mutat. Az időszak végén, 2021. év 4. negyedévében Szlovákiában az államadósság elérte az 59,172 millió eurót. A táblázat alapján elmondható, hogy a világjárvány idején (2020, 2021) az államadósság 13,894 millió euróval nőtt. Ha megfigyeljük a vizsgált időszak alatti alakulását, arra a megállapításra jutunk, hogy a négyéves vizsgált időszak alatt az államadósság 15,112 millió euróval nőtt, azonban a jelentős növekedés a világjárvány alatti időszeakra tehető.

Az ország gazdasági állapotának értékelésénél fontos mutatószámnak tekinthető az *átlagbér* alakulása is. Szlovákiában a vizsgált időszak alatt a legalacsonyabb átlagkereset 2018. év 1. negyedévére tehető, amikor ez az összeg 955 euró volt, ami azonban már 2019 végére 1 177 euróra emelkedett. A nominális átlagkereset a világjárvány időszaka alatt, vagyis a 2020. év 1. negyedévi 1 086 euróról a 2021. év 4. negyedévére 1 403 euróra nőtt. Ez 317 eurós emelkedést jelent a két év alatt. A táblázat adatai szerint elmondható, hogy 2018 és 2021 közötti időszakban a nominális átlagkereset 448 euróval nőtt, ami ez alatt a vizsgált időszak alatt 47 % növekedést jelent.

A járvány előtti két év (2018–2019) negyedéves *fizetési mérlegei* -282 millió euró és -1 289 millió euró között mozogtak. A 2020–2021-es világjárvány időszakában a negyedéves fizetési mérlegek -1 006 millió euró és 936 millió euró között mozogtak. Megállapíthatjuk, hogy a világjárvány alatt a fizetési mérleg három negyedévben mutattak ki pozitív összeget.

Hipotézisek vizsgálata

H1: A GDP alakulása Szlovákiában eltérő a világjárvány előtti (2018–2019) és a világjárvány alatti időszakban (2020–2021).

- ☐ H₀: Nem létezik szignifikáns eltérés a GDP alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.
- ☐ H₁: Szignifikáns eltérés mutatkozik a GDP alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.

2. táblázat: Eltérés a két vizsgált időszak GDP alakulásában

	p-value	α	összehasonlítás	elfogadjuk
GDP	0,0316	0,05	$p < \alpha$	H ₁

Forrás: saját szerkesztés

Megállapítottuk, hogy $p=0,0316 < \alpha$, tehát fennáll az egyenlőtlenség. Elutasítjuk a nullhipotézist (H_0), és elfogadjuk az alternatív hipotézist (H_1). Elmondható, hogy a GDP alakulásában Szlovákiában szignifikáns eltérés mutatkozik a járvány előtti és alatti időszakban. A 2018–2019-es világjárvány előtti időszakban az átlagos GDP 22 810 millió euró, a 2020–2021-es években pedig 23 658 millió euró. Érvényesül az a feltételezésünk, hogy Szlovákiában különbség van a GDP alakulásában a világjárvány előtti és a világjárvány alatti időszakban.

H2: A munkanélküliségi ráta eltérő a világjárvány előtti (2018–2019) és a világjárvány alatti időszakban (2020–2021).

- H_0 : Nem létezik szignifikáns eltérés a munkanélküliségi ráta alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.
- H_1 : Szignifikáns eltérés mutatkozik a munkanélküliségi ráta alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.

3. táblázat: Eltérés a két vizsgált időszak munkanélküliségi rátájának alakulásában

	p-value	α	összehasonlítás	elfogadjuk
Munkanélküliség	0,0031	0,05	$p < \alpha$	H_1

Forrás: saját szerkesztés

A táblázatban feltüntetett adatok alapján elmondható, hogy $p=0,0031 < \alpha$, tehát egyenlőtlenség áll fenn. Elutasítjuk a nullhipotézist (H_0), és elfogadjuk az alternatív hipotézist (H_1). Szignifikáns eltérés mutatkozik a munkanélküliségi ráta alakulásában Szlovákiában a világjárvány előtti és alatti időszakban. A 2018–2019-es világjárvány előtti időszakban az átlagos munkanélküliségi ráta 6,35 %, míg a 2020–2021-es világjárvány alatti időszakban pedig 7,86 % volt. Érvényesül a feltételezés, hogy Szlovákiában a 2018–2019-es világjárvány előtti időszak és a 2020–2021-es világjárvány alatti időszak munkanélküliségi rátájának alakulása eltérő.

H3: Az infláció Szlovákiában eltérő a világjárvány előtti (2018–2019) és a világjárvány alatti időszakban (2020–2021).

- H_0 : Nem létezik szignifikáns eltérés az infláció alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.
- H_1 : Szignifikáns eltérés mutatkozik az infláció alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.

4. táblázat: Eltérés a két vizsgált időszak alatti infláció alakulásában

	p-value	α	összehasonlítás	elfogadjuk
Infláció	0,9875	0,05	$p > \alpha$	H_0

Forrás: saját szerkesztés

Megállapítottuk, hogy a $p=0,9875 > \alpha$ egyenlőtlenség érvényesül. Elfogadjuk a nullhipotézist (H_0), ami szerint az infláció alakulásában nincs szignifikáns eltérés a koronavírus-járvány előtti és alatti időszakban. A 2018–2019-es években az átlagos infláció 2,59 %, a 2020–2021-es években pedig 2,58 % volt. Nem áll fenn az a hipotézisben megfogalmazott feltételezésünk, hogy Szlovákiában különbség van az infláció alakulásában a 2018–2019-es világjárvány előtti időszakban és a 2020–2021-es világjárvány alatt.

H4: Az államadósság alakulása Szlovákiában eltérő a világjárvány előtti (2018–2019) és a világjárvány alatti időszakban (2020–2021).

- ☐ H_0 : Nem létezik szignifikáns eltérés az államadósság alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.
- ☐ H_1 : Szignifikáns eltérés mutatkozik az államadósság alakulásában a világjárvány előtti és alatti időszakban.

5. táblázat: Eltérés a két vizsgált időszak alatti államadósság alakulásában

	p-value	α	összehasonlítás	elfogadjuk
Infláció	0,0001	0,05	$p < \alpha$	H_1

Forrás: saját szerkesztés

A táblázatban bemutatott adatok arra mutatnak, hogy a $p=0,0001 < \alpha$ egyenlőtlenség teljesül. Így tehát elvetjük a nullhipotézist (H_0), és elfogadjuk az alternatív hipotézist (H_1), amely szerint Szlovákiában jelentős különbség van az államadósság alakulásában a járvány előtti és alatti időszakban. A 2018–2019-es világjárvány előtti időszakban az átlagos államadósság 45 073 407 euró, a 2020–2021 közötti időszakban pedig 55 268 236 euró. Feltételezhető, hogy az államadósság alakulásában eltérés merül fel a világjárvány előtti időszakban és a világjárvány alatti időszakban Szlovákiában.

A SARS-CoV-2 vírus okozta Covid 19 elnevezésű betegség Szlovákiában 2020 márciusában jelent meg először. A járványt 2020. március 11-én az Egészségügyi Világszervezet (VHO, 2020) világjárvánnyá nyilvánította. A COVID-19 világjárvány megváltoztatta nemcsak az Európai Unió, de az egész világ gazdasági, társadalmi és költségvetési perspektíváját. Ez a helyzet úgy EU-s, mint nemzeti szinten is sürgős és összehangolt reakciót követelt meg a hatalmas gazdasági és társadalmi következmények, valamint a tagállamokat érő aszimmetrikus hatások kezelése érdekében. A COVID-19 világjárvány okozta válság, valamint a korábbi gazdasági és pénzügyi válságok is arról tanúskodnak, hogy stabil, fenntartható és szívós gazdaságok, valamint a stabil gazdasági és társadalmi struktúrákon alapuló pénzügyi és szociális rendszerek kiépítése segíti az államokat abban, hogy hatékonyabban és igazságosan reagáljanak a megrázkódtatásokra és ezeket gyorsabban leküzdjék.

Az ellenállás hiánya a megrázkódtatások negatív tovább gyűrűző hatásaihoz vezethet a tagállamok vagy az EU egészén belül, ezáltal pedig kihívások elé állítja az annak konvergenciáját és kohézióját. Az olyan területekre fordított kiadások csökkentése, mint például az oktatás, a kultúra, a kreatív iparágak és az egészségügy, kontraproduktív hatással lehet a gyors fellendülés tekintetében. A COVID-19 járvány okozta válság közép- és hosszú távú következményei nagymértékben attól függenek, hogy a tagállamok gazdasága és vállalatai milyen gyorsan tudnak kilábalni ebből a válságból. Ez függ a tagállamok rendelkezésre álló költségvetési mozgásterétől és a költségvetés olyan intézkedésekre történő fordításától, amelyek a válság gazdasági és társadalmi hatásainak mérséklésére, valamint gazdasági és társadalmi struktúráik ellenálló képességére fordítanak. Az ország gazdaságának strukturális gyengeségeit orvosló, fenntartható és növekedést ösztönző reformok és beruházások, amelyek erősítik az ellenálló képességet, növelik a termelékenységet és versenyképességet. Ez lényeges jelentőséggel bír majd, és elengedhetetlen lesz e gazdaságok helyes útra állítása, valamint az egyenlőtlenségek és különbségek csökkentése érdekében.

A korábbi tapasztalatok azt mutatják, hogy a válság idején a beruházások jelentősen visszaesnek. Ebben a konkrét helyzetben a beruházások támogatása elengedhetetlen, hogy a hosszú távú növekedési potenciál fellendülése felgyorsuljon és megerősödjön. A jól működő belső piac, a zöld és digitális technológiákba, valamint az innovációba és a kutatásokba – beleértve a tudásalapú gazdaságot is –, a tiszta energiára való átállásba, valamint a lakhatási és más kulcsfontosságú gazdasági ágazatok energiahatékonyságának növelésébe történő befektetések fontosak a tisztességes és fenntartható növekedés eléréséhez, a munkahelyteremtés elősegítéséhez és az ország klímasemlegességének 2050-re kitűzött céljának eléréséhez.

5. Összefoglalás

A gazdasági mutató egy olyan, általában makrogazdasági kiterjedésű gazdasági adat, amit az elemzők a jelenlegi vagy jövőbeli befektetési lehetőségek értelmezésére használnak. A gazdasági mutatók változását nyomon követhetjük, ha olyan politikai vagy gazdasági válság áll be, amely jelentősen befolyásolhatja a gazdaságok működését. Ilyen változásokat idézett elő a Covid-19 világjárvány is. A tanulmányban a világjárvány előtti és világjárvány alatti időszak gazdasági mutatóinak vizsgálatára és értékelésére helyeztük a hangsúlyt.

Kutatásunk fő célja az volt, hogy a 2018-tól 2021-ig terjedő időszakra kiválasztott gazdasági mutatók alapján értékeljük Szlovákia gazdasági helyzetét. Meghatároztuk a probléma elméleti kereteit, gazdasági mutatók alapján értékeltük az adott ország gazdasági helyzetét, a gazdasági mutatókból kiindulva statisztikai módszerekkel értékeltük a világjárvány előtti és alatti különbségeket, megoldásokat foglalmaztunk meg a Covid-19 világjárvány hatásainak csökkentésére és a világjárvány utáni kihívásokra. Figyelmet fordítottunk a kiválasztott gazdasági mutatók jellemzőire, amelyek a következők voltak: GDP, infláció, bérek, munkanélküliség. Ezt követően a Covid-19 világjárványra fókuszáltunk, mi is valójában a világjárvány, és megvizsgáltuk a járvány hatását Szlovákia helyzetére vetítve.

Megjegyzés

Ez a tanulmány a VEGA 1/0340/21 „The impact of the pandemic and the subsequent economic crisis on the development of digitalization of companies and society in Slovakia” és KEGA 033PU-4/2022 „Development of the quality of higher education and increasing the employability of graduates with the involvement of employers” projektmegoldások részleges outputja.

Felhasznált irodalom

- Alexová, M. (2012): *Čo spôsobuje infláciu v nových štátoch EU? Netechnické zhrnutie*. Bratislava: Národná banka Slovenska. Online. [15-02-2023]. Hozzáférés: http://www.nbs.sk/_img/Documents/PUBLIK/WP_6-2012_nz_alexova.pdf
- Bodnár, J. (2006): *Teoretické aspekty prierezových ekonomík*. Bratislava: Ekonóm. Tudományos cikkek gyűjteménye. Ekonomická univerzita v Bratislave. PHF.
- Borkovec, D. T., Oscar M. A., Behar, E. (2004): *Avoidance theory of worry and generalized anxiety disorder*. In R. G. Heimberg, C. L. Turk, a D. S. Mennin (Eds.), *Generalized*

- anxiety disorder: *Advances in research and practice*. New York: Guilford Press, 77–108.
- Dvořák, P. (2008): *Veřejné finance, fiskální nerovnováha a finanční krize*. Praha: C. H. Beck.
- Džuka, J., Kľučárová, Z., Babinčák, P. (2021): *Covid-19 na Slovensku. Ekonomické, sociálne a psychologické faktory subjektívnej pohody a symptómov depresie v čase pandémie*. In: *Ceskoslovenska Psychologie*; Vol. 65(2), 125–145. Praha.
- Frederick, F. C. (2021): *Pandemics: How Are Viruses Spread?* Online. [19-02-2023]. Hozzáférés: <https://www.nctm.org/Classroom-Resources/Illuminations/Interactives/Pandemics-How-Are-Viruses-Spread/>
- Holman, R. (2017): *Dějiny ekonomického myšlení*. Praha: C. H. Beck.
- Knausová, I. (2005): *Vybrané kapitoly ze sociální politiky*. Olomouc: Univerzita Palackého. Pedagogická fakulta.
- Aiyedogbon, J. O., Zhuravka, F., Korneyev, M., Bamcil-Petrosova, O., Kravchenko, O. (2022): *Impact of public debt profile on economic growth*. In: *Public and Municipal Finance*, Volume 11. 10–19. Online. [10-01-2023]. Hozzáférés: https://www.businessperspectives.org/images/pdf/applications/publishing/templates/article/assets/16178/PMF_2022_01_Aiyedogbon.pdf
- Nedeljkovic, M., Savić, N., Zildžović, E. (2017): *Inflation Targeting and the Anchoring of Inflation expectations in the CEE Countries*. In: *Panoeconomicus*, Vol. 64, 423–437. Online [19-12-2022]. Hozzáférés: <https://www.proquest.com/docview/1947022308/E1776A8DFDF0457FPQ/5?accountid=14716>
- Sivák, R. a kol. (2007): *Verejné financie*. Bratislava: Iura Edition.
- Šobáňová, P. (2015): *Dlhodobá nezamestnanosť: Analýza metód a techník pro práci s dlhodobou nezamestnanými*. In: *Aktuální otázky sociální politiky – teorie a praxe*; Pardubice Vol. 9, No 1., 51–60. Online [13-11-2022]. Hozzáférés: <https://www.proquest.com/docview/1712314610/2047A25AF2B9495FPQ/6?accountid=14716>
- Švábová, L., Kramárová, K. (2021): *An analysis of participation factors and effects of the active labour market measure Graduate practice in Slovakia – Counterfactual approach*. In: *Evaluation and Program Planning*, 86, 101917. Online. [28-10-2022]. Hozzáférés: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0149718921000124>
- Úrad vlády SR (2021): *Plán obnovy – cestovná mapa k lepšiemu Slovensku*. Online. [15-10-2022]. Hozzáférés: <https://www.planobnovy.sk/kompletny-plan-obnovy/lepsie-zdravie/>

WHO *Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 – 11 March 2020* who.int. WHO Director-General/Speeches, Online. [10-10-2022]. Hozzáférés: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>

A BALATON-KOCKA

A fél-urbánus vidék Kádár-kocka alteregója

Szalay Gyöngy

jogász, művészettörténész, Műveleti Terület Galéria

doktor.gyongy@gmail.com

Absztrakt

A 60-as évek megváltozott lakáspolitikája megnyitja az utat a magánérős családi házépítések előtt. Az építészeti evolúcióban a hagyományos „rurális” környezet kitermeli a maga modern (Kádár-) kockáját, mely a népi építészet egyik hajtása.

A dolgozat hangsúlya a Dél-Balaton kockaház változataira, és az alapformával való összefüggéseire esik. Miben jelenik meg a minőség, hogyan hat a centrum-periféria eltolódás az építési metódusra, mit ad hozzá a 30-as évek tárgyilagos nyaraló építési hagyománya? A töretlenül népszerű forma képes-e hőtakarékosági restanciáját a mai energiaválságban ledolgozni? Üdülőövezeti építményként alkalmas-e a funkcióváltásra, ami fennmaradásának egy átgondolandó alternatívája.

Kulcsszavak: puha diktatúra, építészet, családi ház, déli parti üdülő régió, energiahatékonyság

Abstract

The changing housing policies of the '60s paves the way to building individual-owned family homes. In the architectural evolution, the traditional rural environment breeds its own modern (Kádár)-cube, which is a bud of folk architecture.

This study focusses on the variations of the block-house in the South-Balaton area, and how they relate to the standard form. How does the quality manifest, how does the centrum-periphery shift affect the architectural method, what does the '30s objective summerhouse-building tradition add to it? Is the unwaveringly popular form able to redeem the disadvantage of low heating efficiency in today's energy crisis? Is it appropriate to change its

function as a recreational building, in an attempt to save its existence?

Keywords: Soft dictatorship, architecture, family home, south-shore holiday resort, energy-efficiency

„Minden építészeti vagy városépítészeti alkotás, mint művészi tett, vagy mint egyszeri emberi produktum még az esetben is, ha a művészi alkotás mércéjét magasra tartjuk és ezt mindegyik nem éri el örök, lezárt, megmásíthatatlan, „statikus”. Ezzel szemben, mint a kutató és a tervező vizsgálódásainak és korrektív beavatkozásainak tárgya, alapvetően „dinamikus” állandóan változó, örökké mozgó.”
(Vidor)

1. Falusi ház, üdülőövezeti ház, nyaraló – mind kocka¹

A 20. század első évtizedeinek népies, lechneres házai, Kotsis Iván minőségi építészeti hangsúlyozó falusi kisház tervei, Teleki szegényeket segítő ONCSA programja a hazai lakásínség enyhítéséről és otthonteremtésről szóló elképzelések részei. Az 1960-as adatok szerint a Közép-Európai régióban a teljes népesség közel 60 százaléka él 20 000 lakos alatti, vagyis „rural” (falusi) települési formában. (Sebestyén) A háború után nálunk az 50-es évek végétől a 70-es évek végéig a középtávú gazdaságfejlesztési tervek keretében országszerte épülő Kádár-kockák² uralják a vidéki magánérős építkezéseket. Építészeti lenyomat, kor-és státuszsimbólum e sokat vitatott „magánvilla”.

A körültekintő tervezés hiánya a kezdetektől nyomasztó problémát jelent, amit a szakma típusterv katalógusok (1952.,1961.) és mintatervek (1977.,1979.) propagálásával próbál orvosolni.³ Mindezek ajánlások, nem kötelező érvényűek. (A 90-es évektől magánirodák részvételével él tovább a gyakorlat.) A kockaház⁴ diadalmenete a 80-as évekre lecseng, „az életforma elmerevedését, szegényes voltát tükröző” (Kollega Tarsoly) ítélet megpecsételi sorsukat, ettől kezdve a honosított osztrák alpesi típus „nyugatias” formája ejti rabul az építtetőket.

¹ A becslések ma 800 ezer és 1 millió közé teszik számukat.

² Tömegformája nem a Kádár-korhoz kötődik, mégis tartja magát a megindult rehabilitációs folyamatban is az indokolatlan „csúfnév”.

³ A rendszerhibából eredő mennyiségi szemlélet rányomja bélyegét az egész építőipari átlagszínvonalra. Az anyagok silányak, gyenge a kivitelezés és minőségellenőrzés, a munkaerő szakképzetlen, áttekinthetetlenek a szabályok és előírások. (Karvalyszky & Bonta)

⁴ A 80-as évek elején készült (MNL által digitalizált) amatőr fotók és az évtized második felének vidéki életmilióiról a MNL és a Szentendrei Skanzen közös kutatásai, továbbá az Építészfórum 2021-es tematikus hete gyarapítják ismereteinket.

„Alpesi” típus^x

Átépitett Balaton-kocka

Kockasor a 7-es főút mellett

A létező balatoni építészeti kontinuitás a part adottságaihoz igazodik. A 30-as évekbeli családi ház fehér, rövidoszlopos, íves, osztott ablaksoráról készült fotón, vagy a 30-as évek állomás-és más épületeit megörökítő képeslapon a balatoni tornácos házak emléke dereng fel. A két világháború közötti modern, nívós és ízléses villa Kotsis Iván építészeti tanítása révén a vízparthoz közeli családi házakban néhol felfedezhető, megfelelnek az egyszerű, konstruktív szépség ideájának és a tőlük elvárt funkcióknak. A folyamat nem szakad meg a központi irányítás rendszerében sem. A helyi (főként boglári) építőmesterek, kőművesek, mesteremberek átmentik az ismereteket a következő generációnak, a tanácsadó-segítő BIB (Balatoni Intéző Bizottság) mérnökök javaslatainak figyelembevételével, minták átvételével, típustervek megismerésével épülnek élhető házak a közös munka során. A gyakorlat szolgálja a regionalista helyhez illesztés elvét.

Két vh. közötti épületek
(r.k.templom, vasútállomás,
üzlet, kaszinó)
(mandadb.hu/tetel/76289)

Családi ház (1929) ablaksora
(építtető: Szekér József, terv,
ép.: Berkes Pál), épület asztalos
Bárány Zoltán

Tornácos ház, Kenese
(Viski, old.: 28.)

A korszak értelmisége szemlesütve halad el a falusi főutcák inkriminált kockasorai mellett. A magánérős építkezések bírálata rendszerkritikai óvatosságra nem inti, értékeire nincs gondja. Elsiratja a régi jó falusi építési hagyományt, miközben hibáit bátran listázza.⁵ (Az építészkarrier lehetőségét az állami beruházások nyitják meg, a vidék magánházai érdektelenek.) De hogyan tekintsenek az utódok a „virágzó szocializmus” e hajtására, ami mint megszerezhető legális magántulajdon gyakran vágy és irigység tárgya: „rombolásnak, a népi építészet lezárultának” tekintsék vagy

⁵ Feltehetően Dankó Imre az első, aki tudományos igénnyel foglalkozik a kockaház jelenséggel, 1966-ban. (Tóth)

keressék benne a „nagyszülők tiszteletre méltó ízlését”? (Tamáska, old.: 11.)⁶ „Esztétizáló alapállásból aligha tekinthetünk erre a fenoménra, de sajátos esztétikai minőséget egyes darabjaiban még képviselhet is.” (Prakfalvi, old.: 45.)

Három generáció kockaház építése, (építtető tulajd.: Varga Ignác, kiv. Thurzó János., átalakítások: Horváth János tulajd., „mai átalakítási terv Pór Péter ép.m.)

1. 1957.

2. 60-as évek

3. 2022.

A vernakuláris hagyománnyal nem rendelkező fél-urbánus, lapos déli parton a megkülönböztetésül általam Balaton-kockának nevezett ház a lokális építészeti identitás kitörölhetetlen része. Sajátossága, hogy tulajdonosaik valójában a nyaraló „mellékfunkciót” is elvárják a vízhez közeli épületektől. Laknak benne, nyaraltatnak és nyaralnak anélkül, hogy kimozdulnának. (A földrajzi, kultúrtörténeti részletezésre jelen tanulmány keretei között nincs mód.) Az épületállomány másik része a nem állandó tartózkodásra épült villák, nyaralók, idényjellegű építmények, ahol éppen a szezonálisból erednek épületkezelési nehézségek. A tavasz első napsugara „központ”-i státuszt ígér a balatoni periferiának, de az első nyárvégi eső könyörtelenül kimossa a centrumból tízezrek lábnyomát. E speciális helyzet a nyaraló-és családi házáépítést egymás mellé sodorja az építészeti evolúcióban, ami alatt azonos elveket, hasonló építészeti megoldásokat, stílus- és esztétikai megfontolásokat értek.⁷

„Sümei Vilmos” üdülő (két építési fázisa) Terv: Szini Fodor Gyula, Kiv.: Berkes Ferenc, fotó: Scheidner, (old.: 67.) Tér és Forma

Művészet-és építészettörténeti előzmények, reflexiók

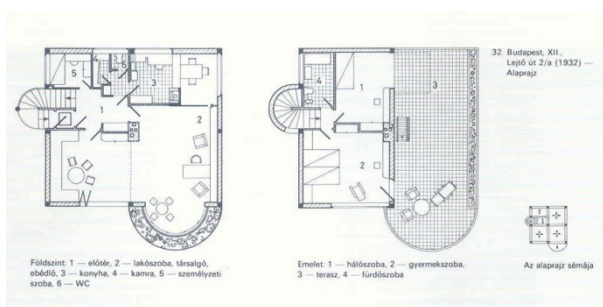
⁶ Az építészszociológus szerkesztésében megjelent kötetet 2019-ben a Hé 67. című kiállítás előzi meg.

⁷ A nyaralókról részletesebben ld, ui.: Válságok és konjunktúrák/A Balatonparti villaépítészetéről c. írásom (2022)

Prakfalvi Endre fölteszi a kérdést, hogy vajon az „ősbűnt” (Prakfalvi, old.: 42.) (amennyiben az) az építész Major Máté követte-e el akkor, amikor egy pestszentlőrinci ház 9,9x9,9-es m-es, sátoztetős tervlapjait megrajzolta? „A kockaház háttérében minden biztonnyal Molnár Farkas Bauhaus mintaházán, a „Vörös kockán” keresztül a *klasszikus modernség* őslak-metaforája, a kubus áll.” (Rothers & Szolnoki, old.: 79).

MOLNÁR Farkas: Vörös kockaház | Farkas MOLNÁR: Red cubic house | 1922, forrás: Staatliches Bauhaus, Weimar, 1919–1923. Bauhausverlag, Weimar–München, 1923, 159.

Vörös kockaház terv (1922) (Molnár Farkas) (Ferkai, old.: 11.)

Bp, XII. Lejtő utca 2/a (1932) alaprajz (Molnár Farkas) (slideplayer.hu/slide/2008216)

A kocka - nem kocka szembenállásnak konceptuális neoavantgard művészetünk izgalmas képzőművészeti reflexiókat köszönhet. Birkás Ákos 70-es évekbeli fotóalapú, finom színkezelésű házfestményein „esztétikai realitást” rögzít. Távolsgártató magatartását a vele készült interjúban így magyarázza. „Bajom volt a szociologizáló szemléletre jövő reakciókkal is.” (Sasvári, old.: 43) Rajk László 1977-es házszám nélküli uniformizáltan sivár „Kocka utcájában” a fölborított ház játékosan kreatív pozícióváltása elgondolkodtató kontraszt. (Fehér) A 70-es születésű Gyenis Tibor 30 éves távlatból visszatekintve 1999-ben megértő humorral festi meg Ilonka néni vágyálmát. „Hősnője” festőpartvist ragad, mert többé nem kér a parasztos portából, különbet, szebbet, modernebbet akar.

Birkás Ákos: Tél (1973-74)

Rajk László: Pozíció (1977)

Gyenis Tibor: Ilonka néni tiszta formák absztrakciójával álmodik (1999) (Ludwig M. Gy. Bp.)

(A képek fotói a „Kádár-kocka – Felforgató művészi reakciók (1973-1977)” c. kiállításon készültek. (2022. november 16. , Art Department, Bp.)

Katharina Roters az urbanizálódó falu önkifejezésének kommunikatív „művészi” megnyilvánulását, az utcafront házfalainak murális emlékeit gyűjti a 2000-es évektől. Fotószekvenciáin a zavaró redudáns elemeket kiradírozza. A „tisztá” képsorok rámutatnak a talált rurális népi hagyománynak a popos gesztusok (absztraktfarmák) határterületén sarjadt különös attitűdjére.

Katharina

Roters

fotószekvenciái

Tomcsányi Dóra ruha (2019) és részlete⁸(tomcsanyi.eu/collections/ss19)

(epiteszforum.hu/kadar-kockak-romaban)

2. Népi és modern és definiálhatatlan

A kockaház típus tervezési és kivitelezési jellemzőit tömören így foglalhatjuk össze. Nincs egyedi építészeti „típus” terv, van azonban meghatározott keretrendszer, mintakövetés, szerves továbbfejlesztés, közösség általi kivitelezés (kaláka), önkorlátozó hitel és/vagy megtakarítás, ami a népi építészet sajátosságai közé tartozik. (Prakfalvi) Keletkezési módja átalakítás vagy új építés. Gyakran az utcára merőleges, egysoros, téglalap alaprajzú, nyeregtetős falusi parasztházat az utcafronton egy szobával bővítik és a tetőt sátoztetőre cserélik, az így átalakított parasztházat „álkockának” nevezzük. Az új építésű „valódi kocká”-nak az alaprajza négyzetes. Ha a paraszti életvitelhez szükséges nyári konyha, terménytároló, stb. későbbi hozzáépítésével L-alakot nyer az épület, akkor beszélünk „görbe-ház”-ról. Kocka épül még fölfelé-lefelé szinteltolással, illetve megjelenik az emeletes, tökéletes mértani idom. (Valuch, 2005) A sokféleség ellenáll a definiálásnak. Ami összeköti ezeket a házakat az az alaprajz és a sátoztető. (Érdekesség, hogy a mintatervekben nincsenek négyzetes alaprajzok, a tetők pedig változatosak).⁹ A kocka-házak nagyobb alapterületük és magasabb komfortfokozatuk révén minőségi ugrást jelentenek, bár a falusias környezetben a megépített fürdőszobát nem mindig használják rendeltetésszerűen, a világos utcafronti szobák pedig gyakran a „tisztá szoba” szerepét töltik be.

Az üdülőzónában a telekméretek megengedik, hogy különálló melléképületeket húzzanak föl idénymunkások, vendégek, családtagok

⁸ A kockaházat absztrakt-népies („magyar”?) ornamensként kezelő iparművész az átszínezett és egymásra helyezett utcásorokból egy horizontális motívumrendszert alkot meg.

⁹ Az ismert tetővitában Toroczka Wigand Ede a sátoros tető ősisége mellett érvel Herman Ottó nyeregtetős feltevését tévedésnek minősítve, mert szerinte az német eredetű, a magyarság nem ismerte, tehát nem építhette. (Wigand, 1929/2/1.)

elszállásolására, garázs, esetleg szolgáltató egység céljára, vagy átalakításokat, bővítéseket végeznek a konjunktúrában megnövekedett vendégforgalom miatt. (Állattartás nincs, a veteményezés ritka, a kert inkább díszkert.) Az alaprajzok változatosabbak. Ritkábban a kaláka is jelen van, amire példa a 3 generációs családi ház 60-70-es évekbeli felújításánál a munkahelyi baráti kollektíva részvétele.

Nyaraló a 60-as évekből. Építette: Harmat Lajos kőműves-és ácsmester. (Az utcafront felőli felújítás az eredetivel megegyező.)

Nyaraló (20.sz.eleje ?) A 60-as években családi házzá alakítva, a padlásból barkácsolt „tetőtérrel” bővítve (bontás alatt)

Szakaszosan épített családi ház (oldalhomlokzat) (1961-62) (Építtető: Fogel János, terv: Stéger János ép.m. (típusterv alapján), részben családi kivitelezésben

A Balatonnál tradíció a konstruktív esztétika, elmaradnak a „művészkedő mívelet”-ek. (Viski, old.: 29.) A változatos táji formák, a növényzet, a víz, a színek és fények többszólamú kórusában az egyhangú kockáknak megvan a maguk helye. A somogyi part kőporos fehér vagy paszteles sima, ornamentikától mentes homlokzatainak feltételezhető példaképeit a 20-as évek modern, fehér vakolat divatjában, a nyaralóépítészetben, a boglári templom és parókia, a művelődési ház nemes egyszerűségében kereshetjük. Az absztrakt mintázatok a parttól távolabb, illetve az agglomerációban még fellelhetők. Ezeknek az individuális jeleknek vélhetően ugyanolyan önmeghatározó szerepük volt a „falusi hierarchiában”, mint az ország más térségeinek polgárosodó falvaiban, ahol státuszsimbólum a díszes porta.

Családi ház (távolabb a parttól)

K. Roters (epiteszforum.hu/kadar-kockak-romaban)

Családi ház (agglomeráció)

A régi magyar sajátosságának tekintett utcafronti kis virágos kert (Wigand, old.: 9.) nem tűnik el a kockák főhomlokzata elől. Örökzöldekre váltása sajnálatos és idegen, de ebben itt nem a falusi bezárkózását kell látnunk, inkább a funkcióváltás következményeként fellépő gondozási nehézséget. A partmenti pálcás kerítések egyszerűek, nem „rivalizálnak”, ritka az absztrakt, formagazdag minta. Az alacsony hajlásszögű tető – bár az időjárás ugyanúgy indokolná, mint a nyaralón – kevés; jellemzően nem mondanak le a padlásterről, és a talajadottságoktól függően az épületet alapincézik. Ahol a megfelelő méretű és arányú telkeken az építető és építők közös gondolkodásával sikerül elkerülni az uniformizálást, a családi kocka együttélése a nyaralóval harmonikus, az utcakép egységét nem bontja meg.

Családi ház (ma nyaraló)

„Klasszikus” (kocka)
nyaraló

Mai előkert

3. Mi lesz veled Balaton-kocka?

A környezetpszichológia érzelmi otthon fogalma egy vakon követhető lelki alaprajz. Belső térképünk eligazít a külvilágtól elzárt intim tereiben akkor is, ha fizikailag nem vagyunk jelen. A funkcionális terek morfológiai jellemzői bevésszük, és érzelmeket kötünk hozzájuk. Ha egy építészeti térben jól érezzük magunkat, azt jelenti, hogy összeillünk vele, „a terek megélt helyekké válnak”, ami független az épület kvalitásától, esztétikájától. (Düll) A lenézett kockaházak karaktere sokakban kelt otthon érzést, ami talán egyik magyarázata lehet töretlen népszerűségének és kedveltségének. A balatoni polgár (értem alatta a helyi és idény lakosokat egyaránt) esetében ez elválaszthatatlan a balatoni tájtól. A Balaton-vidék környezeti és életmódbeli specifikumai hatással vannak az örök kockásításra. A Balaton-kockához hasonló alaprajzú nyaralóépület képes viszonylag könnyen átalakulni családi házzá és fordítva, vagy 2 az 1-ben a szükségletek szerint, (pl. covid, home office, családi ok stb.). A forróbb nyarak, a nagyobb viharok, a szélsőséges időjárás, az egykori feltöltéseken zajló sport-és kulturális rendezvényekkel járó zsúfoltság, a part közeli üdülőtellek hiánya, a férőhelyigények növekedése mind olyan tényezők, ami arra ösztönzi a családi kockaházak tulajdonosait, hogy azt nyaralóházként keltsék új életre. Megfigyelhető tendencia a városközpontok kevésbé zajos részein is a családi kockák funkcióváltása. A felújításoknak gyakran a ragaszkodás és identitáskeresés a mozgatója. Az átlényegítésnek - történjék bármelyik irányban - természetesen csak akkor van létjogosultsága, ha az gazdaságossági számításokkal alátámasztott, amivel

elkerülhető az értelmetlen pazarlás csapdája. Megkönnyíti a mérlegelést azon alapelv szem előtt tartása, hogy a tervezés origója minden esetben az „ember és funkció” kell, hogy legyen. (Csillag)

„Önmagában ez a négyzetes alaprajz igen racionális terület kihasználást tesz lehetővé, s a korszerűség igényével könnyen párosítható.” – idézi Barabás Jenőt Tóth. (Tóth, old.: 18.). A nyaralóövezeti villasorokon és a parttól kissé távolabb eső, még lazább beépítésű területeken a környezetbe simuló kockafelújítások, a kor követelményeinek megfelelő korszerűsítő átépítések esztétikailag sem kifogásolhatók. A falusi átépítések eltüntetik a homlokzatok forma- és színgazdag korjeleit, a partközeli puritánabb karakterű, visszafogottabb színezésű épületeknél ilyen veszteséggel eleve nem kell számolni, szigetelhetők, javíthatók. Egy 1963-ban épült családi ház szerény ráfordítással, részben házilagos kivitelezésben újult meg a késő őszi és kora tavaszi használhatóság előnyével.¹⁰ A hagyományos kocka eredeti térszervezése kínálta a két (mindkettő 1 + félszobás, „tükrözött”) nyaralóapartman kialakítását funkcionális-modern retro enteriőrrel. A hiányzó 2. fürdőszoba a (eredetileg is) funkciótlan spájz helyére került. A délkeleti (konyhapultosra alakított) hall a nyaralóknál megszokott összenyitható terasszal megmaradt közös térnek, többszárnyú üveg- és a zsalugáteres ajtaja - szintén átvett minta - véd a perzselő naptól és a gyakori viharoktól. Az építető által „tervezett” egyedi kerek, ajtóval rendelkező körbeüvegezett verandája - a 30-as évek villaépítészeti idézete - reflektál az utcára és a kertre.

Parókia (1934) (Kotsis Iván)
homogén, „löttyentett”
homlokzat
(slideplayer.hu/slide/20082
16)

Családi ház (1963) az eredeti kőporos fehér
vakolattal és a felújított festett sima. Építető:
Szalay József, kiv. kőműves: Pálffy János)

A 2021-es Nemzeti Mintaterv Katalógus (az újak mellett) 21 db kockaház átalakítási tervet tartalmaz¹¹ a kockák megmentésének költségesebb, ám kifinomultabb és korszerűbb módját kínálja fel. A minták újszerű megoldásai

¹⁰ A házat a megtartott cserépkályhák és légkondicionálók fűtik, hűtésre a kert természetes lombozata miatt egyáltalán nincs szükség.

¹¹ Megelőzi a 2020-as ötletpályázat, ahol rögzítik az elveket átalakításra, bővítésre, kalákában épülő családi házakra.

szemléltatást hasznosítják a nyaralóépítészet tapasztalatait pergolák, teraszok, ablakok kreatív alkalmazásával és a kertkapcsolat hangsúlyozásával. Az adatbázisból letölthető tervrajzoknak a parti településeken élők eltérő igényéhez és a hely specifikumaihoz igazított adaptálása – mely tehetség, ismeret, ízlés dolga – javíthatja az építészeti minőséget és a települések arculatát. A „környezetre nyitottság” ideája és az „építettő individuum” szerepe aktualitásából nem veszített.¹²

Kockaház átalakítás. 2021-es mintaterv és alaprajz
(www.oeny.hu/oeny/nmtk/tervreszletek/NMTK-081)

A Kotsis-nyaraló
részlete (1923)
(Kotsis, old.: 30.)

4. Összegző gondolatok

Az építészet, mint „minden kulturális narratíva a központon keresztül kommunikált” (Piotrowsky, old.: 10.) a 60-as években, a perifériák nem voltak képesek centrummá válni, ami a mai internet-korra már nem igaz. Értelmezésemben a balatoni nyaralóépítészeti centrum, egy „kihelyezett” lokális központ, ami lokális érvénnyel formálja a családi kockaház építészetet. Mojzer Miklós a balatoni villák egyszerűsített kőműves sablonját („fattyúhajtás”) látja megvalósulni az ország összes kockaházában (Mojzer), amit Tóth Zoltán is átvesz elhomályosítva ezzel a budai polgári (úri) villa előkép szerepét. (Tóth) A gazdasági alapok, a szociális viszonyok eltérnek a Balaton kiemelt, urbánusabb üdülőrégiójában a hagyományos faluétól, de az ősi, hajléképítő ösztön ugyanaz. Más az építészeti- és esztétikai tér, a hasznosítási lehetőségek, a helyi rekreációs igények alakítják, formálják ezeket a házakat. Az adott kor ízlésének, lehetőségeinek függvényben felépülő HÁZ generációkon átívelően is érdemes a megismerésre és az újragondolásra.

¹² Az első Keserü Katalin Toroczka W. Ede fő építészeti elvei közé sorolja (Keserü, old.: 65), míg a második relevanciáját Mojzer Miklós (Mojzer, old.: 71.) hangsúlyozza.

*A forrást és helymegjelölést nem tartalmazó képek a szerző 2022-es fotói és gyűjtése a somogyi parti zónából.

Irodalomjegyzék

- Bírbauer, V. (Szerk.). (1935/8. 3.sz.). Az újságkiadó tisztviselők nyugdíjgyesületének "Sümegei Vilmos"- üdülőépítkezése Balatonbogláron. Tervezte: Szini Fodor Gyula. *Tér-és Forma*, 67-68.
- Csillag, K. (2021.. április). 10+1-Csillag Katalin. (L. Sütöri, Kérdező:) <http://epiteszforum.hu/101--csillag-katalin>.
- Düll, A. (2020. december 17.). *A hely a személyes emberi kapcsolatteremtés a tér egy darabkájával*. Magyar Pszichológiai Társaság, Elte/Ppk, Budapest.
- Fehér, D. (2018.). Festészet és valóság/A figuratív festészet új tendenciái (1957-1975). In *A kettős beszéden innen és túl/Művészet Magyarországon 1956-1980* (old.: 137-161.). Budapest: Vince Kiadó.
- Ferkai, A. (2019/5. július). Mit épített az "Építőház"? (S. Simonffy, Szerk.) *Magyar Iparművészet*, 10-15.
- Karvalyszky, I., & Bonta, J. (1986/5.). Építőipari minőség. (L. Lux, Szerk.) *Magyar Építőipar*, 271-273.
- Keserü, K. (2008/52./1-6.). Adalék az erdélyi (és hazai) örökségvédelem problémáihoz: Toroczkai Wigand Ede iskolái. *Műemlékvédelem*, 65.
- Kollega Tarsoly, I. (Szerk.). (1996-2000). *A második félevezszázad építésze*. Letöltés dátuma: 2022. november 10, forrás: Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html#436>
- Kotsis, I. (1928.). *Családi házak és nyaralók*. Budapest: Német József Könyvkiadóvállalata.
- Mojzer, M. (1971.). *Torony, kupola, kollonád*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Perényi, T. (2015.). Mintaházak történeti áttekintése. *Építészfórum/Nézőpontok/Tanulmány*.
- Perényi, T. (2021.). Mintatervek és kockaházak. In *A kockaház.A 20. század vidéki háztípusa* (old.: 99.). Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- Piotrowsky, P. (2015/3.). Egy következő út. (R. Kosinsky, Kérdező:) Balkon.
- Prakfalvi, E. (2018/1-2.). HÁZTÚZNÉZŐ III. Az úgynevezett kockaházakról és díszítés módjukról ismét. (Z. Vukoszávlyev, Szerk.) *Műemlékvédelem*, 35-49.,45.
- Rothers, K., & Szolnoki, J. (2016/80.). Tetovált házak, avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája. *Századvég, Ú.f.*, 71-90.

- Sasvári, E. (2006). Építmény vagy út? In *Birkás Ákos Munkák/Works 1975-2006*. (old.: 41-55.). Budapest: Ludwig Múzeum.
- Sebestyén, G. (1968/4.). A lakáshelyzet és a lakásszükséglet világviszonylatban. (L. Lux, Szerk.) *Magyar Építőipar*, 248-249. 249.
- Szolnoki, J. (dátum nélk.). Forrás: <https://epiteszforum.hu/a-gulyasmodern>
- Tamáská, M. (2021.). A kockaház. A kutatási előzmények és perspektívák. In *A 20. század vidéki háztípusa (Térformák,társadalomformák 8.)* (old.: 9-53., 11.). Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- Tóth, Z. (2010. 11/40.). Melyik ház a "kockaház" ? *Korall*, 5-44., 18.
- Valuch, T. (2005). *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Oziris.
- Vidor, F. (1969/1-2.). Az építészet "teljességéről". (M. Major, Szerk.) *Építés-építészettudomány*, 63-73.,67.
- Viski, K. (1929.2/1.). A dunántúli parasztház. *Tér és forma*, 24-29.,29.
- Wigand, E. (1929/2/1.). A magyar parasztház eredete és fejlődése. *Tér és forma*, 4-12.,9.

MANAGING BEGINNING AND ENDING INVENTORY BALANCES USING VARIANCE ANALYSIS MODELS

Prof. Dr. Tewolde Melles Hagos PhD

Tomori Pál College, Budapest

Accounting and finance department

MellesHagos.Tewolde@tpfk.hu

Abstract

The predominant aim of inventory management is to keep inventory investment in line with targets (or budgets) so that resources are allocated efficiently, and profit target are realized. Most companies apply the turnover ratios for measuring performance. This technique has serious deficiencies, for it is not able to answer the following questions: How do actual reported inventories compare with budgeted inventories? What factors have caused variations? Who or what is responsible for favorable or? unfavorable variances Is the product mix appropriate? The factors upon which answers to these questions may be based will be considered in this article through analysis of sales and cost of sales in the income statement, and of inventory levels in the balance sheet.

Keywords: Mix variance, One, Two, Three-way variance, Volume variance, Quantity variance, price variance.

Introduction

The specific means of testing the reasonableness of inventory investment in this article is the computation of inventory variances. *Variants analysis models* offer a significant improvement over turnover ratio in evaluating inventory performance. Since the primary function of inventory is to decouple sales and production, it is beneficial to conduct the evaluation in terms of analysis of the components of gross profit — sales and cost of *sales* — and then translate this analysis into analysis of cash flow from operations.

The discussion begins with an examination of the traditional inventory turnover ratio, and its deficiencies. The discussion then proceeds through various levels of variance analysis, from one-way analysis to three-way analysis. These analyses take as given whatever accrual accounting policy the firm's management follows with respect to inventories. For simplicity, analysis of these variances focuses

on changes in gross profit. A subsequent section incorporates cash flows directly into the variance analysis model. The final section reveals the superiority of variance techniques over turnover ratios.

1. Inventory Turnover Ratios

An inventory turnover ratio is used in one form or another in virtual every firm that has inventory. One advantage of the ratio is that it is easy to calculate. However, as will be shown later, this is also its chief disadvantage. Assume the data given in Table 1 (which are used throughout the paper) correctly states inventory and cost of goods sold results for the year. Turnover ratios for actual and budget performance are easily determined by dividing cost of goods sold by average inventory. Since actual turnover of 1.06 times is less than budgeted performance of 1.31 times, there appears to be an inventory problem. However, the reasons for this problem are not readily apparent.

Table 1. Inventory turnover ratios

	Actual	Planned (Budgeted)
Cost of goods sold:		
Beginning inventory	€ 337,000	€184,250
+Purchase	<u>159,750</u>	<u>117,500</u>
Inventory available for sale	€496,750	311,750
-Ending inventory	<u>208,750</u>	<u>111,750</u>
Total	272,875	154,000
Turnover ratio	1.06	1.31

2. One-Way Variance Analysis

Comparative Euro analysis of inventory levels in the balance sheet and of cost-of-goods-sold amounts in the income statement are often used as a means of inventory analysis to augment turnover ratio analysis. The procedure is simple and sometimes provides satisfactory results. However, it can often be more misleading than informative. Percentages have significance only when the base remains stable and provides truly comparative data. Very often, a change in the base obscures facts that should be brought to light. The data given in Table 2 illustrates the point.

Table 2 Analysis of cost of sales				
	Actual	Budget	Change	
			Amount	%
Cost of goods sold	€288,000	€ 200,000	€88,000	44
Units	24,000	20,000	4,000	20
Cost per unit	€12	€10	€2,00	20

The cost percentages appear to be entirely unfavorable. A 20 % increase in volume required a 44% percent increase in cost, and unit cost increased 20 %. The analyst cannot conclude that all costs increased. Because some of the costs are fixed, the increase in volume could cause a decrease in fixed unit costs. Therefore, the analyst must determine, what the amount of the change in unit cost attributes to the volume and what part, if any, is the result of cost reduction. If the variable and fixed inventory costs are identifiable, the analyst may find that some costs have increased, as shown in Table 3.

Table 3 Analysis of fixed and variable cost of sales				
	Actual		Standards	
cost of sales	Total	Per unit	Total	Per unit
variable	€158,000	€6,58	€ 200,000	€88,000
fixed	<u>130,000</u>	5.42	20,000	4,000
Cost per unit	<u>€288,000</u>	€12	€10	€2,00

According to the data in the table, a *favorable volume variance* has partially offset an increase in per-unit variable costs. This conclusion is apparent from looking at the \$0.58-per-unit decrease in fixed costs.

Examining gross profit variances gained a more reliable comparative analysis of inventories, as showed in Table 4. Since gross profit equals the difference between sales and cost of goods sold, this one-way **analysis** of variance results in a fuller understanding of how inventories **affect** profits.

A cursory glance at the figures in Table 4 indicates deteriorating performance relative to budget. It appears that sales volume is up **marginally**, while costs are up significantly. If higher selling prices cause the increase in sales revenue, this result is less desirable than an increase arising from greater volume of sales. The market forces that have allowed an increase in selling price can react to drive the price down, resulting in excess inventories. Similarly (although not apparent in the data), cost decrease The result from increased sales volume are not as desirable as those achieved through more efficient use of labor, materials, and equipment. the former type of decrease may be temporary, and the latter type is more likely to be permanent.

Cost-of-sales analysis indicates that opening inventories has released €142,750 additional cost, relative to budget, from the balance sheet to the income statement. Since ending inventory exceeds budget by € 97,000, this amount of additional cost has been deferred to the balance sheet, to be released next period. A large and unfavorable purchase variance represents the remaining variance in cost of sales. Do these cost-of-sales variances lead the conclusion that the manager of inventory deserves criticism? This comparative analysis is unable to provide the answer.

The change in gross profit is the result of change in sales revenue and the cost of sales. If a single product is sold, each of these sources is affected by two factors: price and volume. When, as used, more than one product is sold, the product mix also influenced the gross profit, because all products do not normally bear the same profit margins.

Usually, the net change in gross profit results from an interplay of several factors, some causing increases and some causing decreases. An increase in selling price may be accompanied by an increase in volume, thereby causing a substantial increase in sales revenue. However, consistent with the downward-sloping demand curve facing most firms, a decrease in volume often accompanies an increase in selling price, with the result that sales revenue and gross profits may increase only a small amount or perhaps even decline. Knowledge of the elasticity of the demand curve is important for understanding the price-volume relationship.

Responsibility for gross profit changes varies. For example, whereas a sales manager may not be able to claim credit for sales revenue generated by price increases, he or she is more likely to be responsible for increases generated by volume. A production manager cannot be held responsible for cost increases and higher inventory caused by a drop in production due to lack of sales, but he or she can be charged with increases traceable to inefficiencies in production or excessive spending. Ideally, answers need to address how these variances affect operating cash flows. For simplicity, much of the discussion that follows in this paper focuses on analysis of changes in gross profit. **Cash flows will be directly incorporated into the analysis in a later section.**

Two-Way Variance Analysis

The analysis of changes in gross profit can be better understood by examining changes in sales revenues and cost of sales such that the various influencing factors are isolated separately. As indicated earlier, three factors can affect sales and cost of sales: *price, volume, and mix*. For the present, the complexities of mix are deferred, and it is assumed here that a single product is manufactured and sold.

Table 4 One-way variance analysis of gross profit					
Actual		Budget		Variance	
Amount	%	Amount	%	Amount	%
€403,200	100	€400,000	100	3,200	0.8
€337,000	83.6	€194,250	48.5	€142,750	73.5
159,750	39.8	117,500	29.4	42,250	36.0
<u>(208,750)</u>	<u>51.8</u>	<u>(111,750)</u>	<u>27.9</u>	<u>(97,000)</u>	<u>86.8</u>

<u>€288,000</u>	<u>71.4</u>	<u>€200,000</u>	<u>50.0</u>	<u>€88,000</u>	<u>44.0</u>
<u>€115,200</u>	<u>28.6</u>	<u>€200,000</u>	<u>50.0</u>	<u>(84,800)</u>	<u>(42.4)</u>

3. Two-Way Variance Analysis

The analysis of changes in gross profit can be better understood by examining changes in sales revenues and cost of sales such that the various influencing factors are isolated separately. As indicated earlier, three factors can affect sales and cost of sales: *price, volume, and mix*. For the present, the complexities of mix are deferred, and it is assumed here that a single product is manufactured and sold.

If price and volume factors are to be separated, two basic principles must be adhered to:

1. The volume factor must be held constant when one is determining the effect of a price change.
2. The price factor must be held constant when one is determining the effect of a change in volume.

'Some people argue that price and volume factors are contaminated by a joint variance and that is necessary to separately identify the joint effect. Although all cost accountants recognize the existence of the joint variance, most accountants disregard it because assigning responsibility for it and interpreting it are difficult. As will become clear shortly, variances are generally labelled as favorable or unfavorable. Whenever a joint variance is calculated. It is possible to have favourable pure price and pure volume variance and an unfavourable joint variance. Under such circumstances, it is difficult to have much enthusiasm for joint variance. Application and explanation of these principles is given in the following illustration, which uses the information in Table 4.

ILLUSTRATION 1

a. Analysis of Change in Sales Revenues

Assume that standard sales for a given year were 20,000 units at a selling price, or a total of €400,000. Actual sales for the year of €403,200 were obtained by selling 24,000 units at price of €16.80 each. Under a horizontal form of analysis, sales revenue variances can be calculated as shown in Table 5.

Two-way variance analysis provides obvious benefits over the one-way model. Interpretation is as follows, going from right to left in Table 5. Column c represents the standard, or 20,000 units to be sold at each. Column (b) represents a flexible sales standard. It shows what sales euros should be given actual sales volume and no change in the standard price. Column (b) represents a flexible sales standard. It shows what sales euros should be given actual sales volume and no change in the standard price.

When compared with column (c), the \$80,000 favorable variance a result of selling 4000 more units than standard, Column (a) is total actual sales. The variance between columns (a) and (b) represents the effect changing prices, relative to standard. Total sales variance, relative to budget, is the difference between columns (a) and (c). The favourable total sales variance is a result of lower selling prices stimulating sales volume. Has his pricing strategy resulted in more profits? Analysis of cost of sales provides some in sight,

b. Analysis of Change in Cost of Sales

The same principles of analysis used in relation to change in sales revenue are also applicable to analysis of change in cost of sales. Here, assume that the budgeted cost of sales is budgeted cost of sales is 20,000 units at a unit cost of \$10, or a total of \$200,000. The actual cost of sales for 24,000 units sold is \$288,000, or \$12.00 per unit. Analysis of the \$88,000 difference between actual and budget requires examination of purchases (or production) and the change between beginning and ending inventory balances. Assume that quantities and unit costs for opening and closing inventories are as shown in Table 6.

TABLE 5.		
Two-way Variance Analysis of Revenues		
a	b	c
Actual volume x	Actual volume x	Standard volume x
actual price	standard price	standard price
24 000 x €16,80	24 000 x €20,00	20 000 x €20,00
= €403.200	= €480.000	= € 400.400
Sales price variance		Sales volume variance
€ 76,800 unfavorable		€80.000 favorable
Total sales variance € 32000		

The analysis reveals that the cost-of-sales variance is relatively complex and requires careful interpretation. The change in inventory level contributes a net unfavourable. variance of € 45,750 -consisting of a net balance of € 17,000 nonbudgeted price increases and 28,600 nonbudgeted volume changes released from the balance sheet (thus increasing the cost of sales) Purchases or (production) for the period were €42,250 more than budgeted, resulting in additional cost-of-sales increase. Higher prices contribute €30,500 to the total purchase variance: the balance is due to a volume

effect, The total unfavourable variance of €88,000 consists of €47,500 in price increase and €40,410 in volume changes.

Care must be exercised in interpreting the beginning and ending inventory variance, For example, with the price variance, whenever actual inventory exceeds (actual volume) x (budgeted price), an unfavourable variance results for opening and a favourable variance results for closing inventory The reason is as follows: The beginning inventory represents costs deferred to the balance sheet incurred in the earlier period are now realized (in terms of profit determination — not cash flow) in the present period.

TABLE 6.

Two-way Variance Analysis of Cost of Sales

Actual volume x standard price	Actual volume x standard price	Standard volume x standard price
Beginning inventory		
23 000 x €14,652	23 000 x €9,25	21 000 x €9,25
= €337.000	= €212.750	= €194.250
Price variance €124.250 unfavorable		Volume variance €18.500 unfavourable
Ending inventory		
10 000 x 20 875	10,000 x €10.159	11,000x €10,159
= €208.750	= 101.590	=111.750
Price variance €107.160 unfavorable		Volume variance €10.160 unfavorable
Net Inventory change		
Purchases		
11.000 x €14.523	11.000 x €11.75	10.000 x €11.75
=€159.750	=€129.250	=€117.500
P rice variance €30.500 unfavorable		Volume variance €11-750 unfavorable
Total	Price variance €47.590 unfavorable	Volume variance €0,410 unfavorable

The reverse situation occurs with closing inventories. The higher prices (relative to budget) embedded in ending inventory are not realized in the current period for calculating profits — but they can have a significant influence on cash flows if some or all of the purchases are paid for in the current period. Instead, these higher prices are deferred to the balance sheet and will be released to operations next period. Hence the favourable price variance for ending inventory will become an unfavorable price variance for opening inventory next period. Similar analysis applies to the volume variance.

c. Analysis of Change in Gross Profit

When the sales analysis in Table 1.5 is combined with the cost analysis in Table 6, the influence of inventories and purchases on gross profit can be explained, as shown in Table 7.

Table 7

Summary of Two-Way Variance Analysis			
	Price	Volume	Total
Sales	€76,800 U	€780,000 F	€3,200 F
Cost of Goods Sold			
beginning Inventories	€124,250 U	€18,500 U	€142,750 U
Purchases	30,500 U	11,750 U	42,250 U
Ending Inventories	107,160 F	10,160 U	97,000 F
Total	€47,590 U	€740,410 U	€788,000 U
<u>Gross Profit</u>	<u>€124,390 U</u>	<u>€39,590 F</u>	<u>€84,800 U</u>

Note: F represents favourable variance; U represents unfavorable variance.

A comparison of this summary with the one-way variance analysis of Table 4 reveals the two-way variance model to be more informative. The gross profit deficit from budget of €84,800 is caused by lower selling prices and higher (net) inventory and purchase prices. Higher-than-expected sales and purchase (production) volume offsets some of the unfavorable price effects. The change in inventory investment from its opening to closing balance has contributed about 52 percent [that is, (€142,750 — €97,000)/\$88,000] of the total unfavorable cost of sales variance. This result simply means that more costs were released from the balance sheet's beginning inventory than were deferred to it through closing inventory.

The overall results could be due to management lowering selling prices to obtain larger market share, to protect current market position, or to liquidate some inventories because of expected business slowdown. Whatever the underlying reason, the two-way analysis of variance allows managers to evaluate the impact of inventory and pricing decisions on performance (and cash flow, once the payment patterns for

accounts receivable and accounts payable are known) better than they can with the one-way model.

4. Three-Way Variance Analysis

Most firms purchase (or produce) and sell more than one finished product and budget some given normal or standard combination of each to be sold. Because all products do not have the same profit margins, gross profit variance with a change in the proportion of each item produced and/or sold, that is, with the mix. One must then determine the influence of change in mix on the gross profit — and subsequently on cash flows.

If selling prices and costs remain constant, a shift in volume from less profitable to more profitable products increase the average gross profit per unit on all units sold and thereby improves profit. Conversely, shifts from more profitable to less profitable products lower the average gross profit per unit and cause profits to drop. Therefore, the mix element must be brought into the analysis.

Table 8.

	Product X		Product Y		Total for X and Y	
	Price	Total	Price	Total	Price	total
Actual						
Sales	€6.00	€90,000	€34.80	€313,200	€16.80	€403,200
Cost of sales	<u>5.10</u>	<u>76,500</u>	<u>23.50</u>	<u>211,500</u>	<u>12.00</u>	<u>288,000</u>
Gross profit	<u>€0.90</u>	<u>€13,500</u>	<u>€11.30</u>	<u>€101,700</u>	<u>€4.80</u>	<u>€115,200</u>
%	15%		32.47%		28.57%	
Units		15,000		9000		24,000
Planned						
Sales	€8.00	\$80,000	\$32.00	€320,000	€20,00	€400,000
Cost of sales	<u>€5.50</u>	<u>55,000</u>	<u>14.50</u>	<u>145,000</u>	<u>10.00</u>	<u>200,000</u>
Gross profit	<u>€2.50</u>	<u>25,000</u>	<u>€17.50</u>	<u>€175,000</u>	<u>1€0.00</u>	<u>€200,000</u>
%	31.25%		54.69%		50 %	
Units		10,000		10,000		20,000

Product X				
	Actual		Budget	
	Units	Price	Units	Price
Beginning Inventories	11,000	€5.00	12,000	€5.50
Purchase	6,000	5.375	5,000	6.75
Ending inventories	<u>2,000</u>	<u>5.375</u>	<u>7,000</u>	<u>6.393</u>
Cost of sales	<u>15,000</u>	<u>€5.10</u>	<u>10,000</u>	<u>€5.50</u>

Product Y				
	Actual		Budget	
	Units	Price	Units	Price
Beginning Inventories	12,000	€23.50	9,000	14.25
Purchase	5,000	25.50	5,000	6.75
Ending inventories	<u>8,000</u>	<u>24.75</u>	<u>4,000</u>	<u>16.75</u>
Cost of sales	<u>15,000</u>	<u>€5.10</u>	<u>10,000</u>	<u>14.50</u>

Building on the illustration in Table 7, assume that actual and planned budget product line information for revenues and costs is as given in Table 8. Also, assume that a periodic FIFO inventory procedure is used. It is noted from the budget that the average gross profit is \$10 per unit and, as percentage, is 50% of sales. As long as the until sales of products X and Y product remain in the ratio 1:1 (5, 000: 5, 000), the average gross profit per unit (and as a percentage of sales) will remain the same. In this case, none of the change in gross profit is caused by *mix variance*. It is attributable entirely in the *quantity variance*. In Table 8, since the actual average gross profit of €4.80 is not equal to planned gross profit, a mix variance exists.

Table 9			
Three-Way Variance Analysis of Sales			
Actual volume x Actual price	Actual volume x Budget price	Actual volume in budget % x budget price	Budget volume x budget price
Product X			
15,000 x \$6 = € 90,000	15,000 x €8 = € 120,000	24,000 x 0.5 x € 8 = € 96,000	10,000 x € 8 € 80,000
	Price variance €30,000 U	Mix variance € 24,000 F	Quantity variance € 16,000 F
Product Y			
9000 x € 34.80 = € 313,200	9000 x € 32 = € 288,000	24,000 x 0.5 x € 32 = € 384,000	10,000 x € 32 € 320,000
	Price variance € 25,200 F U	Mix variance € 96,000 U	Quantity variance €64,000 F
Total			
€403,200	€ 408,000	€ 480,000	€400,000
	Price variance € 4,800 U	Mix variance € 72,000 U	Quantity variance € 80,000 F
Total sales variance € 3200 F			

Table 9 details the calculation of the sales price, mix, and quantity variances for products X and Y. *Three-way analysis* of these variances provides *valuable insight into the influence of sales on cost of sales and inventory* — and thus on the change in operating cash /flows.

These variances (relative to budget) reveal that the 25 percent price reduction in product X stimulated its sales volume by 50 %. A 9 % price increase for product Y reduced its volume by 10%. The result of these pricing decisions was a shift in sales mix from product Y to product X, resulting in a net € 72,000 *unfavorable mix variance*. The favourable quantity variance of €80,000 is the result of selling 4000 units more than budgeted times the weighted average budgeted price of € 20 per unit.

The influence of the sales effort on cost of sales requires analysis of the beginning and ending inventory position and purchases. These items are shown in Table 10, the analysis uses three-way analysis of variance.

Table 10

Three-Way Variance Analysis of Sales

Actual volume x	Actual volume x	Actual volume	Budget volume x
Actual price	Budget price	in budget % x budget price	budget price

Beginning Inventory

Product X

			11,000 x € 5
			11,000 x € 5.50
23,000 x 0.5 x € 5.50	12,000 x € 5,50		
= € 55,000	= € 5,500	= € 72,285	€ 66,000

			Price variance	Mix variance	Quantity
variance					
11,785 F	€ 6,285 U			€5,500 F	€

Product Y

12,000 x € 23.50	12,000 x € 14.25	23,000 x 9/21 x € 14.25	19000 x € 14.25
€ 282,000	= € 171,000	= € 140,465	€ 128,250
	P ice variance	Mix variance	Quantity variance
	€ 111,000 U	€ 30,535 U	€ 12,215 U

Total

Price variance	Mix variance	Quantity variance
€ 105,500 U	€ 18,750 U	€ 18,500 U

Total sales variance € 142,75í F

Ending Inventory

Product X

2000 x € 5.375	2000 x €		6.393	11,000 x
7/11 x			€ 6.393	7000 x
€ 6.393				
= € 11,750	= € 12,785	= € 40,680		€ 44,750

			Price	variance
Mix variance	Quantity variance			
	€ 2035F	€ 27,895 F	€ 4070 U	

Product Y

8000 x € 24,75	8000 x € 16,75	10,000 x 4/11 x 16.75	4000 x € 16.75
€ 198,000	= € 134,000	= € 60,9105	€ 67,000

Price variance	Mix variance	Quantity variance
€ 64,000 F	€ 73,090 F	€ 6090 U

Total

Price variance	Mix variance	Quantity variance
€ 61,965 F	€ 45,195 F	€ 10,160 U
Total sales variance € 27,000 F		

Table 10 (Continue)			
Three-Way Variance Analysis of Sales			
Actual volume x Actual price	Actual volume x Budget price	Actual volume in budget % x budget price	Budget volume x budget price
Purchasing			
Product X			
6000 x € 5.375 = € 32,250	6000 x € 6.75 = € 40,500	11,000 x 5/10 x € 6.75 = € 37,125	5000 x € 6.75 € 33,750
	Price variance €8250 F	Mix variance € 3375 U	Quantity variance € 8375 U
Product Y			
5000 x € 25.50 € 127,500	5000 x € 16.75 = € 83,750	11,000 x 5/10 x € 16.75 = € 92,125	5000 x € 16.75 € 83,750
	Price variance € 43,750 U	Mix variance € 8375 F	Quantity variance. € 8375 U
Total	Price variance € 35,500 U	Mix variance € 5000 F	Quantity variance € 11,750 U
	Total purchases variance € 42,250 F		
Summary			
Product	Price variance	Mix variance	Quantity variance
X	€ 11,715 F	€ 19,485 U	€ 13,731 U
Y	90,750 U	€ 50,930 F	€ 26,680 U
Total	€79,035 U	31,445 F	€ 40,410 U
The total cost of sales variance €88,000 U			

The analysis indicates that the \$88,000 unfavorable cost-of-sales variance is largely caused by unit price variations from budget. The release of the prior period's price increases from the balance sheet to the income statement, through the opening inventory, contributes \$105,500 additional cost in this period's cost of sales. On the other hand, higher closing inventories have deferred some of the period's higher purchases costs to the balance sheet. These costs will be released in the income statement next period, since this is period's closing inventories become opening inventories next period,

Similar reasoning applies to the mix and quantity variances. Not only are total opening inventories larger than budget, but the actual proportion of each product to

its budgeted proportion is out of line with the budget. The more expensive product Y represents about 52 percent of opening units, whereas it was budgeted to represent only 43 percent. Thus, a disproportionate amount of cost is released to the income statement through the opening inventory than was expected. This cost is represented by the unfavorable mix variance for opening inventories. And since opening inventories are larger than budgeted, in terms of total units, an unfavorable quantity variance exists.

Similar analyses of purchases and closing inventories lead to the overall conclusion that although both products have contributed to the unfavorable cost of sales variance, product Y has contributed about three times as much as has product X. The most significant problem area concerns the acquisition cost of product Y. If it can be brought into line, gross profit should quickly improve. Of almost equal importance is the physical quantity of inventory for product Y. The sales strategy (either explicitly or implicitly) appears to be to move the sales emphasis from product Y to product X. The closing inventory is heavily weighted in favor of product Y. Close attention needs to be paid to this product. A cutback in purchases is required to bring product Y back into line.

Table 11

Three-way variance Analysis of Gross Profit by product line

	Price	Mix	quantity	Total
Sales	€ 4800 U	€ 72,000 U	€ 80,000 F	€ 3200 F
Beginning inventory	€ 105,500 U	€ 18,750 U	€ 18,500 U	€ 142,750 U
Purchases	35,500 U	5000 F	11,750 U	42,250 U
Ending inventory	<u>61,965 F</u>	<u>45,195 F</u>	<u>10,160 U</u>	<u>97,000 F</u>
Total	<u>€ 79, 035 U</u>	<u>€ 31,445 F</u>	<u>€ 40,410 U</u>	<u>€ 88,000 U</u>
Gross margin	<u>€ 83,835 U</u>	<u>€ 40,555 U</u>	<u>€ 39,590 F</u>	<u>€ 84,800 U</u>

The overall impact of inventory management on gross profit can be determined by netting the sales variances against the component-cost-of-sales variances, as shown in Table 11. A comparison of this three-way \ product-line analysis with the two-way aggregate analysis summarized in Table 17 reveals significant differences in the variances. Although The total variance is the same, the allocation of variances differs. This difference is caused by the manner in which actual volume x budget price variances are calculated in each case. The three-way model ensures correct allocations since it uses disaggregated data (product-line data). The two- way analysis is not concerned with the influence of product mix on inventory investment, sales, or profits, with the result that it combines price and mix variances. This result is undesirable from

an analysis-and-control perspective since different people are responsible for each of these variances.

The interpretation of results in Table 11 is that total beginning inventories exceed their budget levels by € 142,750. Since beginning inventories are released to cost of sales at the start of the period, cost of sales is increased by this amount over budget. In the case of total closing inventories, the amount is greater than budget by € 97,000. Thus, € 97,000 more cost, relative to budget, is deferred to the balance sheet. This manipulation has a short-term favorable impact since all this cost will be released to the income statement at the start of the next period. The unfavorable purchase variance of € 42,250 arises primarily from the fact that more of product X was purchased than budgeted and the purchase price of product Y increased in excess of 52 percent of the budget price (see Table 10).

Table 11 highlights unfavorable performance relative to budget. The problem is attributable mainly to nonbudgeted cost increases, since total mix and quantity variances largely offset each other. Management has been unable to offset these cost increases with selling price increases.

5. Incorporating Cash Flows

The significance of variance analysis is that it directly focuses attention on problem areas. The previous examples have concentrated analysis on gross profit variances by analysing sales and cost of sales. The analysis indicates that one must analyse opening and closing inventories and purchases to understand the impact of inventory management on profits. Ending inventories are shown to simply represent deferred expenses (in an accrual accounting framework). This feature should come as no surprise since it has been discussed briefly. Cash outflows are incurred for inventory investment when accounts payable are paid, and until the inventory is sold and collections of accounts receivable are made, there is no cash inflow. Management, therefore, needs to finance this excess investment by managing the cash conversion cycle. This financing is accomplished by stretching accounts payable, using existing lines of credit, or negotiating a new loan.

Table 12

Cash Flow Analysis of Gross Margin

a. Receivables and Payables data

	Actual	standard
beginning receivables	€ 44,800	€ 50,000
Ending receivables	60,600	55,000

opening payables	34,500	35,000
closing payables	42,800	45,000

b. Variance Analysis

	Actual	Standard	Variance
Accounts receivable	€ 15,800 U	€ 5000 U	€ 10,800 U
Accounts payable	83,000 F	10,000 F	1700 U
Inventory change (Table 10)	128,250 F	82,500 F	45,750 F
			€ 33,250 F
Gross margin (Table 11)			84,800 U
Gross margin cash flow variance			€51,550 U

The gross profit variance analysis can be converted to a cash flow analysis simply by identifying changes in accounts receivable and accounts payable balances, relative to budget. Cash flow from operations, is defined as net income + depreciation $\pm$ changes in accounts receivables, accounts payables inventories, prepaids and accruals. Table 12 converts Table 11 from an accrual accounting gross income variance analysis to a cash flow analysis of gross margin variance.

Given the assumptions for changes in accounts receivable and accounts payable, analysis of cash flow gross margin indicates that problems are less severe than revealed by the accrual accounting analysis. The variances arising from receivable and payable balances should be analysed by using the variance models. This analysis will allow management to understand how its various net working capital decisions and actions have affected resource allocations, profitability, and liquidity.

6. Importance of Variance Analysis Relative to Turnover Ratios

Analysis of the inventory turnover ratio by using a variance analysis frame-work reveals the weakness of the turnover ratio. The three-way variance analysis example illustrated in Table 11 shows an € 88,000 unfavorable variance between actual and budgeted cost of sales, and ending inventories are € 97,000 higher than the budget. Average inventories (using opening and closing balance) are € 119,875 higher than budgeted. Computation of average inventory turnover, shown in table 13, is based on the cost of sales from Table 10.

Table 13			
<i>Variance Analysis of Turnover</i>			
Actual turnover	Actual turnover restated in budget prices	Actual quantities in budgeted % x budget price	Budget turnover

Total			
$\frac{€288,000}{€ 272,875} = 1.06$	$\frac{€ 208,965}{€ 189,143} = 1.10$	$\frac{€ 240,411}{€ 157,170} = 1.53$	$\frac{€ 200,000}{€ 153,000} = 1.31$
Price variance 1.40 U	Mix variance 1.43 U	Quantity variance. 1.22 F	
Total variance 0.25 U			
Product X			
$\frac{€ 70,500}{€ 32,875} = 2.33$	$\frac{€ 88,215}{€ 36,643} = 2.41$	$\frac{€ 68,730}{€ 56,483} = 1.22$	$\frac{€ 55,000}{€ 55,375} = 1.99$
Price variance 0.08 U	Mix variance 1.19 F	Quantity variance. 0.23 F	
total variance 1.34			
Product Y			
$\frac{€ 211,500}{€ 240,000} = 0.88$	$\frac{€ 120,750}{€ 152,500} = 0.792$	$\frac{€ 717,680}{€ 100,688} = 1.71$	$\frac{€ 145,000}{€ 97,625} = 1.49$
Price variance 0.09 F	Mix variance 0.92 U	Quantity variance. 0.33 F	
Total variance 1.61 U			

Note: Numerators are cost of sales; denominators are average inventory. For instance. Product Y's "Actual turnover restated in budget prices" of 0.79 = $(\$171,000 + \$83,750 - \$134,000 = \$120,750) \div \{[\$171,000 + \$134,000]/2 = \$152,500\}$. Also, F is favorable variance; U is unfavorable variance.

Total turnover shows a decrease from the budgeted level of 1.31 times to an actual figure of 1.06 times — indicating poor performance. This result translates into excess average inventory of \$53,028, assuming that the budget turnover figure is appropriate. This figure is calculated as follows: (actual average inventory) - (what actual average inventory should be so that turnover is 1.31), or $(272,875 - 288,000/1.31)$. The causes of the declining turnover ratio can be pinpointed by casting the turnover ratio into a three-way variance analysis format. The numerators in these calculations represent cost of sales; the denominators represent average inventory amounts.

Interpretation of Table 13 is as follows: Increased sales quantities favourably influenced inventory turnover, both in total and at the product level. However, the sales shift from the more expensive product Y to the less expensive product X has caused actual turnover performance to fall considerably short of budget expectations for product Y and in total (see the mix variances). Price changes have resulted in a

decrease in the turnover ratio in total and for product X. The turnover ratio indicates favourable price performance is associated with product Y. (Previous analysis indicates otherwise, which makes the turnover ratio a suspect technique.)

The relationship between these turnover calculations and the cost-of- sales dollar variances summarized in Table 11 is shown in Table 14. In terms of overall analysis, the data summarized in fable 14 shows that although the price variance is the most significant variance in dollar terms, it has a minimal effect on total inventory turnover. At the product-line level, price (cost) increases have contributed to improved turnover performance for product Y (see Table 13), and price (cost) decreases have caused deteriorating turnover performance for product X (see Table 13).

These relationships are perverse. At the aggregate level an unfavourable turnover variance accompanies an unfavourable price variance, as one would expect. As mentioned earlier, the mix variance is the primary factor influencing the turnover ratio, contributing negatively for product Y and total inventories and favourably Lo product X. The shift in sales mix from the expensive product Y to the cheaper product X has resulted in significantly increased investment in product Y and lower investment in product X relative lo budget. Unfortunately, increased sales quantities were not sufficient to overcome the unfavourable product mix influence on the turnover calculation.

	Total		Product X		Product Y	
	€	T/O	€	T/O	€	T/O
Budgeted cost of sales	€ 200,000	1.31 F	€ 55,000	0.99	€ 145,000	1.49
Price variance	79,035	0.04 U	11,715 F	0.08 U	90,750 U	0,09 F
Mix variance	31,445	0.43 U	19,484 U	1.19 F	50,930 F	0.92 U
Quantity variance	40,410	0.22 F	13,731U	0.23 F	26,660 U	0.22 F
Total	€ 288,000	1.06	€ 76,500	2.33	€ 211,500	0.88

T/O means turnover

An important benefit of this comparison should be apparent. Although turnover ratios are easy to compute, they provide relatively little useful information, other than at a gross level for planning aggregate inventory, as discussed in the previous chapter. For example, price variance is the most significant factor contributing to the difference between budgeted cost of sales and actual sales in Table 14. However, price variance plays an insignificant role in explaining the turnover variance. An unfavourable contribution of 0.04 to the turnover ratio is insignificant and does not warrant management's attention. The \$79,035 unfavourable price

variance, representing 90 percent of the difference between actual and budgeted cost of sales, most certainly requires management's attention.

Two other bothersome observations of the turnover ratio, as shown in table 14, are that (1) unfavorable dollar variances are generally aligned with favorable turnover variances and vice versa (the only exception is the total price variance), and (2) the reconciliation of change in the turnover ratio (identifying the impact of price, mix, and quantity on the ratio) fails to identify the most significant dollar variance. The problems identified with the turnover ratio should be sufficient to cause management serious concerns about its use.

7. Conclusion

This article extends the analysis of inventory begun in the management accounting. The extension analysis variances to budget, starting with turnover ratios calculations and then introduces variance analysis models.

One-way variance analysis offers little information for management to use. It compares actual performance with budget without being able to provide much direction about the cause of differences.

Two-way variance analysis separates the total variance into price and volume components. This analysis allows management to begin to assess the impact of changing product and factor market environments, relative to budget, on performance. A problem with this model is that a changing product mix is not identified. In fact, it is hidden in the so-called price variance.

Three-way variance analysis overcomes this problem. This model identifies the true price, mix, and quantity variances and allows management to assign responsibility where it belongs.

The paper concludes with the discussion of the inadequacy of the much-used inventory turnover ratio. Turnover ratios point problem areas, as is shown by a comparison of the euro variance model with an inventory turnover variance model. Variance analysis of euro amounts shows the areas where management needs to direct its attention.

Bibliography

- Casey, C.J. and N.J. Barteaux "Cash Flow is not the bottom line," Harvard Business Review (July- August 1984): 61-66.
- Emery, G. w. "Optimal liquidity policy: A Stochastic Process Approach," Journal of Financial Research (Fall 1982): 273-283.

- Emery, G. w. "Measuring Short Term Liquidity, "Journal of Cash Management (July/august 1984) 25-32.
- Melles, Hagos Tewolde (2007): Gazdasági és pénzügyi elemzések a turizmusfejlesztés területén. In: Gubán, Pál – Melles, Hagos Tewolde – Papp, László (szerk.) (2007): Turizmus a nemzetgazdaságban. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, 95-112.
- Melles, Hagos Tewolde (2008): Investment decisions in a firm as the part of business financial decision system. Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica 10: 1, 286-293.
- Melles, Hagos Tewolde (2011): A pénzügyi értékelési módszerek alkalmazása a befektetési döntésekben. In: Juhász, Katalin – Balázs, József (szerk.) (2011): Határok nélküli tudomány: Kihívások és lehetőségek a tudományterületek határain: Innováció és turizmus. Ízelítő a Harsányi János Főiskolán folyó kutatói munkákból. Budapest: Harsány János Főiskola, 10-20.
- Melles, Hagos Tewolde (2016): A teljesítmény mérése kis és közép turisztikai vállalkozásokban. ACTA PERIODICA EDUTUS, 11, 157–182.
- Melles, Hagos Tewolde (2019): A külső és belső finanszírozás kölcsönhatása. In: Fata Ildikó – Kissné, Budai Rita – Kromják, Laura (szerk.) (2019): Kaleidoszkóp: Jubileumi tanulmánykötet a Tomori Pál Főiskola fennállásának 15. évfordulója alkalmából. Budapest: Tomori Pál Főiskola, 140-153. (TUDOMÁNYOS MOZAIK 17. kötet)
- Lvassuer, M, G. "An Option Model Approach to firm Liquidity Management, "Journal of Banking and Finance, Vol1(1977):13-28.